

पूर्वकम्, अथवा कीर्तयन्नुभयोः सन्ध्योः सायं प्रातरेतच्चरित्रं पठनीयम्, उभयं वा कर्तव्यम्. न प्राप्नुयादिति विध्यर्थोऽयम् ॥६१॥

ननु सर्पभक्षणनिमित्तपापे विद्यमाने कथं न सर्पो भक्षयेत्? तत्राह अस्मिन् स्नात्वेति.

अस्मिन् स्नात्वा मदाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः ।

उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥६२॥

योस्मिन्निति वा. अस्मिन् कालीयहृदे. स्थानान्तरापेक्षया विशेषमाह मदाक्रीड इति, ममाक्रीडा यत्र, स्नानमात्रेणैव तस्य देहसम्बन्धि पापं गच्छति. उपोष्य मां स्मरन्नर्चेदित्यत्रोपवासे प्राणसम्बन्धि पापं गच्छति, मत्स्मरणेनान्तःकरणपापम्, अर्चनेनेन्द्रियपापम्. पापकरणदशायां यद् देवानां चक्षुष्यागो जातं तत्र देवा बहुविधा देशकालकर्मसाक्षिणोभिमानिनश्च पितरश्च वंश्याः क्रुद्धा भवन्त्यृषयश्च वेदोल्लङ्घनात्. अतो देवादीन् जलैस्तर्पयेत्. मत्क्रीडया चरित्रामृतपूर्णं जलं पीत्वा तृप्ताः सन्तः प्रत्युताशिषमेव प्रदास्यन्ति, न तु क्रोधं करिष्यन्तीति भावः. अनेन पूर्वदिवसेपि स्नानतर्पणे विहिते, द्वितीयदिवसेपि. काम्यं वैतत् स्नानं भिन्नमेव ॥६२॥

नन्वन्यत्र गते गरुडो भक्षयिष्यतीति चेत्, तत्राह द्वीपमिति.

द्वीपं रमणकं हित्वा हृदमेतदुपाश्रितः ।

यद्भयात् स सुपर्णस्त्वां नाद्यात् मत्पादलाञ्छितम् ॥६३॥

प्रकाशः

अस्मिन् स्नात्वेत्यत्र योस्मिन्निति वेति पाठान्तरे मूलस्थमुक्तम्. अनेनेत्युपोषणात् पूर्वं स्नानादिकथनेन उपोषणानन्तरं चार्चादिकथनेनेत्यर्थः. एतदिति सर्पजनितभयनिवर्तकम्. यत्र हृदः सर्वपापनाशकस्तत्र तावन्मात्रपापनाशने कः सन्देह इति भावः ॥६२॥

लेखः

१(योस्मिन्नित्यस्याभासे नन्विति. वैष्णवेपि यत्र भगवान् प्रारब्धं भोजयितुमिच्छति तत्र तद्भोगार्थं पीडा सम्भवत्यतः पापनिवृत्त्यर्थं वैष्णवेनाप्येतत् कर्तव्यं; "स्वपादमूलं भजत" इत्यत्र तु प्रमेयभक्तिमार्गीयस्य व्यवस्थोक्तेति भावः). योस्मिन्नित्यत्र अनेनेति, पूर्वदिवसे तु तीर्थविधिनैव प्राप्तिरित्यनेन द्वितीयेपि दिवसे विहितमिति भावः. तर्ह्युपवासोपि द्वितीयदिने प्राप्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः काम्यं वेति ॥६२॥

१. एतत् कङ्करपल्लीतः प्राप्ते प्राचीनादर्शो नास्ति.

रमणके स पूर्वं स्थितः, ततो गरुडभयादत्रागतः. यद्भयात् त्वमेतद्धृदमुपाश्रितः स सुपर्णस्त्वां नाद्यादित्याज्ञा. यद्यप्याज्ञयैव निर्धारो भवति तथापि तस्य विश्वासार्थं हेत्वन्तरमाह मत्पादलाञ्छितमिति ॥६३॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

मुक्तो भगवता राजन् कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।

तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरम् ॥६४॥

एवमुक्तो भगवता स भयात् मुक्तो जातः. भगवानद्भुतकर्मा निग्रहं कुर्वन्ननुग्रहं कृतवान्, अन्यथास्य सञ्चार एव क्वापि नास्ति, कदाचिद् वा गरुडो भक्षयेत्. अनेन यथाकथञ्चिद् भगवत्सम्बन्धः सर्वथा मोचक इत्युक्तम्. राजन्निति सम्बोधनं सर्पभयाभावार्थम्. ततो भगवन्तं पूजयामास. दिव्यानि पुष्पाणि वस्त्रचन्दनादीनि न जलेन क्लिन्नानि भवन्ति. गरुडभयं निवर्तितमिति महान् प्रमोदो जात इति मुदेत्युक्तम्. नागपत्न्यश्च सादरं पूजयामासुः. रमणके तु न प्रेषितः, पुनः पूर्वदोषसम्भवात् ॥६४॥

पूजासाधनान्याह दिव्येति.

दिव्याम्बरस्रङ्मणिभिः परार्धैरपि भूषणैः ।

दिव्यगन्धानुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ॥६५॥

दिव्यान्यम्बराणि स्रजो माला मणयश्च सर्पशिरोरत्नानि, परार्धाण्यमूल्यानि भूषणानि मुकुटकटककेयूरादीनि. दिव्यो गन्धो येषाम् एतादृशा अनुलेपाश्चतुः समादयो महती चोत्पलानां माला. एवमलङ्कारचतुष्टयमपि कृतवान् ॥६५॥

पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजम् ।

ततः प्रीतोभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवन्द्य च ।

सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमध्येर्जगाम ह ॥६६॥

ततः पूजयित्वा प्रसाद्याब्धेर्द्वीपं जगामेति सम्बन्धः. ननु पीडितः कथं पूजां कृतवान्? तत्राह जगन्नाथमिति, स हि सर्वस्वामी तत्रापि रक्षकः स एवेति युक्तमेव

प्रकाशः

द्वीपमित्यत्र. नन्वनुग्रहोत्र कः कृत इत्यत्राहुरन्यथेत्याद्यनुग्रहाभावे. तथा च सर्वत्र सञ्चारो गरुडभयाभावश्चानुग्रह इत्यर्थः ॥६३॥

मुक्त इत्यत्र सर्पभयाभावार्थमित्ययमर्थो— मृत्योर्नित्यत्वात् सर्पद्वाराणि मरणे न भयं किन्तु तथा मरणस्य दुर्गतिहेतुत्वाद् भयत्वं, तथा च तथा सत्यपि तस्य तथात्वाभावात् न तथेति. पूर्वदोष इति, स चाग्रिमाध्याये स्पष्टः ॥६४॥

तदाज्ञाकरणं, ततः प्रार्थितवान् प्रसन्नो भवेदिति. तत्र हेतुमप्याह गरुडध्वजमिति, गरुडो ध्वजे यस्य; कोट्यंशेनापि भगवान् न प्रसन्न इति यदि गरुडो जानीयात् तं भक्षयेदेव, अतः प्रसादः करणीय एव. ततो भगवत्प्रसादानन्तरं प्रीतः सन्तुष्टो भगवता चाभ्यनुज्ञातः प्रथमतस्तु क्रोधेनाज्ञानेन बुद्ध्या ततोप्यनुज्ञातः परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवन्द्य च सम्भृतिं कृत्वा सर्वसहायोऽध्येर्दीपं सर्वेषामगम्यं जगामेति. हेत्याश्चर्यम् ॥६६॥

तदैव सामृतजला यमुना निर्विषाभवत् ।

अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः ॥६७॥

तस्मिन्निर्गत एव तदैव भगवत्कृपया सा यमुना मिष्टोदकाऽभवत्, निर्विषा च. न केवलमत्रामृतत्वं मिष्टतामात्रपरं किन्तु मरणनिवर्तकमपि. सहजोपि यमुनायां यो दोषो विषादिः स्थितः सोपि गतः. तत्र हेतुरनुग्रहाद् भगवत इति, न केवलं कालीयगमनेन निर्विषा जाता किन्त्वनुग्रहाद् भगवतः. क्रीडायाः करिष्यमाणत्वात् तस्यामनुग्रहः. ज्ञानादिकं तु सूचयति भगवत इति. ननु किमिति क्रीडा तस्यां कर्तव्या? तदाह क्रीडामानुषरूपिण इति, क्रीडार्थमेव मानुषरूपवान्, अतोऽवश्यं यमुनायां क्रीडा विधातव्यातः प्रसाद इति. अनेन यमुनायाः सर्वदोषनिवृत्तिः सूचिता ॥६७॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्ब्रह्मभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरप्रमेयप्रकरणे वीर्यनिरूपकद्वितीयाध्यायस्य स्कन्धादितः त्रयोदशाध्यायस्य विवरणम् ॥

प्रकाशः

पूजयित्वेत्यत्र ततः प्रीत इति क्रोधेनाज्ञानेन बुद्ध्येति, क्रोधेनाज्ञानेन कृतापराधस्ततो भगवति सदबुद्ध्या प्रीत इत्यर्थः ॥६६॥

तदैवेत्यत्र प्रसाद इति स्वधर्माविष्करणम्. अनेनेत्यादि, प्रसादस्य करिष्यमाणत्वकथनेन निरोधरूपा सर्वदोषनिवृत्तिः सूचितेति ज्ञेयम्. पाद्मोत्तरखण्डे

लेखः

जगन्नाथमित्यत्र सर्वस्वामित्वेपि प्रकृते न कोपि विशेष इत्यत आहुस्तत्रापीति. "स वै पतिः स्यादि"तिलक्षणकं नाथत्वमभिप्रेतमिति ज्ञेयम् ॥६६॥

प्रकाशः

तु कालीयदूरीकरणस्य दिनमप्युक्तं— "निदाघान्ते तु पञ्चम्यां कालीयं निरयापयदि"ति. अयं वीर्याध्यायः स्पष्टः ॥६७॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे त्रयोदशाध्यायविवरणम् ॥

॥ इति त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ तृतीयः स्कन्धादितः चतुर्दशोऽध्यायः ॥

चतुर्दशो भगवतो दर्शनान्निर्वृतो ब्रजः ।
अग्नेः संरक्षितः पश्चात् प्रासङ्गिकमिहोच्यते ॥(१)॥
इन्द्रियप्राणयोर्दोषो निवार्यस्तु सहैव हि ।
अतः कालीयकथया दाहाभावो निरूप्यते ॥(२)॥

प्रकाशः

चतुर्दशाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्तः कालीयदूरीकरणोत्तरं भगवान् किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामग्रिमवसरसङ्गत्या निरूपयतीति वदन्तः प्रासङ्गिकमप्युक्तवानित्याहुश्चतुर्दश इत्यादि. निर्दुष्टैरिन्द्रियैर्भगवतो दर्शनात् निर्वृतो ब्रजः पश्चात् तत आगमनानन्तरमग्नेः संरक्षित इत्युच्यते — एषा भगवल्लीला अध्यायार्थ इत्यर्थः. अयं च “ब्रजे वसन् किमकरोदि”तिप्रश्नोत्तरस्यैव प्रपञ्चो ज्ञेयः. इहास्मिन्नध्याये कालीयोपाख्यानं तु विशेषप्रश्नात् प्रासङ्गिकमुच्यते, न तु सो(!)ऽध्यायार्थ इत्यर्थः (१).

योजना

चतुर्दशाध्यायार्थकथने इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि. कालीयदमनेन निरोध्य-भक्तानामिन्द्रियदोषो नाशितः. एवं निशीथसमये समागतो दावाग्निर्भगवता दूरीकृतः स प्राणदोषात्मेति तस्य निवारणमावश्यकमेव. तस्य दवाग्नेर्निरोध्यभक्त-दोषरूपता तु “लोभक्रोधादयो दैत्या”इति कृष्णोपनिषत्सु कृष्णावतारनाश्यानां लोभादिदोषात्मकत्वोक्तेर्युक्ता. तत्र प्राणदोषरूपत्वं तु तत्सदृशधर्ममादायेति बोध्यम्. एतस्याग्रेरपि दैत्यत्वं, भक्तनाशार्थं प्रवृत्तेः. न हि स्वाभाविकदैत्यत्वमावेशदैत्यत्वं वा विना कोपि भक्तनाशार्थं प्रवर्ततेऽतस्तथा. अतः कालीयकथयेति सहार्थे तृतीया; कालीयकथया सह दाहाभावो निरूप्यत इत्यर्थः (२-३).

कारिकार्थः

चतुर्दशाध्याये भगवत इति. अत्राध्याये भगवतो दर्शनात् निर्वृत आनन्दितो ब्रजः पश्चादग्नेः संरक्षितः. प्रासङ्गिकं सौभर्युपाख्यानमित्यर्थः (१). अस्मिन्नध्याये कालीयकथया सह दावाग्निनिवृत्तिकथने हेतुमाहुः इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि. इन्द्रियप्राणयोर्मध्ये एकस्यापि सदोषत्वे द्वितीयस्य निर्दोषत्वमप्रयोजकमिति तयोर्दोषः सहैव निवार्यः, अत इन्द्रियदोषात्मककालीयकथया सह प्राणदोषात्मकदावाग्निज-नितदाहाभावो निरूप्यत इत्यर्थः (२). प्रासङ्गिककथेत्यादि, प्रासङ्गिककथा तु हरेरद्भुतकर्मतां वक्तुमुक्ता. मत्स्यरक्षार्थं भक्तस्य गरुडस्यापराधे कृते भगवता

प्रासङ्गिककथा त्वत्र हरेरद्भुतकर्मताम् ।

टिप्पणी

चतुर्दशाध्याये प्रकरणतात्पर्योक्तौ इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि. क्षुद्रूपाग्नेः प्राणधर्मत्वेनात्र चाग्नेः निवृत्त्युक्त्या प्राणदोषनिवृत्तिरेवोच्यते. कालीयकथया सह कथने हेतुः सहैव हीति, अन्यतरदोषसत्त्वेप्युभयकार्यावश्यंभावेन तथा. महतो गरुडस्यापि प्राणदोषादेव शापप्राप्तिर्यतोतः सर्वथा निवर्तनीय इति ज्ञापनाय पूर्वं

प्रकाशः

ननु पूर्वाध्याय इन्द्रियदोषनिवृत्तिः सिद्धा कालीयस्येन्द्रियत्वकथनाद्, एवं सत्यत्र तदनुरोधि किमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुरिन्द्रियेत्यादि. तदर्थं टिप्पण्यामाहुः क्षुद्रूपेत्यादि, तथा च प्राणाध्यासनिवृत्तिरत्रोच्यत इत्यर्थः. सहकथनतात्पर्यमाहुरन्यतरेत्यादि. अरोचकस्य मुखविकारत्वेन वैद्यक उक्तत्वाद् रुचेरपि रसनधर्मत्वं, तेन तस्य क्षुत्कार्यत्वमिति स्पष्टं, क्षुधा च रसास्वाद इति तथा. एवं बलस्य प्राणधर्मत्वेनेन्द्रिय-कार्यत्वमिन्द्रियैर्विषयाकृष्टैश्च तत्कार्यमित्यादि च तथेत्यूहनीयम्. तथा चेन्द्रियप्राणान्यतर-दोषसत्त्वेप्युभयकार्यावश्यम्भाव इत्यतो द्वयोः सहैव कथा निरूप्यत इत्यर्थः. पूर्वं कालीयकथानिरूपणस्यापि तात्पर्यमाहुर्महतो गरुडस्यापीत्यादि. एतेन कालीयस्येन्द्रिय-दोषरूपत्वमपि स्फुटीकृतं बोध्यम्. यथा प्रथमस्य तृतीये पादेऽपशूद्राधिकरणे जानश्रुतेः क्षत्रियत्वनिश्चायनार्थं द्वितीयसूत्र उत्तरत्र “चैत्ररथेन लिङ्गादि”त्यनेनांशो “नाथ ह शौनकश्च कापेयमभिप्रतारणं च काक्षसेनिमि”त्युत्तरग्रन्थोक्तलिङ्गं हेतुत्वेनोक्तं, तथात्र गरुडक्षुधा ब्रजस्थक्षुधा च प्राणदोषरूपोत्तरग्रन्थे निर्दिष्टा. तत्समभिव्याहारात् तेन लिङ्गेन कालीयस्यापि तथात्वमित्यपि बोधितम्. प्रासङ्गिककथायाः प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति सुबोधिन्याशयं विवरितुं कारिकांशस्यार्थमाहुः कालस्येत्यादि, अद्भुतकर्तेति सौभरिस्तेनेति शेषः. तथा च तादृशीमद्भुतकर्मतां वक्तुं तथा

लेखः

चतुर्दशाध्याये कारिकायां प्रासङ्गिकमिति, निर्वृत्यनन्तरमग्नेः संरक्षित इति प्रासङ्गिकमिहोच्यत इत्यर्थः. संरक्षणस्य प्रासङ्गिकत्वं विशदयन्ति इन्द्रियेति.

कारिकार्थः

कालीयस्तत्रानीतो येन सर्वमत्स्यनाशोभूदित्यद्भुतकर्मत्वम्. अन्यथैतल्लीलाभावे सर्वदोषाः सर्वेषां सौभर्यादीनां यमुनायाश्च दोषा न यान्तीति ज्ञापनाय प्रासंगिकी कथेत्यर्थः. सौभर्यादिदोषनिवृत्तिप्रकार उक्तष्टिप्पण्याम् (३).

वक्तुं युक्ता सर्वदोषा नान्यथा यान्ति हीति च ॥३॥

प्रथमं प्रासङ्गिकं पृच्छति नागालयमिति.

॥ राजोवाच ॥

नागालयं रमणकं कस्मात् तत्याज कालियः ।

कृतं किं वा सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम् ॥१॥

“द्वीपं रमणकंहित्वे” ति यद् भगवतोक्तं तस्य परित्यागे हेतुर्वक्तव्यः. नापि तत् स्थानं गरुडस्येति शङ्कनीयं, यतः सहजं नागानामेव, तदाह नागालयमिति. कस्माद् हेतोरिति, यद्यपि भयं पूर्वमुक्तं तथापि तद् भयं साधारणं वासाधारणं? साधारणं चेत्, कथमन्यैर्न त्यक्तमनेन त्यक्तमिति भवति विशेषजिज्ञासा. विशेषभयं चेत्, तत्र हेतुं पृच्छति कृतमिति; तेनैकेन सुपर्णस्य किं वासमञ्जसं कृतम्? सुपर्णत्वादक्लिष्टकर्मा. एको वा कथमपराधी ॥१॥

तत्रोपाख्यानमाह—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

उपहार्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः ।

वानस्पत्यो महाबाहो नागानां प्राङ् निरूपितः ॥२॥

टिप्पणी

प्रासङ्गिकी कथेति भावः. कालस्याप्यगम्यस्थलकर्ता तद्भयरहितस्यापि भयहेतुश्चेत्यद्भुतकर्ता. मत्पररक्षार्थं भक्तापराधे कृते भगवता स तत्रानीतो येन तत्सर्वनाशोऽभूदित्यप्यद्भुतं कर्म. किञ्च गरुडस्य प्रभुविहारस्थानत्वेनैव तत्रत्यजीवमात्रापीडनेन शापप्रयुक्तखादनाद्यभावात्सौभरेरपि भक्तापराधदोषनिवृत्तिः. सर्पस्थितितद्विषकार्यादिषु शापस्यैव मूलत्वात् तदुद्वासनादिनापि तथा. यमुनाया अपि दोषनिवृत्तिरन्यैव लीलयेति ज्ञापनाय प्रासङ्गिकी कथेत्यर्थः (२-३).

प्रकाशः

सहाध्यायार्थकथाकथनमित्यर्थः. सर्वदोषा इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः किञ्चेत्यादि. तथा च सर्वदोषा इत्यत्र सर्वेषां दोषा इति समासो ज्ञेयः (१-३).

लेखः

नान्यथेति, एतल्लीलाभावे सर्वेषां सौभर्यादीनां दोषा न यान्ति इति च वक्तुम् “अवात्सीद् गरुडाद् भीत” इत्यन्ता प्रासङ्गिकी कथोक्तेत्यर्थः. दोषाष्टिष्ण्यां विवृताः. तथा चाध्यायप्रतिपाद्यं संरक्षणमेव, अन्यत् तु तदङ्गत्वेनोक्तम् (१-३).

उपहरन्तीत्युपहाराः, उपहाराः समर्प्यन्त यैस्त उपहार्या उपहारसमर्पका इत्यर्थः. ते सर्व एव सर्पजनाः साधारणसर्पाः सर्पाणां वा जनाः सेवका अतलादिवासिनस्तैः सर्वैरेवेह रमणके मासि मासि बलिः क्लृप्तः. य इति प्रसिद्धः; एवं ह्याख्यायिका— गरुडः सवनिव सर्पान् भक्षयति सर्वदा मारयति च, कांश्चिद् (वस्यां!) वृथैव मातुर्वैरमनुस्मरन्. ततो वासुकिप्रमुखा गरुडाद् भीता ब्रह्माणं शरणं गताः. ततो ब्रह्मा गरुडं समाहूय सन्धिं कृत्वा दण्डरूपं बलिं कल्पितवान्— “अमावास्यायां (वस्यां!) वृक्षमूले नागलोकेषु यद् भवेद्। एकस्मिन् दिवसे तावदेकत्र स्थापयन्तु हि॥ ततो हि गरुडस्तस्मिंस्तद् भुक्त्वा नैव पीडयेद्। इति व्यवस्थयानया (व्यवस्थया!) सर्पा मासि मासि बलिं ददुः॥” (४-५)॥ तदाह मासि मासीह यो बलिरिति. वानस्पत्यो वनस्पतेर्मूले देयः. महाबाहो इति सम्बोधनं यथा त्वया सर्वेभ्यः करो गृह्यत एवं गरुडोपि गृह्णातीति सूचनार्थम्; अरयो न केवलं वध्याः किन्तु दण्ड्या अपि. ततः किम्? अत आह नागानां सम्बन्धी प्राग् दण्ड एवंविधो निरूपितः ॥२॥

स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि ।

गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने ॥३॥

ततः स्वं स्वं भागं सर्व एव नागा अष्टकुलपरिमिता सर्व एव काद्रवेयाः पर्वण्यमावास्यायां, वीप्सा नित्यार्थम्, आत्मनो गोपीथाय रक्षार्थम्. ननु वैरी कथं दण्डे दत्तेपि विमुञ्चतीत्याशङ्क्याह सुपर्णाय महात्मन इति ॥३॥

प्रकाशः

उपहार्यैरित्यत्रोपहरन्तीत्युप समीप आगताः सन्तोऽनुयोगिनश्चित्तं क्रोधादिभ्यो निवर्तयन्तीत्यर्थः ॥२॥

लेखः

उपहार्यैरित्यत्र उपहरन्तीति यानिति शेषः; यानुपहरन्ति ते पदार्था उपहाराः, कर्मणि घञ्. समर्प्यन्त इति त्वर्थकथनम्; उपहारेषु साधव उपहार्या इति विग्रहः. वानस्पत्य इति सम्बन्धार्थे पत्यन्तत्वाद् “दित्यदित्येति” ण्यः ॥२॥

कारिकार्थः

उपहार्यैः सर्पजनैरित्यत्र अमावास्यायां (वस्यां!) वृक्षमूले नागलोकेषु यद् भवेत्। एकस्मिन् दिवसे तावद् एकत्र स्थापयन्तु हि (४). ततो हि गरुडस्तस्मिंस्तद्भुक्त्वा नैव पीडयेत्। इतिव्यवस्थया सर्पा मासि मासि बलिं ददुः (५). स्पष्टम्.

१. भीता इत्यपि पाठः.

विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः ।

कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बली' ॥४॥

तत्रायं कालियः स्वदेवोपासको जातः. ततो विषवीर्यं जातं, तस्य मदेनाविष्टः काद्रवेयः कद्रुदोषोप्यस्मिद्धग्नः कालाधिभौतिकरूपोपि कालियः कदर्थीकृत्य दूषयित्वा गरुडसेवकान् मारयित्वा तं बलिं स्वयं बुभुजे, यतोऽयं महाबली बलिष्ठः ॥४॥

तत् श्रुत्वा कुपितो राजन् भगवान् भगवत्प्रियः ।

विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ॥५॥

तत् सेवकैर्निवेदितो गरुडः श्रुत्वा कुपितो जातः. राजन्निति राज्यस्थितिरेतादृशीति ज्ञापयति. असामर्थ्यं तु तस्य नास्तीत्याह भगवानिति. भगवत्कृपया भगवान्, यतो भगवतोऽयं प्रियो वाहनरूपः. अतस्तस्य दण्डमप्यस्वीकृत्य विशेषेण जिघांसुरेव कालियं प्रति सम्यङ् महाघोषपूर्वकमुप समीप एव शीघ्रमाद्रवत् ॥५॥

आराधितो विषात्मा हृदये प्रविष्ट इति तस्यापि सम्मुखो जात इत्याह तमापतन्तमिति.

तमापतन्तं तरसा नखायुधं प्रत्यभ्ययादुत्थितनैकमस्तकः ।

दद्भिः सुपर्णं व्यदशद् रदायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ॥६॥

नन्वशस्त्रं कथं योधयतीत्याशङ्क्याह नखायुधमिति. तं प्रतिकूलतयाभ्ययात् सम्मुखं गतः. उत्थितान्यनेकानि मस्तकानि यस्य 'अयमेको ऽहं बहुरूप' इति ज्ञापयितुम्. ततः सुपर्णं दद्भिर्दन्तैराशीरूपैर्यतोऽयं रदायुधो रदा दन्ता आयुधानि यस्य. न केवलं दंशमात्रेण तं त्यक्तुमिच्छति किन्तु भक्षयिष्यतीत्याह करालजिह्व इति, कराला जिह्वा यस्य, कराला ग्रसनसमर्था क्रूरा. उच्छ्वसितान्युग्राणि लोचनानि यस्य, अनेन तस्य ज्ञानशक्तिः कुण्ठतेति सूचितम्— उच्छ्वसितत्वान्मर्यादाभङ्गः, उग्रत्वाद् विपरीतत्वम् ॥६॥

योजना

करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचन इत्यत्र उच्छ्वसितत्वात् मर्यादाभङ्ग इति. उच्छ्वसितयुक्तत्वाद् दर्शनशक्तेर्मन्दत्वं सूचितं, ज्ञानशक्तिमान्द्ये मर्यादाभङ्गो युक्त इति गरुडबलिभोगरूपो मर्यादाभङ्गः कालीयेन कृत इत्यर्थः. विपरीतत्वमिति स्वमारकस्य गरुडस्य मारणार्थं प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥६॥

एतादृशमपि गरुडो मारितवानित्याह तमिति.

तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युना' प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनः ।

पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रूसुतमुग्रविक्रमः ॥७॥

तं प्रसिद्धम्. तुल्यतायामवश्यमारकत्वे च हेतुमाह तार्क्ष्यपुत्र इति, तार्क्ष्यः कश्यपो भावान्तरमापन्नः. रूपान्तरेण चतसृणां विवाहः कृत इत्ययमपि काद्रवेय इति तुल्यता. स इति पूर्वशत्रुः कोपितश्च. निरस्य नितरा' मसु क्षेपणे' दूरादेव क्षिप्त्वा तिरस्कृत्येत्यर्थः. नन्वाधिदैविकबलेन समागच्छन्तं कथं तिरस्कृतवान्? तत्राह मन्युनेति, क्रोधेन तिरस्कारं कृतवान्. प्रचण्डो वेगो यस्य; तदपेक्षयाप्यस्य क्रियाशक्तिरधिकोक्ता. तत्र हेतुर्मधुसूदनस्यासनभूत इति, गमने भगवत आसनं तदर्थं भगवद्दत्ता क्रियाशक्तिरस्मिन् वर्तत इति. अतः सव्येन पक्षेण बृहद्रूपेण तद् ब्रह्मात्मकं भवति तेन स निरस्तः. तस्य पक्षस्य ब्रह्मत्वाभिव्यक्तिर्जातेत्याह हिरण्यरोचिषेति, हिरण्यरूपत्वं भगवद्धर्मः. ननु सोपि कश्यपपुत्रः, कथं तं मारितवानित्याशङ्क्याह कद्रूसुतमिति, मातृदोषेण दुष्टं; मातृप्राधान्यान्नात्र बीजमुख्यता. ननु दंशापेक्षया प्रहारोऽल्पीयानिति कथमस्य जयः? तत्राहोग्रो विक्रमो यस्येति, बाह्योप्ययं विक्रम उग्रो मरणपर्यवसायी ॥७॥

ततो यद् जातं तदाह सुपर्णपक्षाभिहत इति.

सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीव विह्वलः ।

हृदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम् ॥८॥

सुपर्णस्य गरुडस्य पक्षेणाभिहतस्ताडितः कालियो विह्वलो जातस्ततः कालिन्द्या हृदं विवेश. तत् त्वगम्यं गरुडस्य ॥८॥ तत्र हेतुं वक्तुमुपाख्यानमाह तत्रैकदेति.

प्रकाशः

तं तार्क्ष्यपुत्र इत्यत्र बृहद्रूपेणेति "छन्दांसि वै सौपर्ण्या" इतिश्रुत्या. बृहत्सामरूपेणाक्षररूपेण वा ॥७॥

योजना

पक्षेण सव्येनेत्यस्य विवृतौ ब्रह्मात्मकं भवतीति वेदात्मकमित्यर्थः. हिरण्यरूपत्वं भगवद्धर्म इति "य एषोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुष" इतिश्रुतेः ॥७॥

तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम् ।

निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोहरत् ॥९॥

यदास्य न भगवद्भावः. सौभर्युपाख्याने सर्वत्र मीनसङ्गः प्रसिद्धः. स हि मीनहितकारी भवति. पुनर्गरुडो दैवगत्या तस्यैव समीप ईप्सितं भक्ष्यं जलचरविशेषं रोहितादिरूपं निवारितोपि सौभरिणा क्षुद्रशाद् बहिर्मुखावस्थां प्राप्तस्तं गृहीत्वान्यत्र गतः. तत्र भक्षण आज्ञोच्छ्रानाद् विशेषतः खेदजननाच्च मरणमेव भवेत्. जीवन्तमेवान्यत्र हृतवानिति तत्र तस्याप्रवेश एवोच्यते ॥९॥

ननु भगवन्निर्मितेर्धे कथं मुनेराग्रहः? तत्राह मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वेति.

मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते ।

कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥१०॥

यथा भगवता मर्यादाशास्त्रं कृतं लौकिकमेवं वैदिकमपि. ततः 'परदुःखं दृष्ट्वा दुःखितः कारुणिकस्तदुपायं कुर्यादिति, दीनोपेक्षायां दोषस्य श्रवणात्, "स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाण्डात् पयो यथे"त्यादिवाक्यात्. अतो दयया लोकमर्यादोलङ्घनं कृतवान्. तदाह सुदुःखितान् दृष्ट्वेति. नन्वज्ञानादेव तेषां दुःखं; कथं प्रतीकारार्थं यत्नः? तत्राह दीनानिति, विचार्यमाणेषु ते दीना रक्षकाभावाद्. अत एव तत्र हेतुर्मीनपतौ हत इति, स हि मीनानां पतिः, अन्यथा गोत्रघातिनस्ते स्वात्मीयानपि भक्षयेयुः. अतः केवलं कृपया सौभरिर्वक्ष्यमाणं प्राह तत्रत्यमीनानां क्षेममाचरन्. वस्तुतस्त्वनर्थ एव कृतः— मीनाः सर्व एव तत्रत्या विषेण दग्धाः, तत्प्रसङ्गादन्येपि जीवाः. अतोऽन्येन यत् क्रियते तेनानर्थ एव सम्पद्यत इति फलितम् ॥१०॥

शापवाक्यमाहात्र प्रविश्येति.

अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति ।

सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद् ब्रवीम्यहम् ॥११॥

प्रकाशः

तत्रैकदेत्यत्र यदास्येति यदा सौभरेः. उच्यत इति शापवाक्य उच्यत इत्यर्थः

॥९॥

लेखः

अत्र प्रविश्येत्यत्र तत्रापि हृदादन्यत्र स्वदेशोपीत्यर्थः ॥११॥

१. परमित्यपि पाठः.

अत्र हृदे प्रविश्य, जलं तथा भवेदित्येकः शापः. तत्रापि यदि मत्स्यान् तत्रापि स एव गरुडो न त्वन्यः पक्षी, ततः सद्य एव प्राणैर्वियुज्येतेत्यपरः. तेनान्याहृतस्याप्यत्रत्यमत्स्यस्य भक्षणं निषिद्धं, तथा च न विशिष्टशापः. अत एव 'कालीयस्य रक्षा, अन्यथा 'मत्स्यखादने शापाभावान्न स स्यादिति भावः. अत एव स इति पुनरुक्तम्. ब्रह्मवाक्यमाशारूपम्; इदमनुवादकं वाक्यमित्याशङ्क्याह सत्यमेतद् ब्रवीम्यहमिति प्रमाणम्. न हि ब्रह्मवादो मृषा भवति ॥११॥

तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः ।

अवात्सीद् गरुडाद् भीतः कृष्णेन च विवासितः ॥१२॥

तमर्थं कालिय एव परं वेद गरुडेन सह विरोधं चिकीर्षुस्तस्यागम्यं स्थानं विचारितवान्. अन्येषां त्वेवमध्यवसायाभावात् नान्यो लेलिहः सर्पो जानाति. अतो गरुडाद् भीतस्तत्रावात्सीत्. कृष्णेन च विवासितस्ततो दूरीकृतः ॥१२॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतमाह कृष्णं हृदादिति.

कृष्णं हृदाद् विनिःक्रान्तं दिव्यस्रग्गन्धवाससम् ।

टिप्पणी

अत्र प्रविश्येत्यत्र, इदमनुवादकमिति. सर्पप्रवेशे तीरगानां विषेण तथात्वं स्वत एव भविष्यतीति तदनुवादकत्वशङ्का. अन्यथा विषप्रवेश एव न स्यादिति भावः ॥११॥

प्रकाशः

अत्र प्रविश्येत्यत्रात एवेति 'विशिष्टशापाभावादेव. ब्रह्मरूपमिति सत्यपदस्यार्थः. न स स्यादिति, स कालीयो रक्षितो न स्यादित्यर्थः. इदमनुवादकमित्येतस्यार्थं टिप्पण्यामाहुः सर्पेत्यादि. सुबोधिन्यां प्रमाणमिति, गरुडे विषस्याकिञ्चित्करत्वाद् विषप्रवेशोपि नानुवादकत्वं तस्येत्यर्थः ॥११॥

योजना

अत्र प्रविश्य गरुड इत्यत्र तथा भवेदित्येक इति. अत्र श्रीयमुनाहृदे प्रविश्य गरुडः सद्यः प्राणैर्वियुज्येतेत्यन्वयेन हृदप्रवेशमात्रेण गरुडप्राणनाशो भवेदित्येकः शापः. अत एव गरुडागम्यं तत्, "तदगम्यं दुरासदमि"ति वाक्यात्. यदि गरुडो मत्स्यान् खादति तदा प्राणैर्वियुज्येतेति द्वितीयः शापः ॥११॥

१. ह्रस्वोपि लि. २. मत्स्यान्यादने मत्स्यान्यादने चेति पाठो सन्दिग्धो. ३. तदित्यपि पाठ.

४. तदनुवादकत्वशङ्का मू. पा.

५. विशेषः.

महामणिगणाकीर्णं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥१३॥

उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा 'इव प्रजाः ।

प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याभिरेभिरे ॥१४॥

विशेषेण निःक्रान्तं भगवन्तं दृष्ट्वोत्थिताः सर्वेभिरेभिर इति द्वयोः सम्बन्धः. हृदाद् हृदमध्यात् विशेषेण निःक्रमणमकस्मादाविर्भावः. पूर्वस्माद् वैलक्षण्यार्थं रूपं वर्णयन्ति— दिव्यानि स्रगन्धवासांसि यस्येति. अनेन सामान्यतः पूजा निरूपिता; महामणिगणैराकीर्णमिति विशेषपूजा. जाम्बूनदेन च परिष्कृतम्, अनेन लोकत्रयपदार्थैः पूजित उक्तः. तत्र दिव्यानि स्पष्टानि^१, मणयः पातालस्थाः, सुवर्णं भूमिष्ठम्. अकस्मादुपलभ्य भगवत्सन्निधिमात्रेणैव लब्धप्राणा जाताः प्रजा बालका इवोत्थिताः. यथा बालका उत्तिष्ठन्त्येवं लब्धप्राणा एते महान्तोप्युत्थिताः. परस्परज्ञानरहिताः प्रजा लौकिका वा यथा प्राणेष्वगातेषूत्तिष्ठन्त्येवमेते कृष्णे समागत उत्थिताः. ततोपि भगवत्सन्निध्ये प्रमोदेन निभृतः पूर्ण आत्मान्तःकरणं येषाम्. आदौ पुरुषास्तरुणाः पुरुषोत्तममपि प्रीत्यालिङ्गितवन्तः ॥१३-१४॥

यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गावश्च कौरव ।

कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसँल्लब्धमनोरथाः ॥१५॥

ततो यशोदा रोहिणी. स्त्रियो ह्यत्युत्सुकाः. ततो नन्दो रोहिणीस्पर्शभयात्,

प्रकाशः

कृष्णमित्यत्रानेनेति पादत्रयेण ॥१३॥

यशोदेत्यत्र तत इति वारत्रयं योज्यम्. अत एवेत्यन्यस्याशप्यत्वादेव ॥१५॥

योजना

कृष्णं हृदादित्यत्र दिव्यानि स्पष्टानीति, दिव्यस्रगन्धवाससमितिवाक्यात् स्रगन्धवाससां दिव्यता स्पष्टैवेत्यर्थः ॥१३॥

यशोदा रोहिणी नन्द इत्यत्र ततो नन्दः रोहिणीस्पर्शभयादिति. ततः रोहिणीकृतभगवदालिङ्गनाद्यनन्तरं नन्दः कृतवान्, तत्र हेतुः रोहिणीस्पर्शभयादिति. रोहिण्या ज्येष्ठभ्रातृपत्नीत्वेन पूज्यात्वात् नमस्कारार्थं चरणस्पर्श उचितः, तदतिरिक्तसमये पूज्यस्पर्शस्यानुचितत्वाद् भयम्. अन्यथा रोहिण्यपेक्षया श्रीनन्दस्य भगवति प्रीत्यतिशयात् श्रीयशोदानन्तरं नन्दमेव वदेत् न तु रोहिण्यनन्तरमतस्तथेत्यर्थः ॥१५॥

१. इवासव इत्यपि पाठः. २. अक्लिन्नत्वाद् इति भावः. (सम्पा). ३. मूले लुप्तम्?

ततो गोप्यो नन्दभयात्, ततो गावोपि. हे कौरवेति सम्बोधनं विश्वासार्थम्. सर्व एव कृष्णं समेत्य लब्धचेष्टा जाताः. लब्धो मनोरथो यैस्तादृशा अप्यासन्. क्रियाज्ञानशक्त्योः सम्बन्ध उक्तः ॥१५॥

रामश्चाच्युतमालिङ्ग्य जहासास्यानुभाववित् ।

नरा नार्यो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् ॥१६॥

रामश्चाप्येवंविधो जातः. विशेषमप्याह अच्युतमालिङ्ग्य जहासेति. पूर्वं भगवदंशो भगवत्येव स्थितस्तदा सर्वसमानमेव कृतवान्. ततो भगवत्यालिङ्गिते तदीयोऽत्र समागत इति पश्चाद् जहास; तुल्यता सम्पादिता, परीक्षा सम्यक् कृतेति. कालीयनिष्कासनं तु नाश्चर्याय, यतोऽयमस्यानुभाववित्; विश्वमेवान्यथा क्षणेन करोति तस्य किमिदमाश्चर्यमिति. दुःखसुखयोर्मिश्रणप्रतिषेधार्थमाह नरा नार्य इति, चतुर्विधा अप्येते परमामेव मुदमापुः ॥१६॥

नन्वेतावत्कालं ब्राह्मणैः कथमेते नोपदिष्टा, इदानीं ब्राह्मणाः कथं तत्सान्त्वनं कृतवन्त इत्याशङ्क्याह नन्दमिति.

नन्दं विप्राः समागत्य^१ गुरवः सकलत्रकाः ।

ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः ॥१७॥

विप्रास्त्वत्यन्तमेव महापुरुषाः, न केवलं कर्मजडा वैश्यगुरवो, जीवनार्थं स्थितास्तत्सम्बन्धिनोपि तथा. अतः सकलत्रा एते समागत्य नन्दमूचुः— कालियेन सम्बद्धो भगवांस्तवात्मजो दिष्ट्यास्मदादिभाग्यैर्मुक्तः. एतावतोत्सवे देयमिति सूचितं भवति ॥१७॥

^२(देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ।

नन्दः प्रीतमना राजन् गाः सुवर्णं तदादिशत् ॥१७ अ ॥)

^२(अतो द्विजातिभ्यो दानं देहीति कृष्णागमननिमित्तम्. ततो नन्दो गाः सुवर्णं च दत्तवान् ॥१७ अ॥)

यशोदा च महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती ।

परिष्वज्याङ्गमारोप्य मुमोचाश्रुकलां मुहुः ॥१८॥

यशोदाया विशेषमाह. यशोदा च तैरुक्ता महाभागोति, तेभ्यो बहु दित्सित-

प्रकाशः

नन्दमित्यत्र महापुरुषत्वमेव विवृतं न केवलमित्यादिना ॥१७॥

१. गम्येत्यपि पाठः. २-२. अयं श्लोकास्तट्टीका च प्रायो नैव पठ्येते.

वतीति, विशेषकरणाद् वा तस्या भाग्यमभिनन्दति. नष्टाऽदृष्टा पुनर्लब्धा प्राप्ता प्रजा यया. तथात्वे हेतुर्धर्मः सतीति. अतो भाग्योदये जाते परिष्वज्य पश्चाद्भ्रुमारोप्याश्रुकलां मुमोच ॥१८॥

एतावतार्धरात्रिर्जाता. तस्मिन् दिवसे न केनापि भुक्तम्. गावः पूर्वं शुष्कस्तना एवाधुना तु स्तन्यसहिता अपि दोहसाधनाभावात् दुग्धदा जाताः. भगवदागमनप्रमोदेनैव च निर्वृतास्तत्रैव स्थिता इत्याह तां रात्रिमिति.

तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्षिताः ।

ऊर्ध्वजौकसो गावः कालिन्द्या उपकूलतः ॥१९॥

श्रम आगमनश्रमश्चित्तश्रमो वा मध्ये वा मरणार्थं श्रमः, तेनापि कर्षिताः, क्षुत्तृड्भ्यां सहिताः. श्रमस्य कार्यं कृत्वा गतत्वात् कार्यमेव निरूपितं, क्षुत्तृषोः स्वरूपं च. ब्रजौकस इत्यव्युत्पन्नाः कालिन्द्याः कूलसमीपे कियद्दूरे कूलं विहाय वनमध्ये शयनं कृतवन्तः ॥१९॥

तदा कालीयाविष्टो दैत्यो दोषाभिमानी सर्वभक्षणार्थं स्थितो मृत्युश्चैकीभूय वह्निर्भूत्वा गोकुलवासिनां दाहार्थमुद्रत इत्याह तदेति.

तदाशु विपिनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतो ब्रजम् ।

सुप्तं निशीथ आवृत्य प्रदग्धुमुपचक्रमे ॥२०॥

आशु प्रतिक्रियायाः करणार्थं विपिने स्वयमेवोद्भूतो दारुघर्षणजन्यो वा

प्रकाशः

तां रात्रिमित्यत्र क्षुत्तृषोः स्वरूपं चेति. कर्षकत्वेन भ्रातृव्यत्वलक्षणं स्वरूपमप्युक्तमित्यर्थः, “क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्य” इतिश्रुते “रुभे तीर्त्वाशनायापिपासे” इतिश्रुतेश्च ॥१९॥

तदाशिवित्यस्याभासे मृत्युश्चेति, अशनाया मृत्युरूपत्वात् सा तथेति ज्ञेयम् ॥२०॥

योजना

तदाशु विपिनोद्भूत इत्यस्याभासे सर्वभक्षणार्थं स्थितो मृत्युश्चेति, प्राणधर्मस्वरूपो क्षुद्रूपोऽग्निः सर्वभक्षणार्थं स्थितो मृत्युरित्यर्थः. क्षुद्रूपोऽग्निः मृत्युरूपत्वं “क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्य” इतिश्रुतेः, “अशनाया मृत्युरेवे”तिश्रुतौ स्फुटमेव

‘दावानल’शब्दवाच्यो जातः, सर्वपदार्थानिकीकृत्य ज्वालनात्. सर्वत एव ब्रजं सुप्तमावृत्यार्धरात्रसमये प्रदग्धुमुपक्रान्तवान् ॥२०॥

पूर्वं हि ते स्नेहे परीक्षितास्तं स्नेहं स्थापयंस्तद्देहसम्बन्धित्वं दूरीकरिष्यन् माहात्म्यं प्रदर्शयति, अन्यथा लौकिक एव स स्नेहः स्यात्. भगवदर्थं च क्लिष्टा एते न तु गतदेहाभिमाना इति च ज्ञापयितुमिदमुच्यते. अन्यथा ज्ञानाधिकारिण एव स्युः, शरीराभिमानस्य गतत्वात्. अतस्तेषां व्याकुलतां प्रार्थनां चाह तत उत्थायेति.

तत उत्थाय सम्भ्रान्ता दह्यमाना ब्रजौकसः ।

कृष्णं ययुस्ते शरणं 'मायामानुषमीश्वरम् ॥२१॥

सम्यग् भ्रान्ता जाता अतिनिद्रया, दिग्देशकालज्ञानरहिता अपि, स्वभावतोपि ब्रजौकसः कालियेन पूजितं भगवन्तं दृष्ट्वा कृष्णमेव ते शरणं ययुः ॥२१॥

न तु कृष्णरक्षार्थं यत्नं कृतवन्तः प्रत्युत स्वरक्षा(र्थ!)मेव कृष्णं प्रार्थितवन्त इत्याह कृष्ण कृष्णेति.

कृष्ण कृष्ण महाभाग हे रामामित^१विक्रम ।

एष घोरतमो वह्निस्तावकान् ग्रसते हि नः ॥२२॥

भयाद् वीप्सा. महाभागेति तव शरण्यत्वे ऽस्माकं शरणगमने च हेतुः. साधारणाः सर्व इति राममप्याहुर्हे रामेति. अमितः पराक्रमो यस्येति, तालवने ज्ञातम्.

प्रकाशः

तत उत्थायेत्यस्याभासे तद्देहसम्बन्धित्वमिति तस्य स्नेहस्य देहसम्बन्धित्वं स्वस्य तद्देहसम्बन्धित्वं वा. एते न त्वित्यत्रैत इति भिन्नं पदम् ॥२१॥

कृष्ण कृष्णेत्यत्र साधारणाः सर्व इति. तथा चासाधारणास्तु नैवं किन्तु भगवद्रक्षार्थमेव प्रयत्नं कृतवन्त इति ध्वन्यते ॥२२॥

योजना

मृत्युरूपत्वोक्तेश्च. तद्देहसम्बन्धित्वं दूरीकरिष्यन्निति, तस्य भगवद्विषयकब्रजवासिस्नेहस्य देहसम्बन्धित्वं दूरीकरिष्यन्नित्यर्थः. दावानलपानेन भगवता स्वस्मिन् देहाभावः प्रदर्शितः— न हि देहवानेवं वह्निं पिबति. तथा च ब्रजजनानां गोपदेहप्रयुक्तस्नेहोपि गतः किन्तु वस्तुतो भगवत आत्मत्वादात्मत्वज्ञानाभावेपि प्रमेयबलेन निरुपाधिकः स्नेह उत्पन्न इत्यर्थः ॥२०॥

एकवदेवाहुरेष घोरतमः शीघ्रभक्षकस्तावकान् वैष्णवान् नोस्मान् ग्रसते. ग्रासे सन्देहाभावाद् हिशब्दः, नातः परमाशा जीवनस्येति ॥२२॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः सुदुस्तरादिति.

सुदुस्तरात् नः स्वान् पाहि कालाग्नेः सुहृद प्रभो ।

न शक्नुमस्त्वच्चरणं सन्त्यक्तुमकुतोभयम् ॥२३॥

अयं कालाग्निः प्रलयाग्निरेव, अत एव सुदुस्तरः. अतः स्वान् भक्तान् सुहृदो हृदयशुद्धान् सम्बन्धिनो वा भगवच्छास्त्रं लौकिकं वा विचार्य पाहि, यतस्त्वं प्रभुः. ननु भगवद्भक्तानां किं देहरक्षणेन? प्रत्युत भगवत्समीपे मरणमेव समीचीनमित्याशङ्क्याहुर्न शक्नुमस्त्वच्चरणमिति. न हि मरणेऽस्माकं चिन्ता किन्तु तव चरणवियोगो भविष्यतीति; दाहस्तु सोढुं शक्यो न तु चरणवियोगः. ननु विरोधि कथमङ्गीक्रियते? दाहो बलिष्ठश्चरणान् दूरीकरिष्यत्येवेति तत्राहाकुतोभयमिति, न विद्यते कुतश्चिद् भयं यस्मात्. अनेनेदानीमपि नास्माकं भयं निश्चितं किन्तु शङ्कामात्रेण प्रार्थ्यत इति भावः ॥२३॥

एवं प्रार्थनायां यत् कर्तव्यं तत् कृतवानित्याहेत्यमिति.

इत्थं स्वजनवैकुण्ठं निरीक्ष्य जगदीश्वरः ।

तमग्निमपिबच्छीघ्रमनन्तोऽनन्तशक्तिधृक् ॥२४॥

समागतस्य वह्नेर्निर्वापण एतेषां वान्यत्र नयने तावदपि विलम्बं न सहत इत्यन्तःकालीयसम्बन्धकृतदुष्टानां दाहार्थं तमग्निमपिबत्. मुखमप्यग्निरिति नाग्नेर्हि तापः. ननु किमित्येवं कृतवान्? तत्राह स्वजनवैकुण्ठं निरीक्ष्येति. स हि सर्वनियन्ता; दुष्टश्चाग्निर्बहिर्न स्थापनीयोऽन्यथा कालान्तरेष्युपद्रवं कुर्यात्. कालकूटभक्षणेन जातगर्वस्य महादेवस्य गर्वनिवारणार्थं दहनधारणजनितगर्वनिवारणार्थं च दहनं तमपिबत्. शीघ्रमिति तेषां प्रतीतिजनितभयाभावाय. स्वतस्तु भयाभावः. अनन्त इति प्रकारविशेष्यप्रश्नः; उत्तरमाहानन्तशक्तिधृगिति, अनन्ता एव शक्तीर्बिभर्ति—यदि वायुरूपो भवेत् तथापि पिबेद्, यदि जलरूपो भवेत् तथापि शामयेद्, यदि मुखं वा मुद्रयेत् तथापि पिबेत्, सर्वमुखत्वात् तत्रैव वा मुखं प्रसारयेत् तथापि पिबेदिति नात्र किमप्याश्चर्यमित्यर्थः ॥२४॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्ब्रह्मभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरप्रमेयप्रकरणे
यशोनिरूपकतृतीयाध्यायस्य स्कन्धादितः चतुर्दशाध्यायस्य विवरणम् ॥

प्रकाशः

इत्थमित्यत्र यदि वायुरूप इति, “वायोरग्निरिति”तिश्रुतेरुत्पत्तिप्रलय-योरेकाधिकरणत्वस्योचितत्वात् तथेत्यर्थः. अयं यशोध्याय इति यशोर्थमेवं करणमिति प्रतिभाति, एते विकल्पा एतदर्थमेवोक्ता इति च. यद्यपि यशो वीर्यं विना न भवति वीर्यं च यशः प्रकटयत्येवेत्येकत्रोभयमप्यायाति तथापि यत्र यस्य प्राधान्यं तत्र तदेव निर्दिश्यत इति न काचिदनुपपत्तिः ॥२४॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते
दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे चतुर्दशाध्यायविवरणम् ॥

लेखः

इत्थं स्वजनेत्यत्र अन्तःकालीयेति, “तं प्रेक्षणीयसुकुमारे”त्यनेनोक्तप्रकारे भगवतोऽपहतपाप्मत्वादन्तःस्थिते जगति तद्दोषो जातः. तथा चान्तःस्थिते जगति कालीयसम्बन्धकृतो यो दोषस्तेन ये दुष्टाः पदार्थास्तेषां दाहेन सुवर्णस्येव दोषनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥२४॥

योजना

इत्थं स्वजनेत्यस्य विवृतौ मुखमप्यग्निरिति, “अग्निर्मुखं यस्य च जातवेदा” इतिवाक्यात् ॥२४॥

॥ इति चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्थः स्कन्धादितः पञ्चदशोऽध्यायः ॥

उक्तः पञ्चदशोऽध्याये प्रलम्बस्य वधो महान् ।
आवेशिचरितं वाच्यं बलभद्रकृतं ततः ॥(१)॥
ब्रजे गतस्य क्रीडा च सर्वथा वनगोष्ठयोः ।
अन्तःकरणदोषश्च महानत्र निवर्त्यते ॥(२)॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते दावाग्नेर्मोचिता इत्युक्तम्. ततः स्वस्थाने कृत्यमाहाथेति भिन्नप्रक्रमेण.

टिप्पणी

पञ्चदशोऽध्याये प्रकरणसन्दर्भे अन्तःकरणदोषश्चेति. तिष्ठतु स्नेहवार्ता दूरे, लोके लौकिकानामपि क्रीडादिष्वप्यारोहणादेर्निमित्ते जातेपि प्रभुपुत्रादौ न तत् कर्तुमन्तःकरणप्रवृत्तिः सम्भवति. इह तु स्नेहवतामप्यनेवभाव उच्यत इत्यवश्यमन्तःकरणे तादृशो हेतुरस्तीति मन्तव्यम्. प्रलम्बे हते भगवत्यलौकिकत्वबुद्धिः पूर्वस्मात् स्नेहातिशयश्च जातो येन आशीर्दानं विह्वलचेतस्त्वं चाभूदतः सुष्ठूक्तमन्तःकरणेत्यादि (२).

प्रकाशः

पञ्चदशाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्तोऽवसरः प्रसङ्गो वा कथासङ्गतिरित्याशयेना-
हुरुक्त इत्यादि. ननु चरित्रान्तरेषु सत्स्वपि तस्यैव कथने किं बीजमित्यत आहुर्म-
हानिति, तथा च महत्त्वात् कथनमित्यर्थः. ननु राज्ञा तु "ब्रजे वसन् किमकरोदि"ति
भगवच्चरित्रमेव पृष्टं, तत्र बलभद्रचरित्रकथने किं बीजमत आहुरावेशीत्यादि. तथा
चाविष्टचरित्रमपि मूलचरित्रमेवेति तस्यापि वक्तव्यत्वादिदमुक्तमित्यर्थः. ननु यद्या-
विष्टचरित्रमेवात्र वाच्यं महत्त्वात् तदा ब्रजे प्रत्यापत्तिकथनस्य किं प्रयोजनमत
आहुर्ब्रजेत्यादि. तथा च कथाशेषपूरणार्थं तत्कथनमित्यर्थः. तथा च प्रसङ्गोऽवसरश्च
कथासङ्गतिरित्यर्थः. ननु भवत्वेवं तथापि स्कन्धप्रकरणार्थाभ्यां कथमस्य सङ्गतिरि-
त्यत आहुरन्तःकरणेत्यादि. अन्तःकरणदोषश्च श्रीहस्ताक्षरेषु विवृतस्तथा हि-
"अन्तःकरणदोषश्चेति. तिष्ठतु स्नेहवार्ता दूरे, लोके लौकिकानामपि क्रीडादिष्वप्यारो-
हणादेर्निमित्ते जातेपि प्रभुपुत्रादौ न तत् कर्तुमन्तःकरणप्रवृत्तिः सम्भवतीह तु
स्नेहवतामप्यनेवभाव उच्यत इत्यवश्यमन्तःकरणे तादृशो हेतुरस्तीति मन्तव्यम्.
प्रलम्बे हते भगवत्यलौकिकत्वबुद्धिः पूर्वस्मात् स्नेहातिशयश्च जातो येनाशीर्दानं
विह्वलचेतस्त्वं चाभूदतः सुष्ठूक्तमन्तःकरणेत्यादि." इदमेवात्र महत्त्वम्, अत्रेत्येत-
दध्यायोक्तलीलामात्रे. इदं "चैवं तौ लोकसिद्धे"तिश्लोके स्पष्टीभविष्यति (१-२).

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथ कृष्णः परिवृतो 'बन्धुभिर्मुदितात्मभिः ।

अनुगीयमानो न्यविशद् ब्रजं गोकुलमण्डितम् ॥१॥

प्रातःकाले जाते सर्वैः सह भगवान् क्रीडार्थमेवाविर्भूतः सर्वैरेव बन्धुभिश्च
वेष्टितः सन्तुष्टैस्तैरेवोपगीयमानश्च गोकुलेन मण्डितं ब्रजमाविशत्. तस्मिन् दिवसे
गावोपि गोकुल एव समानीता न तु कश्चित् चारणार्थं गतः. एतेन पूर्वं गाः

लेखः

पञ्चदशोऽध्याये कारिकादौ उक्त इति. अन्तःकरणदोषनिवृत्तिर्भगवदाविष्टेन
भगवदीयेन भवतीति ज्ञापयितुमत्रावेशिचरितं वाच्यं, ततो हेतोर्बलभद्रकृतः
प्रलम्बस्य वधः पञ्चदशोऽध्याये शुकैः उक्त इत्यर्थः. सर्वथेति सर्वप्रकारेण ब्रजे
गतस्येत्यर्थः, यावन्तो वने स्थितास्तैः सर्वैः सहेति यावत्. दोषाणां नियतधर्मत्वात्
तन्निवृत्तौ केषाञ्चिद् धर्मिणामपि निवृत्तिमाशङ्क्यैतदुक्तम्. वनगोष्ठयोरिति,
तदनन्तरमिति शेषः. गोष्ठलीला द्वितीयाध्यायान्ते "गाः सन्निवर्त्ये"त्यनेन
(१०।१६।१५) उक्तेति ज्ञेयम्. द्वयमप्येकदिनकृत्यमिति सहैवोक्तम् (१-२).

योजना

पञ्चदशाध्यायार्थोक्तौ अन्तःकरणदोषश्च महानत्र निवर्त्यत इति. अस्मिन्
अध्याये प्रलम्बनाशो वर्णनीयः. स प्रलम्बो निरोध्यभक्तानामन्तःकरणदोषरूपः,
"लोभक्रोधादयो दैत्या" इति कृष्णोपनिषद्भ्यः कृष्णावतारे नाश्यानां दैत्यानां
दोषरूपत्वोक्तेः (२).

कारिकार्थः

पञ्चदशाध्याये उक्त इत्यादि आवेशीत्यादि. अंशांशिनोरभेदादावेशि-
चरितमपि मूलचरितमेवेति तदपि वाच्यं वक्तुं योग्यम्, अतो बलभद्रकृतः प्रलम्ब-
वधोऽत्राध्याये उक्त इत्यर्थः. ब्रजे गतस्येत्यादि, सर्वथेत्यस्य ब्रजे गतस्येति
पूर्वेणान्वयः. यावन्तो वनक्रीडायां स्थितास्तैः सर्वैः सह, न तु कमपि वने स्थापयित्वा,
ब्रजं गत इत्यर्थः. तदनन्तरं वनगोष्ठयोर्लीला. वनलीलात्रैवाध्याये, पुनर्गोष्ठलीला तु
षोडशाध्यायान्ते "गाः सन्निवर्त्ये"त्यनेनोक्तेति ज्ञेयम्. द्वयमेकदिनकृत्यमिति हेतोः
कारिकायां सहैवोक्तम्. अन्तःकरणेत्यादि, अत्र प्रलम्बवधलीलायां महानन्तः-
करणदोषो निवर्तते. तथा च प्रलम्बस्यान्तःकरणदोषात्मकत्वं बोधितम् (१-२).

१. ज्ञातिभिरित्यपि पाठः.

स्वस्थानस्थिताः कारयित्वा पश्चात् स्वयं प्रविष्ट इति ज्ञायते. एवमेकेन प्रत्यापत्तिरुक्ता, अन्यथा दोषाभावे दोषाणां नियतधर्मत्वाद् धर्म्यपि गच्छेत् ॥१॥

अयं सर्वोपि दोषः कालकृत इति ज्ञापयितुं ग्रीष्मोपद्रवं वर्णयति, भूमिगुणेन च स्वसान्निध्यकृतेन तद्दोषपरिहार इति. कालकृतोन्तःकरणदोषः स्वसन्निधिसहितपदार्थैस्तन्निवृत्तिर्भविष्यतीति सूचयति ब्रजे विक्रीडतोरेवमिति.

प्रकाशः

अथेत्यत्र. भक्तानां मुदितात्मत्वं भगवन्मोदोत्तरकालीनमेवेति तदभिप्रायेण सन्तुष्ट इत्युक्तम्. प्रत्यापत्तिकथने बाधकमाहुरन्यथेत्यादि. ब्रजगमनानुक्तौ दोषाणां क्षुधादीनां नियतप्राणधर्मत्वात् तेषामभावे जाते सति धर्मिभूतं शरीरमपि गच्छेदतस्तदभावाय प्रत्यापत्तिकथनमावश्यकमित्यर्थः ॥१॥

लेखः

अथ कृष्ण इत्यत्र अन्यथेति, प्रत्यापत्तिकथनाभावे दोषाणामध्यासानां नियतधर्मत्वात् नित्यसहचरितधर्मत्वाद् धर्मी इन्द्रियप्राणादिरपि गच्छेत्. सम्भावनायां लिङ्; श्रोतुरिति शङ्का स्यादित्यर्थः. प्रत्यापत्तिकथने तु निर्दुष्टेन्द्रियप्राणादियुक्ता एते इति ज्ञानं भवेत्. लीलासाधकोध्यासस्तु न दोषरूप इति भावः ॥१॥

ब्रजे विक्रीडतोरेत्यस्याभासे पूर्वलीलापि निदाघकालीनेत्यधुना ग्रीष्मप्रवृत्तिः कथमुच्यत इत्याशङ्क्य वर्षान्तरसम्बन्धिग्रीष्मः किञ्चिद्ज्ञापनार्थमुच्यत इत्याहुः अयं सर्वोपीति. स्कन्धारोहणादिनिमित्तभूतो वक्ष्यमाणस्तादृशः पूर्वोक्तश्चावतारकालकृत इति ज्ञापयितुं ग्रीष्मोपद्रवस्यावतारकालिकत्वात् तद्वर्णनमित्यर्थः; अवतीर्णो हि भगवाँल्लीलासिद्धयै प्राकृतं भावं स्थापयित्वा क्रमेण तं निवर्तयतीति निरूपणात्. तथा च भगवदिच्छयैव मानुषभावस्वीकारात् स्थितोयं दोष इति भावः.

योजना

प्रत्यापत्तिरुक्तेति, दवाग्निपानानन्तरम् अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदिता-त्मभिरित्यनेन भगवता सह सर्वेषां ब्रजे समागमनमुक्तमित्यर्थः. तस्य प्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादिना. कालीयदमनदावाग्निपानाभ्यामिन्द्रियप्राणदोषनिराकृतिरुक्तेति तेषां दोषाणामभावे दोषयुक्तानां भक्तानामप्यभावः स्याद्-इन्द्रियप्राणदोषाणां नियतधर्मरूपत्वात् नियतधर्मास्तु धर्मिणं विहाय न तिष्ठन्तीति धर्मनाशे धर्मिनाशोपि सम्भाव्येत, ततश्च गोकुलस्थानामिन्द्रियप्राणदोषनिराकृतौ कस्यचिद् धर्मिणो गोकुलवासिनोपि निवृत्तिर्जातित्याशङ्का स्यात्. तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थं गोकुलवासिनः सर्वेपि श्रीकृष्णेन सह ब्रजं समागता इत्युक्तं शुकनेति भावः ॥१॥

ब्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्मरूपिणोः^१ ।

ग्रीष्मो नामर्तुरभवन् नातिप्रेयान् शरीरिणाम् ॥२॥

ब्रजे गोपगवादीनां निवेशस्थानेऽप्रसिद्धेपि क्रीडतोः सतोः ग्रीष्मो नामर्तुरभवदिति सम्बन्धः. ननु भगवति विद्यमाने कथमनभिप्रेतो ग्रीष्मस्तत्रागत इत्यत आह गोपालेति, गोपाल इतिच्छद्म कपटभूतं रूपं ययोः. अन्यतरज्ञानेपि नागच्छेदिति द्विवचनम्. छद्मरूपमनयोर्वर्तत इतिच्छद्मरूपिणौ; भगवतो गुप्तत्वाद् ग्रीष्मप्रवृत्तिः. ग्रीष्मस्य दुष्टत्वमाह नातिप्रेयान् शरीरिणामिति, शरीरमात्रपरिग्रहवतां नातिप्रेयान्. केषाञ्चित् शीतभीतानां प्रिय इत्यतिपदम् ॥२॥

तर्हि तन्निवृत्त्यर्थं भगवानाविर्भावं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य दोषस्यान्यथैव निवृत्तिमाह स चेति.

स च वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव लक्षितः ।

यत्रास्ते भगवान् साक्षाद्^२ रामेण सह केशवः ॥३॥

चकारादन्येपि दोषा वातादयो. वृन्दावनस्य ये गुणा वक्ष्यमाणास्तैः कृत्वा वसन्त इव तत्रत्यैर्लक्षितो ज्ञातः. वसन्ते शीतोष्णयोः समता, मीनादिषु शीताधिक्यं

प्रकाशः

ब्रज इत्यस्याभासेऽयमिति पूर्वाध्यायद्वयोक्तः. भूमिगुणेन चेति चकारो वक्ष्यमाणेनेतिशब्देन योज्यस्तथा चेति च वर्णयतीत्यर्थः सम्पद्यते. तदुभयवर्णनव्यञ्जितमर्थमाहुः कालेत्यादि, तेनेत्येतावदुन्नेयम्. अप्रसिद्ध इति लोकेषु भगवत्क्रीडास्थानत्वेनाप्रसिद्धे, अपेर्भगवत्स्वरूपाज्ञानेऽयं हेतुरित्यर्थः. नन्वित्यादि, ननु स्थानेनाज्ञानेपि तेजसा ज्ञानं भवेदेवेति कथं तत्प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥२॥

लेखः

एतेनैवंविधस्थलेऽवतारलीलेति ज्ञेयमिति सूचितम्. स्वसन्निधीति, शुकज्ञापितो दोष एवं सूचयतीत्यन्वयः. इतिसूचनार्थं कालकृतत्वं ज्ञापितमिति यावत्. भगवत्स्थापितो दोषो भगवत्सन्निहितैरेव बलतुल्यैर्गच्छतीति बलेन प्रलम्बमारणमिति भावः ॥२॥

स चेत्यस्याभासे आविर्भावमिति. मानुषभावाच्छादनं त्यक्त्वा बहिराविर्भावमित्यर्थः, तत्स्वीकारादेव ग्रीष्मप्रवृत्तेः. व्याख्याने. मीनादिष्विति मीनादिषु राशिपञ्चकेषु, न तु मीने इत्यर्थः. ग्रीष्मादिष्विति, ग्रीष्मो वृषस्तदादिपञ्चसु तापा-

१. माययेत्यपि पाठः. २. कृष्ण इत्यपि पाठः. ३. वै प्रभुरित्यपि पाठः. ४. स्थानेनाज्ञानेनाज्ञानेपि.

ग्रीष्मादिषु तापाधिक्यं च. सरसो देशः शीतजनकः सवातश्च. तदुष्णकाले शीतजनको देशः समतामापादयति, अतो वसन्तत्वम्. स्वाभाविका एव वृन्दावनगुणा आधिभौतिकवसन्तत्वं सम्पादयन्ति, रामसहिता आध्यात्मिकवसन्तत्वं, भगवत्सहिता आधिदैविकवसन्तत्वमिति. अतः सर्वथैव वसन्तत्वं वृत्तं, तदाह वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव लक्षित इति. देशापेक्षया कालस्य प्रबलत्वादिवेत्युक्तम्, अन्यथा पृथग् ग्रीष्मप्रवृत्तिर्वक्तव्या स्यात् १कालबाधो वा तदा ग्रीष्मर्तुगुणा न भवेयुर्यवादयश्च. यत्र वृन्दावने ग्रीष्मर्तो वा साक्षाद् भगवानास्ते षड्गुणान् प्रकटीकुर्वन्. ईश्वरस्थितावेव सर्वकालीना गुणा लोके भवन्ति, वीर्ये सत्य-

प्रकाशः

स चेत्यत्र तदुष्णकाल इत्यत्र तदिति भिन्नं पदं तस्मादित्यर्थकम्. प्रबलत्वादिति व्यापकत्वेन प्रबलत्वात्. तस्य वृन्दावनं एव तथात्व उपपत्तिमाहुरन्यथेत्यादि, यदि तत्र तथात्वं न स्यात् तदा तथेत्यर्थः. ननु बाधे को दोष इत्यत आहुस्तदा ग्रीष्मर्तुगुणा न भवेयुरिति. तथा सत्यग्रे वर्षवैयर्थ्यं तद्रसाभावश्चेति भावः. कैमुतिकं प्रदर्शयन्तीश्वरस्थितावित्यमिदि सन्देह इत्यन्तम् ॥३॥

लेखः

धिक्यं; मीनमेषयोस्तु समत्वमित्यर्थः. वृन्दावनगुणा इति सरसदेशसरित्सरःप्रभृतय इत्यर्थः. आधिभौतिकेत्यादि. भौतिकस्य शरीरस्य तापाजनकत्वरूपमाद्यं, ग्रीष्मे छायाद्यर्थं क्रीडास्थाने प्रतिबन्धकाऽऽगमनशङ्कया योन्तःकरणे सम्भावितस्तापस्तदजनकत्वरूपं द्वितीयं, प्रतिबन्धकनिरासके रामे विद्यमाने स तापो न भवतीत्यर्थः, विरहतापाजनकत्वरूपं तृतीयं, ग्रीष्मे दिनानां महत्त्वाद् विशेषतः स सम्भाव्येत, भगवति विद्यमाने स न भवतीत्यर्थः. यवादय इति भवेयुरित्यर्थः, पूर्वोक्ता न भवेयुः एते च भवेयुरिति. साक्षादिति, न तु प्रियव्रतादिष्विव धर्मद्वारेत्यर्थः ॥३॥

योजना

वसन्त इव लक्षित इत्यस्य विवृतौ ईश्वरस्थितावेव सर्वेति, श्रीकृष्णस्य ईश्वरत्वात् तत्स्थितौ ग्रीष्मेपि वसन्तगुणा आयाताः. वीर्ये सत्यन्यदीया इत्यादि. वीर्यवान् हि अन्यस्य वस्त्वपहत्यान्यस्मै प्रयच्छति. प्रकृतेपि वसन्तगुणा ग्रीष्माय दत्ता वीर्यवता प्रभुणेति ग्रीष्मो वसन्ततुल्यो जात इत्यर्थः. यशसीति, यत्र यशस्तत्र

न्यदीया अन्यस्य सम्भवन्तीति स्पष्टं, यशसि सर्वेषामागमनात् तथा श्रियां च, ज्ञाने सर्वात्मकतायां सर्वं स्पष्टं, वैराग्ये च निरपेक्षत्वात् तुल्यता. यत्र साक्षादेव सर्वैर्गुणैः सह भगवांस्तत्र कः सन्देहः? केशव इति ग्रीष्माधिपतेर्महादेवस्य ग्रीष्मवरदातुर्ब्रह्मणश्च भगवानुपजीव्य इति तयोः पक्षपातः परिहृतः ॥३॥

वृन्दावनगुणानाह यत्रेति त्रिभिः.

राजसः सात्त्विकश्चैव तामसश्चापि कीर्त्यते ॥(३)॥

तत्र राजसगुणानाह—

यत्र निर्झरनिर्हादनिवृत्तस्वनश्लिलिकम् ।

शश्वत् तच्छीकरर्जीषद्रुममण्डलमण्डितम् ॥४॥

यत्र वृन्दावने निर्झरनिर्हादैर्झरणाशब्दैर्निवृत्तस्वना गतशब्दा श्लिलिका यत्र तादृशवनं शश्वत् सर्वदा तच्छीकरैर्झरणाकणैर्ऋजीषयुक्ता ये द्रुमास्तेषां मण्डलैर्मण्डितं च. ग्रीष्मर्तो सर्वे वृक्षा ऋजीषप्राया भवन्ति. ऋजीषं त्वड्मात्रं निःसारम्. शश्वत् तच्छीकरैः सहितमृजीषं तद्युक्ता द्रुमा भवन्ति तेषां मण्डलानि च भवन्ति. सजातीयविजातीयप्रचययुक्तानि मण्डलानि, तैर्मण्डितम्. अनिष्टशब्दस्य सुशब्दो बाधको रसहारकस्य रसदायक इति ॥४॥

योजना

यशस्विनि सर्वे गुणा आयान्तीति यशस्विनि श्रीकृष्णे विराजमाने ग्रीष्मर्तावपि वसन्तगुणानामागमनं युक्तमेव. श्रियां चेति, यत्र श्रीस्तत्र सर्वे उत्तमा आयान्तीति साक्षाच्छ्रीमति कृष्णे वसन्तगुणा आगच्छेयुरेव. ज्ञाने सर्वात्मकतायामिति, “स सर्वमभवदि”तिश्रुत्या ज्ञाने सर्वात्मकता निरूपिता. प्रकृते ज्ञानवान् श्रीकृष्णः सर्वात्मकतयाविर्भूत इति ग्रीष्मस्यापि वसन्तत्वम्. वैराग्ये चेति, यो विरागी स उष्णमपि शीतं मनुते. प्रकृते वैराग्यवान् कृष्णो ग्रीष्ममपि वसन्तमेव मनुते. यतो विरक्तस्य सर्वत्र तौल्यम् अतो श्रीकृष्णेन यदा ग्रीष्मो वसन्तत्वेन मतस्तदा वसन्तरूपेणैवाविर्भूतः, श्रीकृष्णस्य सत्यसङ्कल्पत्वात्. एवं यत्रास्ते भगवान् साक्षादित्यत्रोक्तस्य भगवत्पदस्य सर्वेऽर्था निरूपिता इति ज्ञेयम् ॥३॥

कारिकार्थः

यत्र निर्झरनिर्हादित्यत्र राजस इति. यत्र निर्झरित्यादिश्लोकत्रयेण राजसः सात्त्विकस्तामसश्च वृन्दावनगुण उच्यत इत्यर्थः (३).

तापनिवारकं वायुमाह सरिदिति ।

सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना कल्लारकओत्पलरेणुहारिणा ।

न विद्यते यत्र वनौकसां दवो निदाघवहन्यर्कभवोतिशाड्वले ॥५॥

सरितो नद्यः सरांसि सरोवराणि प्रस्रवा झरणा राजससात्त्विकतामसास्त्रि-
विधानामप्यूर्मिभिर्य उत्पाद्यते वायुः. अनेन मान्द्यं शैत्यं चोक्तम्. सौरभ्यमाह-
कल्लारपुष्पाणि सन्ध्याविकासीनि कञ्जानि कमलानि दिनविकासयुक्तान्युत्पलानि
रात्रिविकासीनि -त्रिविधैरप्येतैः सर्वदा वायुः सुगन्ध एव भवति, तदाह तेषां
रेणुहारिणेति. अत एव वनौकसां दवोऽरण्याग्निजनितस्तापः. दावस्यारण्यार्थता
दवतापयोगादेव; दवदावशब्दावरण्यवाचकाविति कोशः. तापवाचकोत्र प्रयुक्तः,
क्वचिद् दावोऽग्निवाचकः प्रयुक्तोऽतोनेकार्थो दवदावशब्दौ. तापस्त्वन्तः पित्तादिनापि
भवतीति तत्रिवृत्त्यर्थमाह निदाघवहन्यर्कभव इति, निदाघे यौ वहन्यर्को ताभ्यां भवो
यस्य. ननु भूमिकृतस्तापो भवेत् तत्राहातिशाड्वल इति. शाड्वलं हरिततृणभूखण्डो
दूर्वायुक्तः, अत्यन्तं शाड्वलं यत्र ॥५॥

अगाधतोयहृदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समन्ततः ।

न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा भुवो रसं शाड्वलितं च गृह्णते ॥६॥

शिष्टानपि गुणानाहागाधं तोयं यत्र एतादृशीनां हृदिनीनां तटसम्बन्धिनीनां
य ऊर्मयस्तीरे जायमानास्तैः कृत्वा द्रवत् पुरीषं मृत्तिका यस्याः सा द्रवत्पुरीषी;
गौरादित्वाद् डीषू, तादृश्या भुवः समन्ततोपि रसं शाड्वलितं च यत्र वृन्दावने

प्रकाशः

सरिदित्यत्र दवशब्दस्य तादृशतापवाचकत्वं न प्रसिद्धमतो व्युत्पादयन्ति
दावस्येत्यादि. रूढेरत्र बलिष्ठत्वाभावायाहुस्तापेत्यादि. तथा च वनौकसामिति-
शब्दसान्निध्येनारण्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् तत्तापवाचक एवेत्यर्थः ॥५॥

लेखः

यत्रेत्यत्र अनिष्टेति झिल्लिकशब्दस्येत्यर्थः. सुशब्दो निर्झरशब्द इत्यर्थः.
उभयोस्तथात्वे हेतुः रसेति. जलरूपो रसः सर्वतो झिल्लिके गच्छति, अतो
रसहारकस्य झिल्लिकस्य जलरूपरसदायको निर्झरः. अतस्तौ शब्दौ तत्तत्सम्बन्धात्
तथेत्यर्थः ॥४॥

अगाधेत्यस्याभासे शिष्टानपीति श्लोकद्वयार्थः. वक्ष्यमाणा गुणा न वसन्तत्वे
हेतवः किन्तु रसोद्बोधायोक्ता इति तेषां प्रासङ्गिकत्वबोधनायापिशब्दः ॥६॥

विषादप्युल्बणाश्चण्डांशुकरा न गृह्णते. वृन्दावनभूमिः सर्वदा सरसैव तिष्ठति
सर्वतश्च पुलिनानि भवन्ति. तानि च पुलिनान्यगाधहृदिनीतटोर्मियुक्तानि भवन्ति.
भुव एव वा स्थानविशेषास्तेषां शीतलत्वायोर्मिभिर्द्रवत्पुरीषत्वं निरूप्यते, मध्ये
शीतलतानिरूपणाय द्रवत्पुरीषता निरूपिता, बहिःशीतलतायै पुलिनानि. अतो
मूलादुपरिभागाच्च रसाधिक्यात् शोषाभावेन भूरसशाड्वलितयोर्नाभावः. एवं
सरसता निरूपिता ॥६॥

अन्यान् वनधर्मानाह वनमिति.

वनं कुसुमितं श्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजम् ।

गायन्मयूरभ्रमरं कूजत्कोकिलसारसम् ॥७॥

आदौ कुसुमितं, ग्रीष्मे हि प्रायेण कुसुमानि न भवन्ति; शोभायुक्तं च.
कुसुमानि राजसानि. नदन्तश्चित्रा मृगा द्विजाः पक्षिणश्च यत्र, सात्त्विका एते.
गायन्तो मयूरा भ्रमराश्च यत्र, कूजन्तः कोकिलाः सारसाश्च यत्र. आदौ नादस्तदनु
गानं तत उद्रिक्ते रसे कूजितानीति त्रयमुक्तम्. मिथुनत्वाय द्वौ द्वौ. नादे हि
श्रुतिपूरकोऽपेक्ष्यत इति मृगाः सह निरूपिताः. गाने नृत्यमपेक्ष्यत इति मयूराः.
कूजिते परपुष्टोऽपेक्षित इति कोकिलाः ॥७॥

एवं वनगुणानुक्त्वा तत्र भगवतः क्रीडां वक्तुमादौ भगवतः प्रवेशमाह
क्रीडिष्यमाण इति.

क्रीडिष्यमाणस्तत् कृष्णो भगवान् बलसंयुतः ।

टिप्पणी

कूजत्कोकिलसारसमित्यत्र, कूजिते परपुष्ट इति. पूर्णे रसे हि कूजितोद्गमः.
स च न विवाहिते पुंसि भवति किन्तु परस्मिन्नेवेति कूजिते परपुष्टो भावोऽपेक्ष्यते.
कोकिलश्च पूर्वं काकपोषित इत्येतत्साम्येन कोकिलोक्त्योक्तोऽर्थो व्यज्यत इत्यर्थः
॥७॥

प्रकाशः

वनं कुसुमितमित्यत्र कूजिते परपुष्ट इत्यस्य तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुः पूर्णेत्यादि
॥७॥

लेखः

वनमित्यत्र मिथुनत्वं विवृण्वन्ति नादे हीति. परपुष्ट इति पोषकात् पत्युः
परेण जारेण पुष्टो भाव इत्यर्थः. श्रुतिपूरकपदेपि तादृशो भाव इत्यर्थः. तथा च
श्रुतिपूरकभावनृत्यपरपुष्टदेहयुक्तास्त्रयो मृगबर्हिःकोकिला उक्ता इति ज्ञेयम् ॥७॥

वेणुं विरणयन् गोपैर्गोधनैः संवृतोविशत् ॥८॥

क्रीडार्थमेव भगवता तत्र गुणाः सम्पादिताः. तत् तस्मात्कारणात् कृष्णः क्रीडार्थमाविर्भूतो भगवान् बलसंयुतो जातः. षड् गुणाः स्वस्य बलं च तस्य, अतः सप्तभिः क्रीडां वक्ष्यति पूर्ववत्. तत्रत्यानां देवानामुद्रोधनार्थं वेणुं विरणयन्. गोपा गोधनानि सेवार्थं धर्मार्थमर्थार्थं संवृतो जातः. एतादृशोऽविशदिति तद्रसप्रारम्भ उक्तः ॥८॥

सामान्यतः प्रथमतः क्रीडामाह सर्वेषां प्रवालेति.

प्रवालबर्हस्तवकस्रग्धातुकृतभूषणाः ।

'कृष्णरामादयो गोपा ननृतुर्युधुर्जगुः ॥९॥

प्रवालानि पल्लवानि बर्हस्तवकानि पुष्पगुच्छानि स्रजः पुष्पमाला धातवो गैरिकादयस्तैः कृतानि भूषणानि यैः. पञ्चधा हि वनभूषणानीति गणितानि. साधारणक्रीडात्वात् कृष्णरामौ रामकृष्णौ वा आदिर्येषां ते सर्वे गोपा ननृतुर्मनोविलासं कृतवन्तः, युयुधुर्देहविलासं, जगुर्वाग्विलासम् ॥९॥

भगवतो लीलामाह कृष्णस्येति.

प्रकाशः

क्रीडिष्यमाण इत्यत्र पूर्ववदित्येकादशाध्याय इवेत्यर्थः. "द्वादशाध्याय इवे"त्यर्थस्तु केवलमेतत्पद्ये प्रतिपाद्यो न तु सर्वेष्विति सम्भवन्नपि न निरूपयितुं शक्यः ॥८॥

लेखः

क्रीडिष्यमाण इत्यत्र बलं चेति क्रियाशक्तिरित्यर्थः. पूर्ववदिति एकादशोध्याये "अविदूरे व्रजभुव" इति श्लोकत्रयोक्तवदित्यर्थः. सेवार्थमिति, गोपसाहित्यं तेषां सेवासिद्धयर्थं, वेणुनादोऽर्थार्थं, द्वादशाध्यायेऽर्थलीलायां गानस्य निरूपितत्वात् ॥८॥

प्रवालेत्यत्र ते सर्वे इति अतद्रुणसंविज्ञानमादाय गोपा एव न तु भगवानित्यर्थः. भगवल्लीला त्वग्रिमश्लोके वक्ष्यत इति भावः ॥९॥

कृष्णस्येत्यस्याभासे भगवत इति. ज्ञानस्य प्रशंसायाश्च वाग्विलासमिति पूर्वोक्तत्वेन वादनस्य च देहविलासमिति पूर्वोक्तत्वेन न ते वाक्यार्थभूते किन्तु कृष्ण-नृत्यमेव वाक्यार्थः, गानवादने तु तदङ्गत्वेन निरूपिते "दध्ना जुहोती"तिवदिति

१. रामकृष्णेत्यपि पाठः.

कृष्णस्य नृत्यतः केचिद् जगुः केचिदवादयन् ।

'वेणुपाणिदलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे ॥१०॥

शिक्षार्थं लोके नृत्यप्रसिद्धयर्थं च भगवतो नृत्यतः सतो नृत्याङ्गभूते गीतवाद्ये अन्ये कृतवन्तः केचिद् जगुः केचिदवादयन्निति. वेणुः श्रुतिपूरकः, पाणिः शङ्खव-न्नादं करोति, दलान्यश्वत्थपत्रादीनि गोमुखवच्छब्दं कुर्वन्ति. शृङ्गाणि चावादयन्. अथापरे प्रशशंसुर्भिन्नप्रकारेण. नृत्यसम्बन्धप्रशंसातः स्वतन्त्रप्रशंसा भिन्ना ॥१०॥

नन्वेते कथं प्रशंसादिकं कृतवन्तोऽज्ञाने प्रशंसाऽसम्भवात् ज्ञाने महतो लीलायां प्रशंसानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह गोपजातिप्रतिच्छन्ना इति.

गोपजातिप्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणः ।

ईडिरे कृष्णरामौ च नटा इव नटं नृप ॥११॥

यथा भगवान् प्रतिच्छन्न एव भगवत्सेवका अपि गोपजात्या प्रतिच्छन्ना जाताः. इदानीमेव गोपवेषं कृत्वा समागता इत्याशङ्कं व्यावर्तयति गोपालरूपिण इति, गोपरूपयुक्तास्तथैवोत्पन्नास्तेष्वाविष्टाश्चातः कृष्णरामावीडिरे. तथापि सेवकानां कथमेवं धाष्टर्चमत आह नटा इव नटं नृपेति, नटा हि स्वामिसेवकभावं परित्यज्यान्योन्यं प्रशंसन्ति तद्वदित्यर्थः ॥११॥

पुनर्भगवतो नानाविधक्रीडामाह भ्रामणैरिति.

भ्रामणैर्लङ्घनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः ।

चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् ॥१२॥

मल्लयुद्धे ह्येते प्रकाराः— अन्योन्यहस्तस्पर्शनेन भ्रमन्ति हस्तद्वयं धृत्वा वा भ्रामयन्ति. एतद् बालानामपि भवति. तथोल्लङ्घनानि, उच्चैर्भूमौ गतादिषु च मल्लानां

लेखः

भावः. व्याख्याने. शिक्षार्थमिति गोपान् शिक्षयितुमित्यर्थः. लोके इति भगव-दीयेष्वित्यर्थः, भगवदीया अन्यत्रापि नृत्यं दृष्ट्वा भगवन्तमेव स्मरन्तीति भावः. दलैः शृङ्गैरिति तृतीया द्वितीयार्थे व्यत्ययेनेत्याशयेनाहुः शृङ्गाणि चेति ॥१०॥

गोपजातीयत्र देवपदेन नित्यलीलास्था गोपा इत्याशयेनाहुर्भगवत्सेवका इति. तेष्वाविष्टा इति प्रतिच्छन्ना आविष्टा इत्यर्थः. तथापीति नित्यलीलास्थत्वेपीत्यर्थः ॥११॥

१. तलैरित्यपि पाठः. २. तथेत्यपि पाठः. ३. बहुवचनान्तःपाठःक्वचन. ४. परीत्यपि पाठः.

वोल्लङ्घनम्. क्षेपः प्रक्षेपः, तिरस्कारादिर्वा. आस्फोटनं बाहुस्फोटनं, विकर्षणं नियमस्थाने बलान्नयनम्— एवं पञ्चविधा लीला. चिक्रीडतुः क्रीडां कृतवन्तौ बाहुयुद्धेन. क्वचित् काकपक्षधरौ कृतचूडाकरणौ. कियत्कालमेव हि चूडाकरणानन्तरं केशाँस्तत्तद्देशेषु क्वचित्क्वचित् स्थापयन्ति ॥१२॥

एवं भगवतो नृत्यमुक्त्वा भगवत्सन्निधानेऽन्येषां नृत्यमाह क्वचिन्नृत्यत्स्विति.

क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ।

शशंसतुर्महाराज साधुसाध्वितिवादिनौ ॥१३॥

अन्येषु नृत्यत्सु सत्सु स्वयं गायकौ वादकौ च. चकारादन्येषु गायकेषु स्वयं वादकावन्येषु वादकेषु स्वयं गायकाविति. किञ्च स्वयमेव शशंसतुर्यदान्यप्रेरणयापि साधुसाध्वितिवादिनौ क्वचिद् भवतः क्वचिद् विशेषेण शंसतः स्तोत्रं कुरुतः क्वचिद् विशेषेणानुशासनं वा ॥१३॥

एवं शास्त्रानुसारिलीलामुक्त्वा केवलवालकसम्प्रदायप्रसिद्धां लीलामाह क्वचिद् विल्वैरिति.

क्वचिद् विल्वैः क्वचित् कुम्भैः क्व चामलकमुष्टिभिः ।

अस्पृश्य नेत्रबन्धाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया ॥१४॥

विल्वफलानां क्रीडा कन्दुकवत् क्षेपणरूपा. कुम्भफलानि सूक्ष्माणि, ततस्तैः क्रीडा लाक्षासूक्ष्मपिण्डवत्. सूक्ष्माण्यामलकानि, मुष्टिभ्रामणक्रीडया क्रीडनम्. अस्पृश्य क्रीडा कपर्दिकेति प्रसिद्धा वरवर्तिकेति च. नेत्रबन्धक्रीडाक्षिमुद्रिकेति प्रसिद्धा. आदिशब्देन निलायनक्रीडामग्रे वक्ष्यति. आरोहक्रीडैकपदक्रीडा च; तथा काष्ठखण्डैस्तथाकपालैर्जलस्थलयोः. क्वचिद्धरिणक्रीडा हरिणाकृतिं विधाय नृत्यं कुर्वन्ति. खगवत् मयूरादिकवदिहानेकविधा ॥१४॥

एवं स्थललीलामुक्त्वा जले प्रकारविशेषलीलामाह क्वचिच्चेति.

क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः ।

कदाचित् स्पन्दोलिकया कदाचिन्नृपचेष्टया ॥१५॥

क्वचिद् दर्दुरवद् भेकवत् पूवनं कुर्वन्ति मध्ये हृदस्य पूवस्य, “निगृह्य चतुरः पद” इतिश्रुतेः. निरन्तरमुत्प्लुत्य गमनं, तच्चातिकठिनं नेदानीं बालकेषु प्रसिद्धम्. उत्प्लुवाश्चोल्लङ्घनानि च, अतो विविधैरित्युभयत्र सम्बध्यते. उपहासकान्युपहासवचनानि चेष्टाश्च. कदाचिद् भगवान् राजा भवति तदा दोलामारुह्य गच्छति केचन

वाहकाः केचन दोलारूपा एव भवन्ति. स्पन्दोलिका दोला स्पन्दनरूपा दोलिका वा; वृषभाविवाग्रे द्वौ भवतः प्रसारितबाहुरपरो मध्ये बद्धहस्ताश्चत्वारः पश्चात् सर्वे सम्बद्धा भगवन्तं नयन्ति सा स्पन्दोलिका. कदाचित् पुनर्नृपचेष्टया क्रीडति— क्वचिदुपविश्य सिंहासनेऽक्षादिभिश्च क्रीडत्याज्ञापयति बध्नाति दण्डयति वा ॥१५॥

एवं क्रीडामुक्त्वोपसंहरत्येवं ताविति:

एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ।

नद्यद्रिद्रोणिकुञ्जेषु काननेषु सरित्सु च ॥१६॥

अत्र प्रमाणं लोक एव. एताः क्रीडा वन एव. काश्चन क्रीडा नद्यामद्रावद्रिद्रोणीषु. उभयतः पर्वता मध्ये निम्ना भूमिद्रोणी, तथा नद्यामपि भवति. कुञ्जानि तृणसहितानि गह्वरस्थानानि काननानि निबिडवनानि, सरितः क्षुद्रनद्यः, चकारात् सरस्सु च— एवं सर्वलौकिकभावान् बालकानां निवारयन्नन्तःकरणदोषान् निवारितवान्. यावत् तासु स्वयं न प्रविशति तावत् ताः केवला एव स्मृता भवन्ति न भगवद्विशिष्टा भगवत्स्मारिका वा. अतो बालकानां प्रपञ्चविस्मरणार्थं सर्वकर्मसु स्वयं प्रविष्टः ॥१६॥

एवं क्रियामयान् संस्काररूपांश्च दोषान् निवर्त्यान्तःकरणदोषाभिमानीनीं दैत्यभूतां निवारयितुमुपाख्यानमारभते पशूंश्चारयतोरिति.

प्रकाशः

एवं तावित्यत्र तथा नद्यामपीत्यस्मिन् पक्षे नद्यद्रयोर्द्रोणीष्वित्येवं समासः, तास्विति क्रीडासु. संस्काररूपानिति यैर्भगवदतिरिक्तं स्मार्यते तान् ॥१६॥

लेखः

एवं तावित्यत्र अत्र प्रमाणमिति, एतावल्लीलाज्ञानजनका लोका एवेत्यर्थः ॥१६॥

पशूनित्यस्याभासे क्रियामयानिति भगवन्तं विना केवलक्रीडाप्रचुरानित्यर्थः. संस्काररूपानिति, केवलक्रीडास्मरणजनको यः संस्कारस्तद्रूपानित्यर्थः. तासु भगवत्प्रवेशे भगवता सह क्रिया भवन्ति, संस्कारोपि भगवत्सहितानामेव भवतीति भावः. १(उपाख्यानमिति बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्, लीलाप्रकारमित्यर्थः; भगवत्कृतमिति शेषः. तथा च तान् निवर्त्य तां निवारयितुं भगवता कृतं लीला-

पशूंश्चारयतोर्गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः ।
गोपरूपी प्रलम्बोऽगादसुरस्तज्जिघांसया' ॥१७॥
तं विद्वानपि दाशार्हो भगवान् सर्वदर्शनः ।
अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिन्तयन् ॥१८॥

गोपैः सह पशूंश्चारयतोः सतोः प्रलम्बोऽगात्. अन्तःकरणमेव रूपसमर्पकमिति गोपरूपी स प्रकर्षेण लम्बो मुक्तिपर्यन्तमनुवर्तमानस्तज्जिघांसया भगवांस्तं विद्वानपि तत्सख्यमन्वमोदतेति सम्बन्धः. गत्वा मारणीयः स तत्र स्वयमागते कः सन्देहः! अतः प्रथमत एव जिघांसयेत्युक्तम्. सम्भवत्यविरोध-व्याख्याने विरुद्धं न व्याख्येयम्. तं प्रलम्बं दुष्टं भगवान् ज्ञात्वा तत्र प्रवेशेनैव तद्वध इति सञ्चिन्त्य तथैव लीलायाः प्रारब्धत्वाद् भगवतः सर्वसखस्य सर्वात्मकस्य दोषत्वेन दैत्यहननावश्यकत्वात् सख्यं कृतवान्. अत एव भगवता न मारितः. देहोत्पन्नाश्च स्वतो न मार्यन्ते; यथौषधं तथा बलभद्रो. व्यवहारे च स कृष्णसम्बन्धी, गोपालानां मध्ये कृष्णस्यार्धं तस्य प्रवेशात्. अनेनैव प्रकारेणाक्लिष्टतया वधो भवतीति विचारयंस्तथा कृतवान् ॥१७-१८॥

ततः सख्यकरणानन्तरं वधप्रकारं कृतवानित्याह तत्रोपाहूयेति.

तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्ण प्राह विहारवित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ॥१९॥

प्रकाशः

पशूनित्यत्रान्तःकरणरूपमेवेति. प्रतिपादितं चैतद् "यतो यतो धावति दैवनोदितं मन" इत्यत्र. तं विद्वानित्यत्र ननु वधोपायचिन्तनं लौकिककार्यमिति कथमत्रैतदित्यत आहुस्तथैवेति, लोकवदित्यर्थः ॥१७-१८॥

लेखः

प्रकारं वक्तुं शुक आरभत इत्यन्वयः.) व्याख्याने, अन्तःकरणमेवेति. अन्तःकरणं स्मर्तारि स्मर्यमाणस्वरूपसमर्पकमित्यन्तःकरणे विषयतासम्बन्धेन स्मर्यमाणस्वरूपं वर्तते. अतस्तदभिमानिनस्तादृशं रूपमुचितम्. यस्मिन्नन्तःकरणे क्रीडानुभव-जनितसंस्कारोत्पत्तौ विषयतासम्बन्धेन गोपा एव न तु भगवांस्तद्रूपः प्रलम्बः, अतस्तस्य तादृशमेव रूपमिति भावः. साधनचिन्तनहेतुस्तथैवेति ॥१७-१८॥

तत्रोपाहूयेत्यस्याभासे वधप्रकारमिति तादृशविहारोपदेशमित्यर्थः ॥१९॥

सर्वानेव गोपालानुपाहूय नानाविधक्रीडायां प्रवृत्तान् क्रीडाविशेषमुपदेष्टुं प्राह. तत्रोपाहूयेति, यत्र समभूमौ तादृशलीला भवति तत्र सर्वानुपाहूयाग्रे वक्ष्यमाणं प्राहेति सम्बन्धः. यतो भगवानक्लिष्टकर्मा प्रकर्षेण स्पष्टमेवाह. गोपालानां विश्वासार्थं स्वज्ञातक्रीडापरित्यागार्थं च विशेषणं विहारविदिति, सर्वानेव विहारान् वेत्ति. भगवद्वाक्यमेवाह हे गोपा विहरिष्याम इति. अद्वन्द्वभूता अपि द्वन्द्वीभूय यथा येन सह यो द्वन्द्वं प्राप्तस्तथा तेनैव सह स जयं पराजयं वा प्राप्नोतीति यथा तथा यथायथं वा यथासुखमित्यर्थः. यथातथमितिपाठेपि क्रियाविशेषणमात्रत्वं विशेषः ॥१९॥

भगवदुक्तास्तथैव कृतवन्त इत्याह तत्र चक्रुरिति.

तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्दनौ ।

कृष्णसङ्घटिनः केचिदासन् रामस्य चापरे ॥२०॥

आचेरुर्विधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ।

यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥२१॥

उभौ तत्र क्रीडायां मुख्यौ क्रियेते; पश्चाद् द्वौ द्वौ समागच्छतः कृत्रिमसङ्केतं कृत्वा तत्र य एव यमर्थं वृणीते तेन सङ्केतितस्तदीयो भवति. एवं सर्वे गोपालाः प्रकारद्वयेन द्विविधा भवन्ति. तदाह कृष्णसङ्घटिनः केचिदासन् रामस्य चापर इति.

तत्रापि प्रथममागतौ मुख्यकार्यं कुरुतः श्रीदामा प्रलम्बश्चोभौ समागतौ द्वन्द्वीभूय, तत्रापि श्रीदामा बलभद्रेण गृहीतो बलकार्यं करोति प्रलम्बो भगवत्कार्यम्, एतौ मन्त्रिणाविव, अन्यथा जयपराजययोः कृष्णरामावेवान्योन्यं वाहकौ स्यातां तुल्यत्वात्. नाप्यव्यवस्थिततया वहनं, तथा सत्यतिप्रसङ्गात् कलहसम्भवाच्च. नाप्यत्र मुख्यो वाहकत्वपक्षः, अन्यथा भगवतोपि वाहकत्वं न स्यात्— मुख्ययोरेकः क्रीडत्येको वहति, अथवा क्रीडाविशेषे सर्व एव सर्वान् वहन्तीति. तत्रैकपादगमने क्रीडान्तरे वा मध्ये द्वितीयपादस्य भूस्पर्शं पराजितो भवति. तत्र प्रतियोगिनस्तान् भ्रामयन्ति यथा स्वलनं भवति. येन प्रतियोगिना भ्रामितः स्पृशति भूमिं तं वहति. तदाहाचेरुर्विधाः क्रीडा इति. वाह्यवाहकत्वे निमित्तमाह यत्रारोहन्तीति, जेतार आरोहन्ति पराजिता वहन्ति ॥२०-२१॥

नापि निसर्गतः पराजितः पराजित एव भवति. अतः कदाचित् कश्चिद् वहति वाह्यते च. तदाह वहन्तो वाह्यमानाश्चेति.

वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम् ।

भाण्डीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः ॥२२॥

मध्ये सर्वेषामेव क्रीडायां प्रविष्टत्वाद् गवां चारणाभावे चतुर्विधपुरुषार्थहानिः स्यादित्याशङ्क्याह चारयन्तश्च गोधनमिति, गाव एव धनम्. चकाराद् रक्षामपि कुर्वन्तो. भाण्डीरके वने मुख्यो वटोस्ति तदाख्यातिकरस्तत्र समा च भूमिः. प्रलम्बस्य सहायान्तरस्यापि पश्चादागतस्यानागमनं भवत्यतो भाण्डीरकं नाम वटं सर्व एव जग्मुः. इममर्थं भगवानेव जानातीति कृष्णपुरोगमाः, कृष्ण एव पुरोगमो येषाम्. तत्र मध्येपि क्रीडां कुर्वाणा एव गताः ॥२२॥ ततो यदा पराजयस्तदा वहनं तदाह रामसङ्घट्टिनो ये हीति.

रामसङ्घट्टिनो ये' हि श्रीदामवृषभादयः ।

क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयो नृप ॥२३॥

उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ।

वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥२४॥

त्रयोत्र निरूपिता अन्तःकरणगुणानां त्रैविध्यज्ञापनाय, रामो यथा तथा श्रीदामा वृषभश्च. रामो राजसः. श्रीदामा सात्त्विको वृषभस्तामसः. तत्र यदा ते क्रीडायां जयिनस्तांस्तान् कृष्णादय ऊहुः.

अक्लिष्टकर्मतासिद्ध्यै हीनत्वं कुरुते क्वचित् ।

धर्मप्रधानो भगवानिति ज्ञापयितुं तथा ॥(४)॥

लेखः

तत्र चक्रुरित्यत्र प्रतियोगिन इति, स्वसङ्घट्टिनो योगिनः परसंघट्टिनः प्रतियोगिन इत्यर्थः ॥२०-२१॥

नापि निसर्गत इत्यनेन वहन्तो वाह्यमानाश्चेतिपदार्थ उक्तः. वाक्यार्थस्तु जग्मुरित्यन्तेनोपसंहारे वक्ष्यते ॥२२॥

अग्रिमश्लोकान्ते ज्ञापयितुमिति गोपेष्विति शेषः. एवं ज्ञाने केनापि कस्यचित् पक्षो न कर्तव्यस्तेन लीला सम्यक् सिध्यतीति भावः (४).

योजना

रामसङ्घट्टिनो ये हीत्यस्य विवरणे कारिकायां धर्मप्रधानो भगवानिति, अक्लिष्टकर्मत्वलक्षणः स्वधर्मः प्रधानं यस्येत्यर्थः (४).

१. यहीत्यपि पाठः.

यथा बलभद्रः प्रलम्बाखण्डो भवेत् तदर्थं भगवान् श्रीदामानमुवाह. नाम्ना लक्ष्मीवनमालारूपत्वं तस्यातोऽलङ्कारार्थं वहनमुचितम्. पराजित इतिनिमित्तमन्यस्यापि वहनार्थं, तदाह वृषभं भद्रसेनस्त्विति. तुशब्दस्तृतीयस्य तत्पूर्ववद् वहनमिति ज्ञापयति- प्रलम्बस्तु रोहिणीसुतम्. मातृनाम्ना व्यपदेशस्तदज्ञानज्ञापनाय ॥२३-२४॥

ततो यत् जातं तदाहाविषह्यमिति.

अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ।

वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥२५॥

प्रलम्बेन हि ज्ञातं भगवता सख्यकरणाद् भगवानविषह्यो न केनापि सोढुं

प्रकाशः

रामसङ्घट्टिन इत्यत्र. ननु परवहने स्वस्य हीनत्वं भवतीति भगवान् श्रीदामानं किमित्युवाहेत्यत आहुरक्लिष्टेत्यादि. तथा च यद्येवं न कुर्यात् क्रीडा क्लिष्टा स्यादिति तदभावार्थं तथेत्यर्थः. ननु तथाप्येवंकरणे हीनत्वं कथं निवर्तत इत्यत आहुर्धर्मेत्यादि. धर्मा एव प्रधाना मुख्यकार्यकरा यस्य, बाह्यधर्मो वा तथा यस्य. तथा चैतादृशस्थले धर्मा एव तथा कुर्वन्तीति न दोष इत्यर्थः. पद्यं तु यतो भगवान् स्वयं धर्मप्रधान इति ज्ञापयितुं तथा कुरुत इत्येवं योज्यम्. तथा चान्यत्रापिदृग्विधा भगवत्कृतिरेवरूपा ज्ञातव्येति भावः. बाह्यधर्मस्तु नाम्नेत्यादिना श्रीमदाचार्यैरेव विवृतो ज्ञेयः (४).

लेखः

लक्ष्मीवनमालारूपत्वमिति. लक्ष्म्या स्वसमर्पणीयवनमालाग्रथनाधिकारोऽस्मै दत्त इति सततं तद्भावनया तद्रूपत्वमेवास्य सम्पन्नं, परं तत्स्वरूपगोपनाय लोकेभ्यस्तथा न प्रदर्शयति. भगवांस्तु जानातीति तद्व्याजेन तदाधिदैविकरूपं मालामुवाह; लोकानां त्वाधिभौतिकरूपप्रतीतिरिति भावः. तथा च श्रियो दाम श्रीदामा; पुंस्त्वं तु परोक्षवादाय लोकप्रतीतिमनुसृत्येति ज्ञेयम्. अत्र श्लोके वहनानुवादेन तत्प्रकारो वाक्यार्थः, अत एवास्याभासः पृथङ् नोक्तः. सप्रकारकं वहनं श्लोकद्वयार्थो ज्ञेयः ॥२४॥

कारिकार्थः

रामसङ्घट्टिनो यहीत्यत्र अक्लिष्टेति. ननु परवहने स्वस्य हीनत्वं भवतीति भगवान् श्रीदामानं किमित्युवाहेत्यत आहुरक्लिष्टेत्यादि. केनापि कस्यचित् पक्षपातो न कर्तव्य इति गोपेषु ज्ञापयितुमित्यर्थः (४).

शक्यः. अतो न्यतरस्याप्युपद्रवः स्वकार्यफलसाधक इति दानवपुङ्गवो दानवानां मध्ये श्रेष्ठो दानवारिं भगवन्तं कृष्णं परित्यज्य रोहिणीसुतं वहन्नवरोहणतः परमपि द्रुततरं प्रागात्; शनैर्गमने सर्वैः सह गमनसम्भवात् पश्चात्त्रयनं न सम्भवेत्. अवरोहणपर्यन्तं मर्यादैवेति ततः परं गतः ॥२५॥

स्वार्थसिद्धिं मत्वोपास्यां मायां परित्यज्य तत्कृतं भगवति सख्यं चाहङ्कारदेवतायामपहृतायां दोषो दृढो भवतीति विचिन्त्य दैत्यरूपेणैव हतवानित्याह तमुद्बहन्निति.

तमुद्बहन् धरणिधरेन्द्रगौरवं महासुरो विगतरयो निजं वपुः ।

स आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ तडिद्द्युमानुडुपतिमानिवाम्बुदः ॥२६॥

बलभद्रोपि मर्यादातिक्रमे भगवदाविष्टो जातस्ततो धरणिधरेन्द्रवत् मेवादिपर्वतवद् गौरवं यस्य. तस्य वहने सामर्थ्यं महासुर इति; प्रलम्बो हि मुख्यस्तथापि विगतरयो जातस्ततः कृत्रिमवपुषा नयनमशक्यमिति मत्वा निजं वपुरासुरं वपुरास्थितः. तस्य वपुर्वर्णयति पुरटपरिच्छदो बभावि, पुरटं सुवर्णं तदेव परिच्छदो भूषणादिकं यस्य तादृशः सन् बभौ. स्कन्धे बलभद्रः, बलभद्रस्यापि मुकुटादिकम्. शीघ्रगमने स्वमुकुटं तडिद्वद् भाति बलभद्रमुकुटं द्युमानिव. द्युमान्

प्रकाशः

तमुद्बहन्नित्यस्याभासे सख्यं चेति परित्यज्येत्यनेनैव सम्बन्धः. अहङ्कारदेवतायामिति सङ्कर्षणरूपायाम्. दोष इत्यसुरत्वम् ॥२६॥

लेखः

अविषहामित्यत्र स्वकार्येति, स्वस्य कार्यमुपद्रवस्तस्य फलं भगवदीयानां क्लेशस्तत्साधक इत्यर्थः ॥२५॥ तमुद्बहन्नित्यत्र वपुरास्थितो जात इति वाक्यार्थः. भानस्य प्रकृते नोपयोग इति मुख्यत्वाभावाद् वपुर्वर्णनाय तदङ्गत्वेनोक्तम्. तथा च पदार्थत्वमेव पर्यवसन्नमतो दैत्यरूपग्रहणमेव वाक्यार्थ आभासे हरणमनूद्योक्तः. तडिद् द्युमांश्च यस्येति विग्रहे तडिता सह द्युमान् यस्येति बहुव्रीहिः ॥२६॥

योजना

तमुद्बहन्नित्यस्याभासे अहङ्कारदेवतायामपहृतायां दोषो दृढ इति. अहङ्कारस्य देवता सङ्कर्षणो अतो बलदेवहरणम्. यावदहङ्कारस्तिष्ठति तावत् केवलं प्रकृत्यधीनो न भवति पुरुषः, अहमेतादृशः कथमेवं कुर्यामिति बुद्ध्या दोषेभ्यो वैमुख्यबुद्धेरुदयात्. गते त्वहङ्कारे प्रकृतिपरवशो भवति. अहङ्काराभावस्तु अहङ्कार-देवतापहारे भवतीति हेतोरहङ्कारदेवतारूपस्य श्रीबलदेवस्य हरणमित्यर्थः ॥२६॥

सूर्यः. तडिद् द्युमांश्च यस्य. उडुपश्चन्द्रः. बलभद्रोपि श्वेतश्चन्द्रतुल्यः तद्वानुडुपति-मानम्बुद इव स्वयं श्यामो वेगवांश्च. अभूतोपमेयं तडित्सूर्यचन्द्रा एकदैकस्य^१ सम्बन्धिनो न भवन्तीति ॥२६॥

ततो बलभद्रकृत्यमाह निरीक्ष्येति.

निरीक्ष्य तद्वपुरलमम्बरे चरन् प्रदीप्तदृग्भुकुटितटोग्रदंष्ट्रकम् ।

ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुण्डलत्विषाद्भुतं हलधर ईषदत्रसत् ॥२७॥

तस्य वपुरत्यर्थं निरीक्ष्य स्वयमाकाशे चरन् गच्छन्नीषदत्रसदिति सम्बन्धः.^२ तस्य रूपं वर्णयति प्रदीप्ता दृग् यस्य, भुकुटितट उग्रा दंष्ट्रा यस्य; आविष्टक्रोधमुख-विकारयुक्त इत्यर्थः. ज्वलन्ती शिखा यस्येत्यारक्तदीप्तशिखायुक्तं, कटककिरीट-कुण्डलानां त्विषाद्भुतमेतादृशमपूर्वं दृष्ट्वा हलधरोपि गृहीतहलायुधोप्यत्रसत्.^३ त्रासे वा हेतुश्छलाद्. अत्र कल्पान्तरे भगवता ज्ञापित इति ॥२७॥

प्रकृते तु भगवदाविष्टो यत् कृतवांस्तदाह-

अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहायसार्थमिव हरन्तमात्मनः ।

रुषाहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥२८॥

आगता स्मृतिर्यस्येति. अथेति केवलव्युदासार्थः. अत एवाभयो भयरहितो जातो. विहायसाकाशमार्गेण हरन्तं रिपुमात्मनो, रिपुत्वात् स्वभावतो वध्यं, शिरसि दृढेन मुष्टिना रुषाहनन् मुष्टिप्रहारं कृतवान्. ननु नयनमात्रेण कथं हननं? तत्राह सुराधिपो गिरिमिवेति. सर्वलोकापकारित्वाद् वज्रवेगेन यथेन्द्रेण गिरिर्हतस्तथायमपि लोकापकारित्वादेव हतः. रंहसेति प्रतीकाराकरणार्थः. तावन्मात्रेण तस्याहननशङ्कापि निवारिता ॥२८॥

ततो यद् जातं तदाह स आहत इति.

स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद् वमन् रुधिरमपस्मृतोसुरः ।

महारवं व्यसुरपतत् समीरयन् गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥२९॥

^४आसमन्ताद् हतः सपद्येव शीर्णमस्तको जातः. ततो मुखाद् रुधिरं वमन्न-

प्रकाशः

निरीक्ष्येत्यत्रच्छलादिति नयनमिति शेषः ॥२७॥

लेखः

निरीक्ष्येत्यत्र केवलकृत्यं त्रासरूपं वाक्यार्थः, भगवदाविष्टकृत्यम-ग्रिमश्लोके ॥२७॥

^१ मेघस्येत्यधिकं क्वचित्. ^२ तत्र हेतुर्हलधर इत्यधिकम्. ^३ पीषदत्रसदितिपाठोपि. ^४ आपदं क्वचिन्नास्ति.

न्तर्गतमपि दूरीकुर्वन् स्मृतिरहितोपि जातः— एवं देहेन्द्रियमनसां वैकल्यं निरूपितम्. तथाप्यसुरत्वात् स्वस्य राजसं भावं कृतवान्, तदाह महारवं समीरयन् व्यसुः सन्नपतदिति. प्राणस्त्वन्तरिक्ष एव गताः, पश्चाद् भूमौ पतितः. पुनरुत्थानं पतितस्य नाभूदित्येतदर्थं दृष्टान्तमाह गिरिर्यथेति. मघवत आयुधेन वज्रेण हतो गिरिर्यथेति— न कदाचिदप्युद्रतो नापि प्रवृद्धः, तथैवास्थिसमूहो जात इत्यर्थः ॥२९॥

ततो यद् जातं तदाह दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतमिति.

दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतं बलेन बलशालिना ।

गोपाः सुविस्मिता आसन् साधुसाध्वितिवादिनः ॥३०॥

बलभद्रः प्रलम्बं मारयतीति नाश्चर्यं यतो बलशाली. तथापि कथं ज्ञातवान् कथं वा शीघ्रमुपायस्फूर्तिः कथं वा सकृत्प्रहारेणैव मृत इति गोपालत्वाद् वा सुष्ठु विस्मिता आश्चर्ययुक्ता आसन्. आदौ चिन्ताकुला' जाता इति हननमात्रेणैव साधुसाध्वितिवादिनो जाताः ॥३०॥

प्रकाशः

दृष्ट्वेत्यत्र गोपाः सुविस्मिता आसन्निति पादे गोपाः सुविस्मिता देवा इति पाठान्तरं प्रतिभाति तदङ्गीकृत्याहुस्ततो देवा इत्यादि. यद्वाग्रिमश्लोक आशिषोभिगृणन्त इत्याशीःप्रयोगः स्वहितकर्तृत्वज्ञानानन्तरमेव भवतीति तत्प्रयोगात् तज्ज्ञानवत्त्वं ज्ञाप्यते. स्वहितं चात्रान्तःकरणदोषनिवृत्तिरूपं, तत्कर्तृत्वज्ञानं च प्रलम्बस्यान्तःकरणदोषरूपत्वज्ञानं विना न सम्भवतीति तदपि ध्वन्यते. तथा चैवं ज्ञानेन्द्रियादीनामलौकिकभावो भवतीति दोषनिवृत्तौ देवत्वं तेषां जातमिति तथा ज्ञानवन्त' इत्यभिप्रायेणाहुस्ततो देवा इत्यादि. ननु दोषनिवृत्तिमात्रेण कथं देवत्वं तत्राहुस्त एव निवृत्तदोषा एव प्राणादयो यतो देवभावमाधिदैविकभावं प्राप्ता, "आसन्यस्य हरेर्वापि सेवये"ति शेषः, अतस्तथेत्यर्थः. एतेषामासन्योपासकत्वमग्रिमाध्याये स्फुटीकरिष्यते ॥३०॥

लेखः

स आहत इत्यत्र अन्तर्गतमपीति, मस्तकविशरणेन बाह्यदोषनिवृत्तिः अनेनान्तरस्येत्यर्थः. तेन मुक्तियोग्यता सूचितेति भावः. अपस्मृत इत्यत्र अपस्मृतिशब्दाद् 'अर्शाद्यच्च' इत्यभिप्रेत्याहुः स्मृतिरहितोपीति. न कदाचिदपि उद्रतो नापि प्रवृद्ध इति. कदाचिदसुरा आगत्य मृतसञ्जीवन्या जीवयेयुरिति तथा सम्भावना ॥२९॥

१. 'लिता इत्यपि पाठः. २. ज्ञातवन्त.

आशिषोभिगृणन्तश्च प्रशशंसुस्तदर्हणम् ।

प्रेत्यागतमिवालिङ्ग्य प्रेमविह्वलचेतसः ॥३१॥

ततो देवास्त एव देवभावं प्राप्ता आशिषोभिगृणन्तश्च जाता 'श्चिरञ्जीवास्मान् पालये'त्यादि. तस्यार्हणं यथा भवति तथा प्रशशंसुश्च पूजां कृत्वा स्तोत्रमपि कृतवन्तः. उत्तमानां हीनानामुत्तमाधमभावौ' वा निरूपितौ. समभावकृत्यमाह प्रेत्यागतमिवालिङ्ग्य प्रेम्णा विह्वलचेतसोपि जाता इति ॥३१॥ न केवलं प्रलम्बवधो भूमिष्ठानामेव हितार्थः किन्तु देवानामपीत्याह पाप इति.

पापे प्रलम्बे निहते देवाः परमनिर्वृताः ।

अभ्यवर्षन् बलं माल्यैः शशंसुः साधुसाध्विति ॥३२॥

पापरूपेऽस्मिन् निहते देवाः शुद्धसत्त्वात्मकाः परमनिर्वृता जाताः कंसादेरपि निर्भयाश्च जाताः. अतो माल्यैर्बलमभ्यवर्षन् पुष्पवृष्टिं कृतवन्तः, शशंसुः स्तोत्रं च

प्रकाशः

आशिष इत्यत्रोत्तमानां हीनानामित्युत्तमा भगवदवेक्षका हीनाः स्वावेक्षका मध्यमा भावद्वयमिश्राः. उत्तमो भावः सम्यगयमसुरो नाशितोऽन्यभावः स्पष्ट एव ॥३१॥

अयं श्रीप्रधानोऽध्याय इति वृन्दावनस्य गुणैः शोभारूपा श्रीस्तया तत्र क्रीडा च षोडशश्लोकैः पूर्वमुक्तेति ज्ञेयम् ।

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे पञ्चदशाध्यायविवरणम् ॥

लेखः

आशिष इत्यत्र ततो देवा इति, अग्रिमश्लोकस्य देवपदमत्रान्वेति; अत्र भूमिष्ठा उक्ता अग्रे दिविष्ठा इति विभागः. देवभावमन्तःकरणदोषनिवर्तनेन शुद्धसत्त्वात्मकत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ॥३१॥

योजना

आशिषोभिगृणन्तश्चेत्यत्र उत्तमानां हीनानां उत्तमान्यभावौ वेति. उत्तमानां वृद्धानां आशिषोभिगृणनमुत्तमभावः, हीनानां बालानां पूजाकरणानन्तरं स्तोत्राकरणं हीनभाव इत्यर्थः ॥३१॥

१. 'न्यभावौ 'द्यभावावित्यपि पाठौ.

कृतवन्तः, साधुसाध्विति प्रशंसां कृतवन्तः. अन्यथाकाशे गच्छतस्तदारूढेन मारणं
स्वरक्षां भावयताशक्यमन्यश्च न तत्र प्रकारोऽतो महासाहसेन कृतमिति
साधुसाध्विति कथनम्. प्रशंसा देवत्वज्ञापिका, पुष्पवृष्टिर्हर्षज्ञापिका,
दोषापगतिस्तदभिमानिनामपि सुखदायिनीति ज्ञापितम्— एवमन्तःकरणदोषः
परिहृतः तैश्चानुमोदितो देवैश्च ॥३२॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्ब्रह्मभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे
द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरप्रमेयप्रकरणे श्रीनिरूपकचतुर्थाध्यायस्य
स्कन्धादितः पञ्चदशाध्यायविवरणम् ॥

लेखः

पाप इत्यत्र अन्यथेति साधुत्वाभावे इत्यर्थः. तदभिमानिनामपीति
अन्तःकरणाभिमानिनामलौकिके प्रवृत्तिहेतूनामित्यर्थः ॥३२॥

योजना

पापे प्रलम्बे निहत इत्यत्र तैश्चानुमोदित इति गतदोषैर्गोपैरित्यर्थः,
साधुसाध्वितिवादिन इतिवाक्यात् ॥३२॥

॥ इति पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ पञ्चमो स्कन्धादितः षोडशोऽध्यायः ॥

अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्निस्तन्निवारणम् ।
षोडशो प्रोच्यते सम्यङ्निरोधः सेत्स्यते ततः ॥(१)॥
ततो दासैर्मुदा लीला स्वच्छन्दाग्रे भविष्यति ।

प्रकाशः

अथ षोडशाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्तः कथासङ्गतिः पूर्ववदेव ज्ञातव्येति ताम-
नुक्त्वा स्कन्धार्थसङ्गतिमेवाहुरज्ञानात्मेत्यादि. हि यतो हेतोरज्ञानात्मा स्वरूपाज्ञानात्मकः
पञ्चम आत्मदोषो दवाग्नि “रात्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्
कस्य वा हेतोः शरीरमनुसञ्चरेदि”तिश्रुतावात्माज्ञानेनैव शरीरार्थं ‘ज्वर’स्योक्तत्वात्
स एवैकीभूतोयमग्निस्तन्निवारणं षोडशाध्याये प्रोच्यते इतरपर्वमूलभूतैतन्नाशरूप
उच्यतेऽतस्तन्निवृत्तेः साधारणानां निरोधः सेत्स्यते भगवल्लीलाया योग्यायोग्यश्रवणा-
श्रवणकृतिपूर्वको दोषदृष्टिरहितश्च सम्पत्स्यते. तथा च स्वरूपयोग्यतासम्पादनार्थमेतावत्
निरूपणमित्यर्थः(१). नन्वेवं साधारणनिरोधे कृतेपि तस्य मुख्यलीलायां कुत्रोपयोग-
स्तदभावे चैतत्करणस्य किं प्रयोजनमत आहुस्ततो दासैरित्यादि. तत आसक्तिलक्षणनि-
रोधात् तैः सहैवं लीला भविष्यति. एवकारोप्यर्थः; च पुनः स्त्रीणामपि भगवदासक्तिः

लेखः

षोडशोऽध्याये अज्ञानात्मेति, भगवदज्ञानरूपो जीवस्य दोषो दवाग्निरित्यर्थः.

योजना

षोडशाध्यायार्थोक्तौ अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्निरिति. “लोभक्रोधादयो
दैत्या” इति कृष्णोपनिषद्भ्यः कृष्णावतारे नाश्यानां दोषरूपत्वम्. तत्राविद्यायाः
पञ्चपर्वाण्यपि नाश्यानि. तेषु देहाध्यासरूपो धेनुको नाशितः, इन्द्रियदोषो दूरीकृतः
कालीयदमनेन, प्रथमदवाग्निः प्राणदोषरूपो नाशितः, अन्तःकरणदोषः प्रलम्बो
नाशितः, स्वरूपाज्ञानरूपो द्वितीयो दवाग्निस्तन्नाशोस्मिन्नध्याये उच्यते— एवं

कारिकार्थः

अध्यायार्थमाहुरज्ञानात्मेत्यादि, स्वरूपाज्ञानात्मक इत्यर्थः. स्कन्धार्थ-
सङ्गतिमाहुर्निरोध इत्यादि. एवं तत्तद्दोषात्मकतत्तद्दैत्यवधादेस्तत्तद्दोषनिवृत्तिद्वारा
निरोधसाधकत्वेनाङ्गाङ्गिभावसङ्गत्या निरोधस्कन्धे निरूपणं ज्ञेयम् (१).

तत इत्यादि. ततः आसक्तिरूपनिरोधाद् दासैर्गोपैः सह स्वच्छन्दा लीला

स्त्रीणां चैव मनःप्रीतिस्तदासक्तिः फलिष्यति ॥(२)॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्भावो दूरचारिणीः ।

स्वैरं चरन्त्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्वरम् ॥१॥

एवं प्रलम्बवधप्रसङ्गेन क्रीडासक्तानां गोपानां विस्मृतपशुधनानां सम्बन्धि-

प्रकाशः

फलिष्यति. तथा चैतदर्थं तत्करणमित्यर्थः. एतेन वक्ष्यमाणोपोद्घातरूपत्वं पूर्वाध्यायपञ्चकस्य बोधितम् (२).

एवं सङ्गतिमुक्त्वाध्यायार्थनिष्कर्षं वदन्तः पादो प्रलम्बवधस्य फाल्गुन उक्त-
त्वादत्र च पूर्वाध्याये ग्रीष्मर्तोर्वर्णितत्वादत्र च तस्यैवर्तोः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्
प्रलम्बवधदावाग्निनिवृत्त्योरेकदैव व्रजे गोपैः कथनस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च नात्र पाद्मो-
त्तरखण्डोक्तः पक्षः किन्तु तस्मिन्नेव दिने प्रलम्बवधो दवाग्निसम्बन्धश्चेति बोधयितुं
कथासङ्गतिमाहुरेवं प्रलम्बेत्यादि गता इत्यन्तम्. ननु भवत्वेवं तथापि पूर्वाध्यायोक्त-

लेखः

तत्रार्थापत्तिं प्रमाणयन्ति सम्यगित्यारभ्य फलिष्यतीत्यन्तेन. तत्रिवारणानन्तरं
“मेनिरे देवप्रवरावि”त्यनेन ज्ञानमुक्तमतोऽस्य तथात्वमिति युक्तिसूचनाय हिशब्दः.
स्त्रीणां चैवेति, एतासामपि लीलां “मार्गा बभूवुरि”त्यादिना वक्ष्यतीति चकारः.
प्रीत्यासक्तिरूपं फलं त्वेतासामेवेत्येवकारः. यद्यपि तदध्यायकारिकायां गोपानामपि
तत्फलमुक्तं तथापि सूचितत्वेन, एतासां तु स्फुटमेवोक्तमेतज्ज्ञापनायैव
तत्कारिकायां ‘स्फुटे’त्युक्तम् (१-२).

योजना

चतुर्धाध्यासः स्वरूपविस्मरणं चेति पञ्चाप्यविद्यायाः पर्वाणि मूर्तिमन्ति निवर्तितानि.
ततो दासैर्मुदा लीलेति. ततः पञ्चपर्वाविद्यानिवृत्त्यनन्तरं दासैः गतदोषत्वेन स्वरूपं
ज्ञात्वा सेवां कुर्वद्भिः सह लीला भवति, सा सप्तदशाध्याये निरूप्या. स्त्रीणां चैवेति.
वेणुनादश्रवणेन मनसः प्रीतिं व्रजस्त्रीणां कृतवान्, सा लीला अष्टादशाध्याये
निरूपयिष्यते (१-२).

कारिकार्थः

सप्तदशाध्यायोक्ता भविष्यति. स्त्रीणां चेति, स्त्रीणां च अष्टादशाध्यायोक्ता
भगवदासक्तिः फलिष्यतीत्यर्थः (२).

न्यो गावो यतः कुतश्चिद् गताः. अन्तःकरणदोषे परिह्रियमाणे जीवस्यासदवस्था
भवतीत्यज्ञानं बलिष्ठमिव भवति. उपाधेर्देहस्यासदर्थनिवेशात् तत्प्रसङ्ग आत्मापि
तद्दोषसहितो भवति. तदा^१ गवां दाहे गोपाला अपि दग्धा उच्यन्ते. एवं सर्वनाशे
समुपस्थिते हरिरेव रक्षकः, तदुपेक्षायां तु सर्वनाश एव भवेत्. शरणागतौ च
रक्षा, अतः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तोपि हरिं शरणमाब्रजेदिति. क्रीडायामासक्तेषु
गोपेषु सत्सु तत्सम्बन्धिन्यो गावो रक्षकाभावाद् दूरचारिण्यो जाताः. ततः स्वैरं
चरन्त्यस्तृणलोभेन गह्वरमत्यगम्यस्थानं विविशुः. एवमेव देह
उपेक्षितोऽत्यशक्यस्थाने विशेत्^२ ॥१॥

प्रकाशः

लीलया निवृत्तान्तःकरणदोषाणां कथमेवम्भावो येन गोधनास्मरणादिरित्यत
आहुरन्तःकरणेत्यादि. असदवस्थेति वैकल्यम्, इतिर्हेतौ, तत्प्रसङ्ग इति देहप्रसङ्गे.
तथा चैवमात्मदोषोद्बोधात् तथेत्यर्थः. अत्र च गवादिपदानि निगीर्याध्वसानेन
रूपकातिशयोक्तिविधया देहादिलक्षकाणि, प्रथमस्य चतुर्थारम्भ आनुमानिकसूत्रे
प्रकरणबलेन ‘महदादिपदवत् प्रकृते निरोधे तदङ्गभूताध्यासादिनिवृत्तेरेव
विवक्षितत्वादित्याशयेनाहुस्तदेत्यादि. एतावान् परं विशेषस्तत्र कथाभावात् लक्ष्या
एव मुख्या, अत्र तु कथायाः सद्भावाद् वाच्या अपि. तेन यथाधिकारस्तेषां
तेषां बोधयतीति न कोपि शङ्कालेशः. एवं दोषोत्पत्तिप्रकारमुक्त्वा
तत्रिवृत्तिप्रकारमाहुरेवं सर्वेत्यादि. क्रीडासक्तेष्वित्यत्राध्यायतात्पर्येण सङ्गमयितुं
गवामुपेक्षया गह्वरप्रवेशस्य तात्पर्यमाहुरेवमित्यादि ॥१॥

लेखः

असदवस्थेति, निश्चितस्वसत्ताकस्य देहादिभावस्याभावाद् वास्तवस्वरूपस्य
चाज्ञानादित्यर्थः. बलिष्ठमिवेति, चतुर्विधाध्यासरूपान्यथाज्ञानस्य निवृत्तत्वादित्यर्थः.
तथापि भगवान्निवर्तक इति इवेत्युक्तम्. उपाधेरिति, अन्यथाज्ञानोपाधिभूतस्य
देहस्यासत्पदार्थेषु निवेशाद् “देहो नाहमि”त्याकारकात् तत्सङ्घातनिविष्टस्यात्मनोपि
किञ्चिद्दोषसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः. सर्वोपाधीति, चतुर्विधाध्यासरहितोपीत्यर्थः ॥१॥

योजना

अन्तःकरणदोषे परिह्रियमाणे जीवस्य असदवस्था भवतीति. अन्तःकर-
णाध्यासेन “अहमिदमनुभवामि-स्मरामी”त्याद्यन्यथाज्ञानपरतन्त्रो जीवः सत्त्वेन

१. तथेत्यपि पाठः. २. निविशेदित्यपि पाठः.

अजा गावो महिष्यश्च निर्विशन्त्यो वनाद् वनम् ।
इपीकाटवीं विविशुः क्रन्दन्त्यो दावतर्षिताः ॥२॥

देहानां त्रैविध्यमिव वक्तुं तस्मिन् दिवसे अजा राजस्यो गावः सात्त्विक्यो महिष्यस्तामस्यश्च. पूर्वं धर्मरक्षायां निरूपितत्वात् न राजसतामसानां निरूपणम्. चकारादन्ये हरिणादयश्च लीलार्थं गृहीताः श्वानो वा. एकं वनं परित्यज्य वनान्तरं नितरां विविशुः. पूर्वोक्तवने हि देवतासात्रिध्यं निरुपद्रवश्च, अतस्तद् वनं परित्यज्य वनान्तरं गताः. तत्रापि रक्षकाभावादिपीकाटवीं विविशुर्यत्र प्रवेशनिर्गमौ कठिनौ. ते हि^१ वर्षवृद्धा आसन्नमरणाः स्वयमेव म्रियमाणाः कथमन्यरक्षां कुर्युः? तत्र प्रविष्टा क्रन्दन्त्यो जाता औष्ण्येन च कृत्वा तर्षितास्तृषायुक्ताश्च जाताः. एवं गवां स्वतः स्वसम्बन्धाभावोऽनिष्टसम्बन्धश्च कथितः ॥२॥

टिप्पणी

षोडशोऽध्याये अजा गावो महिष्यश्चेत्यत्र ते हि वर्षवृद्धा इत्यादि. 'ग्राम्यपशु-सङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री'त्यनुशासनादत्र स्त्रीप्रयोगादतरुणत्वं ज्ञाप्यत इति तथा ॥२॥

प्रकाशः

अजा गाव इत्यत्र. ननु पूर्वाध्यायेष्वजादीनां कुतो न निरूपणमित्यत आहुर्देहानामित्यादि. तामस्यश्चेति निरूपिता इति शेषः. पूर्वोक्तवन इति वृन्दावने. ते हीति मुञ्जाः ॥२॥

लेखः

अजा गावो महिष्यश्चेत्यत्र निरुपद्रव इति, तादृशो देशः पूर्वोक्तवने वर्तते इत्यर्थः. म्रियमाणा इति ग्रीष्मतापेनेति शेषः. एतादृशा अन्यस्मादिषीकावनाद् योजना

भाति. अन्तःकरणदोषे परिह्रियमाणे अन्यथाज्ञानाभावादहंविक्तौ आत्मा न सम्यक्तया भातीति ज्ञानाभाव एव बलिष्ठो भवति. तदेतत् "तेऽपश्यन्तः पशून् गोपा" इत्यस्य पश्वज्ञानस्याध्यात्मिकपक्षेण तात्पर्यमुक्तम्. यत् तु तेऽपश्यन्तः पशून् गोपा इत्यस्याभासे निवृत्तान्तःकरणदोषाणां स्मृतिमाहेत्युक्तं तत्तु विचिन्वन्तो गवां गतिमित्यस्य ह्यार्थं उक्तः. देहानां त्रैविध्यमिवेतिः इह अजागोमहिषीणां राजससात्त्विकतामसीनां देहतौल्यं निरूपितं तत्तु यत्र यस्याधिका प्रीतिस्तत्रैव देहदृष्टान्तः सुगमो भवति, अज्ञानां देहस्यैव परमप्रीतिविषयत्वात् ॥१-३॥

१. सर्व इत्यधिकं क्वचित्.

तादृशीषु निवृत्तान्तःकरणदोषाणां स्मृतिमाह तेऽपश्यन्त इति.

तेऽपश्यन्तः पशून् गोपाः कृष्णरामादयस्तदा ।

जातानुतापा न विदुर्विचिन्वन्तो गवां गतिम् ॥३॥

ते गोपालाः पशूनपश्यन्तः कृष्णरामादयो गतस्थानपरिज्ञानार्थं भगवत्प्रधानाः सन्तो मार्गमन्वगमन्नित्यग्रेण सम्बन्धः. प्रथमं तदा क्रीडा-व्यवहितदशायां स्मरणानन्तरं जातानुतापा जाताः; कृतापि 'लीलाऽकृता भाविता. अत एव न विदुर्गवां गतिं विचिन्वन्तोपि. धर्मपरिपालने तु गाव एव मुख्याः ॥३॥

ततोऽनुमानेन ज्ञातवन्त इत्याह तृणैरिति.

तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरङ्कितैर्गवाम् ।

मार्गमन्वगमन् सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ॥४॥

तासां गवां खुरैः दद्भिश्च छिन्नैस्तृणैः कृत्वा मार्गमन्वगमन्. आरण्य-वैलक्षण्यं खुरैर्ज्ञातं^२ रदच्छेदेन सामान्यतो ज्ञातम्, अतः सामान्यविशेषज्ञापकै-स्तृणैर्गवां सम्बन्धिभिर्गोष्पदैश्चाङ्कितैश्चिह्नितैस्तृणैरेव. त्रिविधानि तृणानि जातानि-मूलतश्छिन्नानि पीडितानि च गोमयखुरघातैः. अतस्त्रिविधानामपि ज्ञापकत्वात् नात्र भ्रमशङ्का. ततः सर्व एव मार्गमन्वगमन् गवां मार्गेण गताः, यतः सर्व एव नष्टा-

प्रकाशः

तेऽपश्यन्त इत्यत्र तदेति मूलप्रतीकम्. कृतापि लीलेत्यन्तः-करणदोषनिवृत्तिरूपा. गाव एव मुख्या इति, तेन धर्मोपि गत इति सूचितम् ॥३॥

लेखः

भयहेतोः स्वस्य रक्षां स्वयमेव कथं कुर्युः किन्तु छायाभ्रमेण तत्र गच्छेयुरेव. गोपाश्च रक्षका न सन्ति अतस्तत्र निविष्टा इत्यर्थः. स्वसम्बन्धाभाव इति स्वेषु गोपेषु सम्बन्धस्याभावः. स्वतो गोपेषु न सम्बद्धा इति क्रन्दन्त्य इत्यनेनोक्तम्, अनिष्टस्य दावस्य सम्बन्धो दावतर्षिता इत्यनेनोक्त इत्यर्थः ॥२॥

तेऽपश्यन्त इत्यस्याभासे स्मृतिमाहेति श्लोकद्वयेनेति शेषः. अयं वाक्ययोस्तात्पर्यार्थः. एकस्मिन्नपि पर्वणि विद्यमाने पर्वान्तरमुद्गच्छेदिति सूचनाय पुनर्देहादिस्मरणमेव वाच्यम्, अनुतापोऽज्ञानं गतिविचयनमनुगमनं च तत्कार्यत्वेनोक्तमिति भावः. व्याख्याने. स्मृतिं विशदयन्ति स्मरणानन्तरमिति, स्मरणं विना अनुतापादिकं न सम्भवतीति तेन स्मरणं ज्ञापितमिति भावः ॥३॥

१. लुप्तं क्वचित्. २. दच्छेदेनेत्यादिरपि पाठः.

जीव्याः. ननु चेतना अचेतनप्रायाणां मार्गं कथं गताः? तत्राह विचेतस इति, विवेकरहिता व्याकुला वा ॥४॥

ततः प्राप्य न्यवर्तन्तेत्याह मुञ्जाटव्यामिति.

मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गं क्रन्दमानं च गोधनम् ।

सम्प्राप्य तृपिताः श्रान्तास्ततस्ते सन्न्यवर्तयन् ॥५॥

यदि मध्ये मुञ्जाटवी न स्यादग्रेपि गच्छेयुः. अतो मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गा अर्त एव क्रन्दमाना इतिकर्तव्यतामौढ्यात् सुतरां मुञ्जस्पर्शेण सुदुःखिता गावो जाताः. ततस्तादृशं गोधनं सम्प्राप्य स्वयमपि तृपिताः श्रान्ताः गोभिः समानधर्माः क्षणं विश्रम्य तृषां^१ दूरीकृत्य ततस्तदनन्तरं सम्यङ् न्यवर्तयन् निवर्तितवन्तः ॥५॥

ता आहूता भगवता मेघगम्भीरया गिरा ।

स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ॥६॥

सर्वे निवर्तिता न निवर्तिता इतिसन्देहे भगवता सामान्यतो विशेषतश्च वनमध्यं प्रविष्टास्ता आहूताः. शब्देनैव तासामन्तस्तापबहिस्तापौ गताविति ज्ञापयति मेघगम्भीरयेति^२. ततो गततापाः स्वनाम्नां निनदं शब्दं श्रुत्वा प्रतिनेदुः तत्रैव स्थित्वा प्रतिशब्दं कृतवत्यः प्रहर्षिताश्च जाताः. निकटे समागताश्चेति ज्ञातव्यम् असमागताश्च काश्चन ॥६॥

एतस्मिन्नवसरे दैत्याभिमानीनी देवतोपासिता लौकिक्यश्चान्तःकरणदेवताः

प्रकाशः

तृणैरित्यत्राचेतनप्रायाणामिति कथापक्षे गवां द्वितीयपक्षे शरीराणाम्. विवेकरहिता व्याकुला वा— द्वितीयपक्षे विवेकरहिता गोपक्षे व्याकुला इति बोध्यम् ॥४॥

तत इत्यस्याभास एतस्मिन्नवसर इत्यादि. यदा भगवता गोपानामात्मदोषो निवारयितुं विचारितस्तस्मिन् समये दैत्यस्य हतस्य प्रलम्बस्याभिमानीनी देवता

लेखः

तत इत्यस्याभासे एतस्मिन्निति. अत्र भगवता द्वयं सम्पादितं— दैत्यवधोन्तःकरणदोषनिवृत्तिश्च. तद्द्वयापकारं विवृण्वन्ति उपासितेति, प्रलम्बेनेति शेषः. लौकिक्य इति लौकिकप्रवृत्तिहेतव इत्यर्थः; अलौकिकप्रवृत्तिहेतूनां तु पूर्वाध्यायेऽनुमोदनमेवोक्तमिति भावः. दवानलरूपा इति— अज्ञानात्मकस्य दवानलस्य निरूपका उद्दीपका इत्यर्थः ॥७॥

१. तृषमित्यपि पाठः. २. प्रविष्टा इतिसमस्तं क्वचन. ३. गिरेत्यधिकं क्वचित्.

कुद्धा एकीभूय 'दवानलरूपा जाताः. स दवानलस्तस्मिन्नवसरे पलायनासमर्थे समन्तात् प्रादुर्भूतो जात इत्याह तत इति.

ततः समन्ताद् वनधूमकेतुर्यदृच्छयाभूत् क्षयकृद् वनौकसाम् ।

समीरितः सारथिनोत्वणोन्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजङ्गमान् महान् ॥७॥

वनसम्बन्धी धूमकेतुरग्निरनिष्टहेतुरिति धूमकेतुपदेनोक्तस्तेषां माहात्म्य-ज्ञापनार्थं यदृच्छयैवाभूदकस्मात् कालकर्मस्वभावभगवदिच्छाभिर्वा. उद्भवे हेतुमाह क्षयकृद् वनौकसामिति— वनसम्बन्धमात्रेणैव सोग्निः पीडयति; सुतरामेव वने स्थानं येषाम्. तादृशस्य सहायोप्यन्यो जात इत्याह समीरितः सारथिनेति. वायुरग्नेः सारथी रथप्रवर्तकः; रथो ज्वाला. अत एवोत्वणोन्मुकैर्विलेलिहानो जातः सर्प इव ग्रसन्नागतस्ततो बहुभक्षणेन पुष्टः सन् महान् जातः ॥७॥

तादृशो भगवदीयानामपि स्थाने समागत इत्याह तमापतन्तमिति.

तमापतन्तं परितो दवाग्निं गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ।

ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयार्दिता जनाः ॥८॥

परित आपतन्तमुपर्यागच्छन्तं दवाग्निमपरिहार्यं सहजदोषरूपं गोपाः प्रतिक्रियानभिज्ञा गावश्च मूढाः प्रकर्षेण 'समीक्ष्य भीता जाताः. ततो ज्ञातभगवंन्माहात्म्या भगवन्तं प्रार्थितवन्त इत्याहोचुश्चेति. बलभद्रसहितमिति प्रकृतोपयोगात्

प्रकाशः

तल्लिङ्गदेहविशिष्टजीवात्मिकोपासिता मोचयितुं भगवता ध्याता लौकिक्यश्चान्तः-करणदेवता "द्वया ह" प्राजापत्या" इत्यत्राप्रतिरूपसङ्कल्पजनकपाप्मवेधकर्तृतया सिद्धास्ता उभयविधा अपि दैत्यनाशनेनान्तःकरणदोषनाशनेन चतुर्थेकीभूय दवानलरूपा जाता. भगवता द्वयं कृतमित्युभयविधानां क्रोधस्तेन द्वयोरेकीभावः; भगवद्रक्षितान् दोषरहितान् क्षपयितुं तदा दवानलस्तथा जात इत्यर्थः. न च मोचने सन्देहः कार्यः; द्वितीयस्कन्धे "ये च प्रलम्बे"त्यत्र पञ्चाध्याय्यां "यत एतद् विमुच्यत" इत्यत्र च^६ मुक्तेरुक्तत्वादिति. सा चात्र दवाग्नेरन्तःप्रवेशनेन बोध्या. दवाग्निश्चात्मदोषसाहित्येन त्रितयरूपो बोध्यः ॥७॥

लेखः

तमापतन्तमित्यस्याभास इत्याहेति— इतिहेतोस्तेषां भयं तत्कृतप्रार्थनारम्भं चाहेत्यर्थः ॥८॥

१. दावेत्यादिः पाठोपि. २. जात इतिपाठः क्वचित्.

३. गच्छन्तमिति पाठोपि. ४. वीक्ष्येति पाठः. ५, ६. लुप्तम्.

क्रियाशक्तिसाहित्यमुक्तम्. कृष्णं सदानन्दं, प्रकृते लीलाकर्तारं, शरणापन्नाः सन्त ऊचुः. तत्र दैन्यार्थं दृष्टान्तमाह यथा हरिमिति. 'मृत्युभयेनाप्रतीकार्येणार्दितो यथा कश्चित् कृतपुण्यपुञ्जो जनो गजेन्द्र इव हरिं शरणं गच्छति तथात्यन्तं दीनाः सर्व एव शरणं गताः ॥८॥

तेषां विज्ञापनामाह कृष्णकृष्णेतिद्वाभ्याम्,

प्रार्थनामुपपत्तिं च क्रमेणाह निराकृतौ ॥

कृष्ण कृष्ण महावीर्यं हे रामामितविक्रम ।

दावाग्निना दह्यमानान् प्रपन्नास्त्रातुमर्हथः ॥९॥

कृष्णकृष्णेति सम्बोधनमादरेण वैकल्याच्च. महावीर्येति प्रकृतोपयोगि-सामर्थ्यम्. द्विविधा हि त इति राममप्याहुः परं न द्विरुक्तिः. प्रलम्बादिवधात् प्रकृतोपयोगिसामर्थ्यममितविक्रमेतिसम्बोधनेनोक्तम्. विज्ञापनामाहुर्दावाग्निना दह्यमानानिति. रक्षायां हेतुः प्रपन्नानिति. समर्थ एव प्रपन्नरक्षायामधिकारी, अतस्त्रातुमर्हथः ॥९॥

एवं मर्यादाविचारेणापि स्वरक्षाया आवश्यकत्वं निरूप्य पुष्टिमार्गेणापि स्वरक्षायास्तथात्वमाहुर्नूनमिति.

नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण न चार्हन्त्येवसीदितुम् ।

वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः ॥१०॥

भगवद्विचारेणोक्त्वा स्वविचारेणाहुर्वा कृष्णेति, 'सदानन्द'सम्बोधनं सेवकानां दुःखित्वानौचित्याय. त्वद्बान्धवास्त्वमेव बन्धुर्येषां बन्धुत्वसम्बन्धज्ञान-

प्रकाशः

तमापतन्तमित्यत्र चतुर्थपादस्याभासे तत्र दैन्यार्थमिति, शरणागतौ दैन्यस्याङ्गत्वात् तदर्थमित्यर्थः. प्राणाप्रतीकार्य इति, "सप्राणयोश्चित्रमंसतामरा" इति गजेन्द्रमोक्षस्थवाक्यात् तदप्रतीकार्ये ॥८॥

कृष्ण कृष्णेत्यत्र निराकृताविति निमित्तसप्तमी. द्विविधा इत्युभयपक्षपातिनः, साधारणा असाधारणा इति वा ॥९॥

कारिकार्थः

कृष्ण कृष्णेत्यादिश्लोकद्वयवाक्यार्थावाहुः प्रार्थनामुपपत्तिं च क्रमेणाह निराकृतावित्यर्थेन. निराकृतौ दावाग्निनाकरणनिमित्तमित्यर्थः (२१/२).

१. 'प्राणाप्रती', 'भये प्राणप्रतीत्यादिरपि पाठः. २. 'न्त्येवेत्यपि पाठः.

वन्तस्तेऽवसीदितुमवसादं प्राप्तुं नार्हन्ति. चकारादल्पमपि खेदं प्राप्तुं नार्हन्त्येव. अवसादितुमिति वा पाठः. एवकारेण(?) कादाचित्कोप्यवसादो निषिद्धः. भगव-द्वान्धवत्वं समर्थयन्ति वयं हीति. धर्मा अनेकविधा लौकिकवैदिकानन्तप्रकारभिन्नाः. सर्वे त्वयैव ज्ञायन्ते तेषां बाध्यबाधकता च. अतो येनकेनापि प्रकारेणास्मत्प्रपत्तिः क्वचिद्धर्मे प्रवेशमर्हति, अन्यथा वयं कथं त्वन्नाथास्त्वमेव नाथो येषां तादृशा भवेम? न हि धर्मव्यतिरेकेण विशेषाकारेण त्वं नाथो भवसि. किञ्च वयं त्वत्परायणास्त्वमेव परमयनं स्थानं येषाम्. नाथत्वेपि तदेकनिष्ठतातिदुर्लभा यथा गाव-स्त्वन्नाथास्त्वन्निष्ठाः. वयं तूभयविधाः. गवां वा वचनमाद्यं गोपानामग्रिमम् ॥१०॥

भगवांस्तु तेषां प्रार्थितं कृतवानित्याह वचो निशम्येति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

वचो निशम्य कृपणं बन्धूनां भगवान् हरिः ।

निमीलयत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ॥११॥

कृपणं दीनतरं बन्धूनामुभयविधानाम्. भगवानुपायाभिज्ञः समर्थश्च, हरिः सर्वदुःखहर्ता. स्वाभाविकोऽयं धर्मो देवगुह्यं भगवत्कर्माज्ञानां भयजनकं च. रात्रौ तु

प्रकाशः

वचो निशम्येत्यत्र. ननु समर्थेन भगवता नेत्रनिमीलनोपदेशः कुतः कृत इत्यत आहुर्देवगुह्यमित्यादि. तत् करिष्यमाणं कर्म द्वितीयस्कन्धे "तत् कर्म लेखः

वचो निशम्येत्यस्याभासे भगवांस्त्विति. उभौ प्रार्थितौ तत्र रामस्तूष्णीमास भगवांस्तु कृतवानिति रामव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः. श्लोकद्वयस्य वाक्यार्थोपयम्. व्याख्याने. उभयविधानामिति रामसङ्घट्टिनां स्वसङ्घट्टिनां चेति प्रथमपक्षे स्वनाथानां गवां योजना

नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्णेत्यस्याभासे पुष्टिमार्गेणापि स्वरक्षाया इति. पुष्टिमार्गे देहसम्बन्धस्यापि साधकत्वं, "सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या वयं विभो" इति सप्तमस्कन्धे नारदवाक्ये वृष्णीनां देहसम्बन्धेन भगवत्प्राप्तिकथनात्. प्रकृतेपि श्रीकृष्णस्य नन्दराजकुमारत्वाद् गोपानां देहसम्बन्धोऽस्तीति पुष्टिमार्गेणापीत्युक्तं सुबोधिन्याम्. मूले त्वद्बान्धवा इत्यनेन देहसम्बन्धस्य रक्षायां हेतुत्वोक्तेः पुष्टिमार्गोक्तिरिति हार्दम् ॥१०॥

सम्यग्दर्शनाभावात् चक्षुर्निमीलनोपदेशो. ज्ञानशक्तिप्राकट्यादेवैतद् जातम्, 'अज्ञाने तु हितमेवैतद् भवेद् यथाग्नौ पतद्गन्तः पतन्ति. अन्यत्र वैते नेयाः, तथाप्येतेषां भयं स्यात्. अतः सर्वप्रकारेण भयाभावायाह निमीलयतेति, चक्षुर्निमीलनं कुरुत. न च शङ्कनीयमग्निर्घक्ष्यतीत्यत आह मा भैष्टेति, अग्निभयं न कर्तव्यम् ॥११॥

ईश्वरवाक्यादुपायत्वेनाज्ञातमपि^१ कृतवन्त इत्याह तथेति.

तथा निमीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्बणम् ।

पीत्वा मुखेन तान् कृच्छ्राद् योगाधीशो व्यमोचयत् ॥१२॥

निमीलिताक्षेषु सत्सूत्वणमप्यग्निं भगवान् मुखेनैव पीत्वा पूर्ववत् तान्

प्रकाशः

दिव्यमिवे'ति ब्रह्मवाक्याद् देवगुह्यमज्ञानां भयजनकं च. तथा चैतेषां सम्यग् ज्ञानाभावाद् भयं स्यादिति तथेत्यर्थः. तर्हि पूर्वदावाग्निपानस्यापि तथात्वात् तत्र तत् कुतो नोक्तमित्यत आह रात्रावित्यादि. इह तु ज्ञानेन लीला, ज्ञानाध्यायत्वादत्रोक्त-ज्ञानशक्तिर्भगवता प्रकटिता. यदा भयजनकोऽज्ञानज्वरस्तेभ्यो बहिर्निर्गतस्तदैव चैतेषां "वयं च सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणा" एतद्व्याख्यानाकारकं ज्ञानं जातम्. यद्येषामज्ञानमात्रं तिष्ठेत् तदा दोषान्तराणां निवृत्तत्वाद् दावाग्निपतनं हितमेव भवेद् विदेहकैवल्यजनकत्वात् पतद्गवत्. अतस्तत् तु नाभिप्रेतमेतैः सह लीलायाः करिष्यमाणत्वात्. यदि च दृश्यमानेषु दावाग्नावेतेऽन्यत्र नेयास्तथापि दवाग्निदर्शनजं भयं स्यादेव संस्कारस्यानिवर्तितत्वाद् एतत् सर्वं विचार्य सर्वथा भयाभावाय तथाहेत्यर्थः ॥११॥

लेखः

स्वपरायणानां गोपानामिति द्वितीयपक्षेऽर्थः. एतज्जातमिति स्वदोषरूप-दावाग्निदर्शनजभयमित्यर्थः. ज्ञानस्य पूर्वावस्था यत् स्वदोषस्फुरणमतो ज्ञानजनकशक्तिप्राकट्यादेवं जातमित्यर्थः. अज्ञाने त्विति, तस्मिन् स्थापनीये तु दावाग्निप्रकटनं हितमेव मानयेयुस्तत्र दृष्टान्तः यथेति. अग्निं हितं मत्वा ते तत्र पतन्ति तथैतेपि पतेयुरेव न तु त्राणं प्रार्थयेयुरित्यर्थः. तथा च ज्ञानपूर्वावस्थासूचनाय दर्शयित्वा चक्षुर्निमीलनं कारितवानन्यथा पूर्वमेव दर्शनं न सम्पादयेदिति भावः ॥११॥

ईश्वरवाक्यत्वादिति. आद्यचरणस्यार्थोऽयं, विशिष्टवाक्यार्थस्तु पूर्वश्लोका-

१. अज्ञात इत्यपि पाठः. २. न जातमित्यपि पाठः.

व्यमोचयत्. 'उल्बणत्वं दुष्टावेशात्. सख्यसम्बन्धेन प्राप्तदोषदाहार्थं पानं, तेषामग्नि-रूपदोषाणां दाहार्थं वा, ते ह्याधिदैविका एव दग्धा भवन्तीति. ननु कथं स्वान्त-

प्रकाशः

तथेत्यत्र. ननु महावृष्टिप्राकट्यकरणेनाप्यग्निनाशसम्भवे किमिति पानमित्यत आहुः सख्येत्यादि. सख्यदशायां प्राप्तो योऽवज्ञादिरूपो दोषस्तदाहार्थं तेषां जलनाशयत्वासम्भवात् पानमित्यर्थः. नाप्ययं वह्निर्जलेन नश्यत्याध्यात्मिकदोष-रूपत्वादतोपि तथेत्यभिप्रायेणाहुस्तेषामित्यादि. दाहार्थमिति निःशेषनाशार्थम्. वाशब्दः समुच्चये. पानव्यतिरेकेण तेषां दाहाभावे हेतुमाहुस्ते हीत्यादि. नन्वित्यादि. ननु कथं केन प्रकारेण स्वान्तर्गतानां स्वे स्वकीयास्तदन्तर्गता ये धर्मा दोषरूपा

लेखः

भास एवोक्तः. सख्यसम्बन्धेनेति, सख्याधिकरणयोः समानशीलत्वनियमात् स दोषो भगवत्यपि प्राप्तस्तस्यापहतपाम्पत्वात् तत्रासम्बद्धस्तदन्तःस्थितजगति पर्यवस्यति तदाहार्थमित्यर्थः. तेषामिति लौकिकानामन्तःकरणदेवानां स्वरूपाज्ञानरूपस्य चेत्यर्थः. एते संसारतापजनकत्वात् लौकिकाग्निरूपाः, भगवन्मुखमाधिदैविकाग्निरूपम्, अतस्तत्र गता एते दग्धा भवन्तीत्यर्थः. संस्कारोपीति औष्ण्यमपीत्यर्थः ॥१२॥

योजना

तथा निमीलिताक्षेष्वित्यत्र सख्यसम्बन्धेन प्राप्तदोषदाहार्थमिति. भगवता सह सख्ये साम्यस्फूर्तेर्हरिदासत्वलक्षणस्वस्वरूपविस्मरणरूपो दोषः प्राप्तस्तस्य दोषस्य दाहार्थं दावाग्निपानम्. दावाग्निर्हि निरोध्यभक्तानां स्वरूपविस्मरणरूपो दोषः, "अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्निस्तन्निवारणमि"ति पूर्वमध्यायार्थ-कारिकासूक्तत्वात्. अतस्तस्य दोषस्य दाहार्थं पानम्. सख्यस्य परमपुरुषार्थत्वेन लीलायां चिकीर्षितत्वाद् भगवतोऽभिप्रेतत्वाच्च तस्य दोषत्वं वक्तुमयोग्यत्वादरुचिं मत्वा पक्षान्तरेण व्याचक्षते तेषामग्निरूपदोषाणां दाहार्थं वेति. दवाग्निरूपा ये दोषा आत्मविस्मरणरूपा अविद्याकार्यभूतास्तेषां दाहार्थमित्यर्थः. दावाग्निर्मूर्तिमानात्मदोषो ह्यज्ञानात्मा, "लोभक्रोधादयो दैत्या" इति कृष्णोपनिषद्भ्यः "अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्निरिति पूर्वमुक्तत्वात् च. अतो दोषस्याग्निरूपस्य आधिदैविकाग्निरेव नाशक इत्याधिदैविकाग्निरूपे मुखे दाहः कर्तव्य इतिहेतोः पानम्. ते ह्याधिदैविक एवेति-ते सर्वेषामात्मदोषा अग्निरूपत्वादाधिदैविकाग्नावेव दग्धा भवन्तीत्यर्थः ॥१२॥

१. उल्बणमिति पाठोपि.

गतानामग्निगतानां वा धर्माणां प्रकटीकरणं? तदाह योगाधीश इति, योगा-
नामधीशः स्वामी, अतो विशेषेणामोचयद् यथा तत्संस्कारोपि न तिष्ठतीति ॥१२॥

ततश्च तेऽक्षीप्युन्मील्य पुनर्भाण्डीरमापिताः ।

निशम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः ॥१३॥

ततो भीताः पीतेप्यग्नौ निमीलिताक्षा एव स्थितास्ततो
भगवतैर्वोन्मीलयते 'त्युक्तास्तेऽक्षीप्युन्मील्य पुनरलौकिकेनैव' प्रकारेण
भाण्डीरवनमापिताः, पुनर्गमने तेषां ज्ञानाभावादागतमार्गस्य विस्मृतत्वाद्
ज्ञापकानां नूतनैर्नाशनादतिजिज्ञासायां विलम्बाच्च. अतो भगवतैव
भाण्डीरमापिताः निमीलिताक्षा एव समागता इति विमर्शः, यतो भगवान् हरिः.
अतो निशम्य ज्ञात्वा श्रुत्वा वा विस्मिता आसन्. आत्मानं गाश्च मोचिता निशम्य.
आत्मानं गा इत्यवयुज्यानुवादः. चक्षुर्निमीलनेन पूर्वसर्वविस्मरणं, पश्चाद्
भगवन्मुखाद् बलभद्रमुखाद् वा श्रवणं; तदाह निशम्येति ॥१३॥

ततस्तेषां गताविद्यानां या बुद्धिर्जाता तामाह कृष्णस्य योगवीर्यं तदिति.

कृष्णस्य योगवीर्यं तद् योगमायानुभावितम्^१ ।

^१दवाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य तं मेनिरेऽमरम् ॥१४॥

योगमाययानुभावितं विस्मारणपुनःस्मारणाभ्यां सहितं तद् भगवद्द्वीर्यम-
लौकिकमात्मनो दवाग्नेः सकाशात् क्षेमं वीक्ष्य तं भगवन्तममरं मरणनिवर्तकं

प्रकाशः

अग्निगता ये आसुरत्वादयस्तेषां धर्माणां कथं प्रकटीकरणं भिन्नतया
स्थापनमित्यर्थः ॥१२॥

ततश्चेत्यत्र. ननु भवतु दोषनिवृत्त्यर्थं पानं तथापि पुनर्भाण्डीरप्रापणस्य किं
प्रयोजनमत आहुः पुनरित्यादि. तथा च हरित्वात् तथाकरणमित्यर्थः.
अवयुज्यानुवाद इति, स्वस्य गोत्वेपि गवांशं पृथक्कृत्यानुवाद इत्यर्थः ॥१३॥

लेखः

उन्मील्येति, अन्तर्भावितणिजर्थोऽयं— नेत्राण्युन्मीलन्ति गोपा भगवां-
स्तैस्तान्युन्मीलयति. तथा चोन्मीलय्य भाण्डीरमापिता इत्यर्थः. यतो भगवानिति,
पूर्वं निमीलनोपदेशे हरिपदमुक्तं, विमर्शार्थं तत् स्मारयन्ति. दुःखाभावार्थं हि
निमीलनोपदेशः; तत्रैवोन्मीलने दग्धवनदर्शने दुःखं स्यादेवेति भावः ॥१३॥

१. लौकिकेत्यपि पाठः. २. विभावितमित्यपि पाठः. ३. दवाग्नेरितिपाठोपि. ४. त इत्यपि पाठः.

कालातीतं वा पुरुषोत्तमं मेनिरे. तेषां देवा एवोत्तमा इत्यनौपचारिकं देवत्वं वा
मेनिरे. दवाग्निर्हि लब्धनाशकः, ततः परिपालनं क्षेमो भवत्येव ॥१४॥

एवं तान् सर्वथा निर्दुष्टान् कृत्वाग्ने' निवर्त्यदोषाभावादत्रैव प्रत्यापत्तिः
क्रियते गाः सन्निवर्त्येति.

गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने सहरामो जनार्दनः ।

वेणुं विरणयन् गोष्ठमगाद् गोपैरभिष्टुतः ॥१५॥

न हि भीतानामेव अगमनं किन्तु यथासुखं सायाह्ने एव. जनाविद्या नाशितेति
जनार्दनः. न केवलं दोषं दूरीकृतवान् किन्त्विष्टमपि कृतवानित्याह सहराम इति.
वेणुं विरणयन्निति सर्वसद्गुणोद्बोधनं, गोष्ठमगादिति स्थानस्य पवित्रता निरूपिता.
गोपैरभिष्टुत इति गोष्ठसमागमनेपि तेषां माहात्म्यज्ञानं दृढमिति ज्ञापितम् ॥१५॥

एवं वनगमने गोपानां सौख्यमुक्त्वा गोष्ठगमने गोपीनां सौख्यमाह
गोपीनामिति.

गोपीनां परमानन्द आसीद् गोविन्ददर्शने ।

क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवत् ॥१६॥

प्रकाशः

गाः सन्निवर्त्येत्यत्रात्रेति दिवसपञ्चमभाग एव. सर्वसद्गुणोद्बोधनमिति—
सर्वासु सतः सदंशस्य यो गुणः सात्त्विकः स्तम्भादिरूपस्तमुद्बोधयन्; यद्वा सतो
विद्यमानस्योद्बोधनं स्ववियोगाभिभवनिवारणमित्यर्थः ॥१५॥

गोपीनामित्यत्र. ननु पूर्वपश्चाध्यायोक्ता लीला मुख्यलीलाङ्गभूतेति
कारिकासूक्तं, तथा सति यासु मुख्यलीला तास्वविद्यानिवृत्तिरवश्यमत्र वाच्या, सा

योजना

वीक्ष्य तं मेनिरेमरमित्यस्य विवृतौ अमरं मरणनिवर्तकमिति. न मरो मरणं
यस्मात् स अमर इतिव्युत्पत्त्या यस्माद्धेतोः अन्यस्य मरणं नास्तीति फलितं,
तदेतदुक्तं मरणनिवर्तकमिति. कालातीतं वा पुरुषोत्तममिति, न मरो मरणं
यस्येति. "नैवेशितुं प्रभुर्भूम ईश्वरो धाममानिनामि"तिवाक्यात् पुरुषोत्तमस्य
कालातीतत्वमतस्तथेत्यर्थः ॥१४॥

१. अग्नेर्निवर्त्येत्यादिरपि पाठः. २. आगमनमित्यपि पाठः.

दोषापगमन एव सर्वतत्त्वस्य बोधनम् ।
ज्ञाते च तत्त्वे सत्क्रीडा प्राजापत्ये निरूप्यते ॥(२)॥
माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु स्नेहः कृष्णे हि युज्यते ।
तादृशैश्च मुदा क्रीडा तच्चाप्यत्र निरूप्यते ॥(३)॥

टिप्पणी

नन्वितः पूर्वमपि तयोर्भूतत्वादस्माद् ग्रीष्मात्पूर्वमेवैतयोः कथं न निरूपणं, तत्राहुः दोषापगमन इति. सत्क्रीडेति— मारणार्थमपि दैत्यासम्बन्धिनीत्वात्केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्त्वम्. प्राजापत्य इति. “यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदे”तिश्रुतौ यज्ञात्मकप्रजापतेः सप्तदशत्वमुक्तमिति तत्समानसंख्याकेऽध्याय इत्यर्थः (२).

प्रकाशः

साधारणानां दोषापगमे सति लीलास्यसर्वपदार्थतत्त्वबोधनम्. शेषं स्पष्टम्. प्राजापत्य इत्येतस्यार्थं टिप्पण्यामाहुर्वै सप्तदशमित्यादि. तथा चात्राध्याये वर्षाशरदोर्नूतनसृष्टेर्वक्तव्यत्वादस्य तथात्वमित्यर्थः (१-२).

सुबोधिन्यां ननु तथापि मुख्यलीलायां कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायामाहुर्माहात्म्येत्यादि. तच्चाप्यत्रेति तदिति पञ्चम्यन्तमव्ययं चोवधारणे. तथा च तस्यामपि लीलायामानन्देनोपयोग इति सोप्यत्र द्वाभ्यामुक्त इत्यर्थः (३).

लेखः

सप्तदशोध्याये कारिकासु दोषापगमन इति— दोषनिवर्तकलीलाश्रवणेन श्रोतृणां तत्तद्दोषापगमने इत्यर्थः, “अग्रेपि ये भविष्यन्ति कीर्तनात् तेपि तादृशा” इति वाक्यादिति भावः. माहात्म्येति, लौकिकस्नेहव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः. कृष्णे हीति. हि यतो निर्दोषानन्दे तादृश एव स्नेहो युज्यते तादृशस्नेहयुक्तैरेव च क्रीडा युज्यते, अतो हेतोस्तच्चापि देवप्रवरत्वरूपमाहात्म्यज्ञानमपि निरूप्यत इत्यर्थः (२-३).

कारिकार्थः

सत्येव सर्वतत्त्वस्य लीलामध्यपातिनां सर्वेषां तत्त्वस्य बोधनं, तत्त्वे ज्ञाते सति सत्क्रीडा आनन्दरूपा क्रीडेत्यर्थः. मारणार्थमपि दैत्यासम्बन्धिनीत्वात् केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्त्वम्. प्राजापत्ये इति सप्तदशोध्याये इत्यर्थः (२).

“मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतावि”ति माहात्म्यज्ञानप्रयोजनमाहुर्माहात्म्येत्यादि. निर्दोषानन्दरूपे कृष्णे निर्दोष एव स्नेहो युज्यते युक्तो भवति. तच्चापीति माहात्म्यज्ञानमपीत्यर्थः (३).

पूर्वाध्याये गोष्ठे^१ समागता इत्युक्तं, ततः पूर्वपिक्षया यो विशेषः स वक्तव्यः, तमाह द्वाभ्यां तयोरिति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तयोस्तदद्भुतं कर्म दवाग्नेर्मोक्षमात्मनः ।

गोपाः स्त्रीभ्यः समाचक्षुः^२ प्रलम्बवधमेव च ॥१॥

रामकृष्णयोः प्रलम्बवधाग्निविमोचनलक्षणमद्भुतं सर्वलोकोत्तममश्रुतमदृष्टं च कर्म स्त्रीभ्यः समाचक्षुः^३. तत् कर्म निर्दिशति— दवाग्नेरात्ममोक्षः प्रलम्बस्य च वधः. यथा यथा माहात्म्यं भगवतो ज्ञायते तथा तथा शान्ततया कथ्यत इति गोपालाः शनैः स्वगृहे समागत्य स्त्रीभ्य एवोक्तवन्तः तासामपि सर्वथा भगवत्परत्वाय. तथा सति तत्सङ्गदोषो न भवेदिति तेषां विमर्शः. प्रसङ्गाद् वृद्धानामपि श्रवणम् ॥१॥

ततः सर्व एव गोकुलवासिनो भगवन्माहात्म्यं ज्ञातवन्त इत्याह गोपवृद्धाश्चेति.

गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकर्ण्य विस्मिताः ।

मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतौ ॥२॥

चकारादतिमूढा बालाश्च गोप्यश्चकारादन्याः सर्वास्तदुपाकर्ण्य भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा विस्मिता जाताः. तस्मिन् कर्मणि श्रुते भगवति यद् ज्ञानं जातं तदाह मेनिरे देवप्रवराविति— देवानामपि प्रकृष्टा वरा वरणीया देवानां मध्ये

टिप्पणी

तत्संगदोषो न भवेदिति. गोपालानां प्रभावत्यासक्त्या रात्रावपि निरन्तरं गुणगान एव क्रियमाणे मात्रादयः स्नेहाज्जागरणस्य दुःखत्वं ज्ञात्वा कदाचिन्निवारयेयुस्तासां प्रभावनासक्तिश्चेत्स्यात्. एतल्लीलाद्वयश्रवणेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः स्नेहो जातस्तासामपीति तासामप्येतदेव रोचत इति न प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यर्थः ॥१॥

प्रकाशः

तयोरित्यत्र विशेष इत्यादि. लीलायां यो विशेषः स वक्तव्य इति तं द्वाभ्यामाहेत्यर्थः. तथा सति पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञापनं विशेषत्वेन फलिष्यति. तत्सङ्गैत्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुर्गोपालानामित्यादि ॥१॥

लेखः

गोपवृद्धाश्चेत्यत्र देवानामपीति मध्य इति शेषः; तेषामपि मध्ये ये प्रकृष्टा

१. गोष्ठसमागताः. २. समाचक्षुः. ३. शनैः शनैः.

प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषामपि वरणीयौ पुरुषोत्तमरूपावनुपचारादित्येतदर्थं कृष्ण-
रामाविति नामग्रहणम्. दृष्टानुपपत्तिं परिहरति ब्रजं गताविति, ब्रजं समागतौ,
यथा महाराजः कदाचित् क्वचिद् गच्छत्येवं भगवानपि ब्रजमागत इति ॥२॥

एवं तेषां ज्ञानानन्तरं भगवत्क्रीडार्थं प्रावृट् समागतेत्याह तत इति
द्वाविंशत्या.

ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्त्वसमुद्भवा ।

विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥३॥

आदौ स्वयं प्रावृट् समागता. ननु प्रावृष्ट्यागतायां का भगवल्लीला भविष्यती-
त्याशङ्क्याह सर्वसत्त्वसमुद्भवेति— सर्वेषामेव सत्त्वानां सम्यगुद्भवो यत्रेति. सर्व-

लेखः

वरणीयाः ते के इत्यत आहुर्देवानामिति. प्रकृष्टा इति वरा इति शेषः. एतदन्तेन
तदेवानूद्य ते इन्द्रादय इत्युक्तम्. इदमर्थकथनं ज्ञेयम्. विग्रहस्तु— देवेषु प्रवरा
देवप्रवरास्तेषां सम्बन्धिवरौ देवप्रवरौ. एकस्य वरशब्दस्य छान्दसत्वात्
पृषोदरादित्वाद् वा लोपः ॥२॥

तत इत्यत्र. ननु प्रावृडागमनं प्रथमश्लोके उक्तं, तथा च द्वाविंशतिश्लोकानां
तथाभासोऽनुपपन्न इत्यत आहुः आदाविति, द्वाविंशतिश्लोकेष्वदावित्यर्थः.
स्वयमिति धर्मिरूपेत्यर्थः. तथा च प्रथमश्लोके धर्मिरूपेणागमनमग्रिमश्लोकेषु तु
धर्मरूपेणेति विभागेन द्वाविंशतिश्लोकैरागमनमेवोक्तमित्यर्थः. सर्वजीवेश्वेवेति
आत्मरतौ क्रीडा न सम्पद्यते अतः स्वरूपव्यावर्तनायैवकारः. हरिलीलायाः
शास्त्रार्थत्वेन दुःखनिवारणार्थं क्रीडा, दुःखित्वं तु जीवधर्म इति तेष्वेव लीलेति
युक्तिबोधनार्थं द्विशब्दः. मण्डूकादिषु विशेषतो लीलाया असम्भवात् पक्षान्तरमाहुः

योजना

मेनिरे देवप्रवरावित्यस्य विवृतौ देवानां मध्ये प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषामपि
वरणीयाविति. देवप्रवरावित्यत्र प्रशब्दमात्रस्य. प्रकृष्टवाचकत्वं, निरुक्तव्युत्पत्तौ
तथैव व्यवहारात्, “अप्यक्षरसाम्येन निर्बूयात् न संस्कारमाद्रियेदि”त्यनुशासनात्.
अत एव “भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु तरणं सर्वभूतानां तेन भारतमुच्यत”
इति भारतनिरुक्तौ एकाक्षरनिर्देशेन सकलशब्दार्थो बोध्यते. तथा च देवानां मध्ये
ये प्रशब्देन प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषां वरणीयौ कृष्णरामावित्यर्थो भवति ॥२॥

१. हरन्ति.

जीवेश्वेव हि भगवत्क्रीडा तदर्थं वा सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद् वा, तदा भगवान् सत्त्वेन
सात्त्विकैः सह क्रीडिष्यतीति. कार्यतस्तस्या भगवत्क्रीडौपयिकत्वमुक्त्वा स्वरूपतोपि
क्रीडौपयिकत्वमाह विद्योतमानाः परिधयो यत्रेति— परिधयः परितो वेष्टनदि-

टिप्पणी

सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद्वेति. अप्राकृते भगवद्धर्मात्मके सत्त्वे यथा भगवदा-
विर्भावोशावतारे तथा सच्चिदानन्दात्मकतल्लीलाया अपि तत्रैवाविर्भावः. एवं सति
सर्वेषां लीलापदार्थानां सम्बन्धी यः सत्त्वगुणस्तस्याविर्भावे तदधिष्ठेयानामपि तत्रा-
विर्भावाल्लीला सम्यक् सम्पद्यत इति कार्यतो लीलोपयोगित्वं प्रावृषः. सत्त्वव्यवधानेन
जीवानां साक्षात्प्रभुसम्बन्धाभावमाशङ्क्याहुः तदा भगवानिति. धर्मेण साक्षाद्धर्मि-
भिरपि क्रीडिष्यतीत्यर्थः. एतान्येवेति अप्राकृतानि भगवद्धर्मरूपाणीति ज्ञेयम् ॥३॥

प्रकाशः

तत इत्यत्र सर्वसत्त्वसमुद्भवेत्यस्य तृतीयेथे सत्त्वगुणोद्बोधस्योक्तत्वात्
तस्मिन् सति वार्षिक्या लीलायाः प्राकृतीत्वशङ्का स्यादिति
तन्निवारणायात्रत्यसत्त्वगुणस्वरूपं टिप्पण्यामाहुरप्राकृतेत्यादि. इदं ब्रह्मसूत्रभाष्ये
तृतीयाध्याये प्रपञ्चितं, जन्मप्रकरणे “चात्मा कार्यं चे”तिकारिकायां च.
अप्राकृतगुणेषु बन्धकत्वरहितं कार्यतो लीलोपयोगित्वं स्फुटीकर्तुं लक्षणं ज्ञेयं तेन
न शङ्कालेशः. गीतोक्तमेव तदा भगवानित्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुर्धर्मेणेत्यादि. अयं
सत्त्वेन सात्त्विकैरित्यस्यार्थः, सुबोधिन्यां वेष्टनदिश इति क्षितिजेन या प्रतीयन्ते ता

लेखः

तदर्थं वेति, तदुद्धारार्थमित्यर्थः. द्वाविंशतिश्लोकेषु सर्वत्र जीवोद्भवो नोक्त इत्यरुच्या
पक्षान्तरमाहुः सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद्वेति. यथा सर्वेषामंशानां समागमनादत्र
भगवतः पूर्णत्वं तथा या या अंशरूपा लीलास्तदुपयोगिनश्चांशरूपाः पदार्थास्तासां
तेषां च तदधिष्ठानसत्त्वाविर्भावादस्या लीलायाः पूर्णत्वमिति भावः. अंशावतारे
सत्त्वस्य तत्तदाकारतया आवरकत्वेन स्थितिः अत्रास्तरणवदधिष्ठानत्वमिति
विभेदः. अत एव सर्वपदं, सर्वेषां ये सत्त्वगुणाः भगवल्लीलाधिष्ठानयोग्या अग्रिम-
श्लोकोक्तव्योमादिषु तत्सम्पादकत्वं प्रावृष इति. तत्सत्त्वमधिष्ठानत्वादिना धर्मो येषां
भक्तानां ते सात्त्विका इति ज्ञेयम्. दिक्प्रकाशेन स्थलज्ञानात् लीलाविषयाणामागमनं
भवति, गर्जितेन भयात् प्रतिबन्धकानां ब्रजाद् बहिरनागमनं च भवति — एवं
१. यथा. २. सत्त्वाविर्भावेनाविर्भावात् इतिपाठः.

शस्ताः सर्वा एवान्यदाप्रकाशमाना अपि वर्षास्वागतास्वेव विद्योतमाना विशेषेण प्रकाशमाना भवन्ति, विस्फूर्जितं नभस्तलं च भवति. अनेन भगवत इयं सम्भृतिरूपा निरूपिता, यस्यामागतायामुपर्यधः सर्वतश्च सर्वे गुणा उद्बुद्धा भवन्तीति; यथा महाराजसम्भृतौ समागतायां सर्वो ग्राम उद्बुद्धो भवति. भूमेर्गुणाः सर्वे जीवा, दिशो विद्युद्, गर्जितान्याकाशस्य— एतान्येव तमःसत्त्वरजांस्यपि ॥३॥

तस्यामागतायां सर्वा^१ भगवच्छक्तयः क्रीडोपयिक्तयः समागता इति ज्ञापयितुं दिव्यानेकविंशतिधर्मानाह सान्द्रेत्यादि तावद्भिः श्लोकैः. “एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोक” इतिश्रुतेः “एकविंशतिर्वे देवलोका” इति च, एतेष्वेव सर्वप्रतिष्ठा “द्वादश मासा पञ्चर्तवन्नय इमे लोका असावादित्य एकविंश” इति च. तत्र प्रथममादित्यवत् प्रकाशमानं सगुणं ब्रह्म दृष्टान्तेन प्रावृट् स्पष्टयतीति प्रावृट्कृतं ब्रह्मदृष्टान्तमाह सान्द्रेति.

टिप्पणी

दिव्यानिति. अस्याः पूर्वं संभृतिरूपत्वमुक्तम्. सा न लौकिकी किन्तु लोकेष्यलौकिको यः स्वर्गो लोकस्ततोप्यलौकिकी सच्चिदानन्दरूपत्वादिति ज्ञापयितुं स्वर्लोकं ज्ञापयितुं स्वर्लोकसमसङ्ख्यैः श्लोकैरुच्यत इत्यर्थः. तेनेतरलीलातोपि वैलक्षण्यमायाति. सान्द्रेत्यादि श्लोकसङ्ख्यातात्पर्योक्तौ, एकविंशो वा इत इत्यारभ्य एकविंश इति चेत्यन्तम्. यथास्माद्धोकाद्विलक्षणः सुखरूपो वेदैकसमधिगम्योऽत एव अलौकिकश्च स, तथा अयमपीति ज्ञापनाय तत्सङ्ख्यासमानसङ्ख्याकैः श्लोकैरुच्यत इति भावः ॥४॥

प्रकाशः

इत्यर्थः. आगतास्विति सतिसप्तमी. विस्फूर्जितमिति गर्जायुक्तं, दुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे. एतानीत्यस्यार्थटिप्पण्यां स्फुटः ॥३॥

लेखः

स्वरूपतः क्रीडोपयोगित्वं ज्ञेयम्. अनेनेति पदत्रयेणेत्यर्थः. लीलापदार्थत्वेन सच्चिदानन्दात्मकप्रावृषो निरूपणे तत्रयधर्मनिरूपणार्थं श्लोकान्तरं वक्तव्यं भवेदित्याशङ्क्याहुः एतान्येवेति. जीवेष्वानन्दाविर्भावात् तद्धर्मत्वं, विद्युतां सत्ताज्ञापकत्वात् तद्धर्मत्वं, गर्जनस्य चित्कार्यत्वात् तद्धर्मत्वम्, अन्योन्यमन्योन्यधर्मत्वमपि वर्तत इति अपिशब्दः ॥३॥

१. सर्वा एव.

सान्द्रेनीलाम्बुदैव्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ।

अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ॥४॥

“आकाशशरीरं ब्रह्मे”तिश्रुतावाकाशस्य शरीरत्वं श्रूयते, तत् प्रसिद्धकृष्णस्वरूपतुल्यं न भवतीति श्रुतिबाधायां प्रावृट्कालेन तत्समर्थनं क्रियते, सत्यमियं श्रुतिराकाशो भगवद्रूपतुल्य इति. तल्लोकाः प्रत्यक्षविरुद्धं नाङ्गीकुर्वन्तीति विद्यमानानेव गुणान्, समयान्तरे गुणान्, प्रकटीकरोति. तान् गुणानाह सान्द्राश्रिक्रणाः किर्मीरिता ये नीलाम्बुदाः सजलजलदा अवयवप्रायास्तैः सहितं व्योम. तथापि न शरीरतुल्यत्वं वर्णमात्रेणैव साम्यादिति विशेषमाह सविद्युत्स्तनयित्नुभिरिति. विद्युत् पीताम्बरस्थानीया आभरणस्थानीया च, नानाभूषणगीतवेणुनादादिरूपशब्दसिद्धयर्थं स्तनयित्नुसहिताः, गर्जितानि नाना-

प्रकाशः

सान्द्रेत्यस्याभासे दिव्यानिति. तस्यार्थं टिप्पण्यामाहुरस्या इत्यादि. उच्यत इति, “स्वर्ग सत्त्वगुणोदय” इतिवाक्येन सत्त्वस्य सच्चिदानन्दात्मकलीलाप्रकाशकत्वात् तथा. सुबोधिन्यां ननु सङ्ख्या कथं दिव्यत्वसूचनमित्यतः श्रुती आहुरेकविंशेत्यादि. तथा च सङ्ख्या सङ्ख्येयसूचनाद् दिव्यत्वसूचनमित्यर्थः. अत्र प्रथमश्रुतावेकस्यैव स्वर्गस्यैकविंशत्वमायाति न त्वेकविंशतित्वमित्यतो द्वितीयश्रुतिः. सर्वप्रतिष्ठेति सर्वस्य सत्त्वधर्मस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः. देवलोकानां तावत्त्वेप्येकस्या वर्षायास्तावद्धर्मसम्पादकत्वं नायातीत्यतः कालत्वेन रूपेण तस्यास्तथात्वबोधनाय तृतीया श्रुतिरिति ज्ञेयम्. “एकविंशो वा” इत्यस्य टिप्पण्यामयमिति वर्षर्तुरित्यर्थः. सान्द्रेत्यत्र सुबोधिन्यामादित्यवदिति सप्तम्यर्थे वतिः. सगुणमिति साकारं, स्पष्टयतीति व्योम्नि स्पष्टयति. आहेति व्योम्याह. गुणत्रयसहितं च प्रकटीकरोतीति भगवानिव

लेखः

एतेष्वेवेति एकविंशतिधर्मेष्वेव सर्वेषां भगवद्धर्माणां प्रतिष्ठेत्यर्थः. प्रकाशमानमिति सर्वपदार्थेष्विति शेषः; प्रकाशते सर्वत्र परन्तु स्पष्टं दृष्टान्तेनैव भवतीत्यर्थः. ब्रह्मदृष्टान्तमिति भावप्रधानम्, आकाशे ब्रह्मदृष्टान्तत्वमाहेत्यर्थः ॥४॥

योजना

सान्द्रेनीलाम्बुदैरित्यस्याभासे दिव्यानेकविंशतिधर्मानाहेति. “एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोक” “एकविंशतिर्वे देवलोका” इतिश्रुतेरेकविंशतिविधत्वं स्वर्गलोकस्य तत्समानश्लोकसङ्ख्याया भगवदीयस्वर्गत्वं ब्रजस्थप्रावृषः सूच्यते. तथा

विधानि भवन्ति; तेन “आकाशशरीरं ब्रह्म” भवति. ननु शरीरं ह्यन्तस्तेजोमयं बहिराच्छन्नतेजो^१ भवति, यथा भगवाँल्लोकव्यामोहनार्थं जात इव दृश्यते, तदभावात् कथमाकाशस्य भगवद्रूपतुल्यतेत्याशङ्क्याहास्पष्टज्योतिरिति, न स्पष्टानि ज्योतीषि सूर्यादीनि यत्र. तथाप्यनेकविधवस्त्रगृहगोपिकाभिर्वेष्टितो भगवान् भवति, तदभावात् कथं तुल्यतेत्याशङ्क्याहाच्छन्नमिति, तदप्यवान्तरमेघैराच्छन्नं भवति. अतः सगुणमनन्तगुणपरिपूर्णं ब्रह्म भगवद्रूपं यथा तथा व्योम बभौ, अतः श्रुतिः प्रमाणमिति भावः. सत्त्वरजस्तमोगुणपक्षेप्याकाशोप्यभ्रतमः प्रकाशा भवन्ति भगवत्पि लोकव्यामोहनं गोपिकालीला प्रबोधनञ्चेति ॥४॥

एवं वर्षाकृतमाकाशं निरूप्य तत्सम्बन्धिनं सूर्यं निरूपयत्यष्टौ मासानिति.

अष्टौ मासान् निपीतं यद् भूम्याश्चोदमयं वसु ।

स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ॥५॥

प्रकाशः

कदाचित् प्रावृट् प्रकटीकरोति. मूलरूपाभिप्रायेण दृष्टान्तार्थमुक्तवावताररूपाभिप्रायेणाप्याहुः सत्त्वरज इत्यादि. एवमनेन पद्येनास्याः श्रुतेस्तात्पर्यकथने द्युलोकाधाराकाशस्य तत्त्वं निरूपितं, तेन तस्य वर्षासु सर्वदा भगवत्स्मारकत्वज्ञानं क्रीडोपयोगीति ॥४॥

अष्टौ मासानित्यस्याभास आकाशमिति —अस्पष्टज्योतिरितिपदाद् ज्योतिरधिष्ठानभूतं द्युलोकात्मकमाकाशमित्यर्थः. अत्र टिप्पण्यां किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्त्यष्टा-
योजना

च स्वर्गे यथा परमोत्कृष्टभोगाः सुकृतिनां तथा शुद्धपुष्टिभक्तानां व्रजस्थप्रावृषीति परमभोगाधिकरणत्वं निरूपितम्. अस्पष्टज्योतिरित्यस्याभासे शरीरं ह्यन्तस्तेजोमयमिति, भगवतः आनन्दात्मकशरीरम् अन्तस्तेजोमयं, मायाजवनिकाच्छन्नत्वात्, अत एव बहिराच्छन्नतेजो भवति. आकाशोप्यन्तस्तेजोमयो बहिराच्छन्नतेजस्को यदि भवेत् तदा ब्रह्मशरीरतुल्यो भवेदित्यर्थः. न स्पष्टानि ज्योतीषि रूपादीनि यत्रेति. तथा च भगवद्रूपं यथा मायाजवनिकाच्छन्नत्वादस्पष्टतेजस्कं तथाकाशोपि नीलाम्बुदैराच्छन्नत्वादस्पष्टसूर्यादितेजस्को भवतीत्याकाशस्य तौल्यं युक्तमेव. भगवत्पि लोकव्यामोहनं गोपिकालीलाप्रबोधनं चेतीति. प्रबोधनं सत्त्वगुणकार्यं, गोपिकालीला रजोगुणकार्यं, लोकव्यामोहनं तमोगुणकार्यम्. अयमर्थो ब्रह्मोव सगुणं बभावेत्यत्र गुणशब्दस्य सत्त्वादिगुणवाचकतामादायोक्तः ॥४॥

१. *रच्छन्नं तेजः.

अयमेव सूर्यः पर्जन्यो, “याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षती”तिश्रुतेः. सूर्यस्याध्यात्मिकं रूपं पर्जन्य, आधिभौतिक^२ आदित्य, आधिदैविकः संवत्सरः स प्रजापतिः. अतोऽयं सूर्य एव पर्जन्यः स्वरश्मिभिरेवाष्टौ मासान् निरन्तरं मासाष्टकपर्यन्तं नितरां पीतं यदुदमयं जलमयं वसु धनम्. सार्द्रा हि भूमिः सर्वमन्नादिकमुत्पादयति, अतो जलं वस्वेव वसुप्रधानं वा. जलेनैव सस्यादिना धनोत्पत्तिः, अतो दत्तं ग्राह्यमिति पक्वं कृत्वा तदेव प्रयच्छति. तस्य किरणा एव मेघा अतो मोक्तुमारेभे प्रावृष्ट्यागतायाम्, अन्यथा स कालस्तस्याप्युपद्रवहेतुः स्यादत आह काले समागत इति. अतो यथा ब्रह्मशरीरत्वं सम्पादयति तथा सूर्यस्यापि जगत्कर्तृत्वरूपं सवितृत्वं सम्पादयति ॥५॥

एवमाकाशसूर्ययोः स्वरूपसम्पादकत्वमुक्त्वा सूर्योपरिलोकयोर्मध्यमलोकस्याप्यन्तरिक्षस्य स्वरूपसम्पादिका प्रावृड् जातेत्याह तडित्वन्त इति.

टिप्पणी

“अष्टौ मासान्, तडित्वन्तो महामेघा” इति श्लोकद्वयेपि वृष्टिनिरूपणेऽन्यतर-वैयर्थ्यमिति शङ्काभावाय तद्भेदकं रूपमाहुराभासाभ्यां तत्सम्बन्धिनं सूर्यं निरूपयतीति, सूर्योपरिलोकयोरित्यादि च ॥५-६॥

प्रकाशः

वित्यादि. अत्र सान्द्रनीलाम्बुदैरिति प्रतीकस्थले तडित्वन्तो महामेघा इति प्रतीकं विवक्षितं ज्ञेयम्. सुबोधिन्यां प्रजापतिरिति जगत्कारणीभूतकालः “संवत्सरो वै प्रजापतिरिति”तिश्रुत्यन्तराद् ज्ञेयः. ननु भूमौ जलेनैव सर्वं भवतीति ततो जलग्रहणस्य पुनर्दानस्य किं प्रयोजनमत आहुरतो दत्तमित्यादि. अतः प्रजापतिरूपात् कालात् सूर्येण दत्तं भूम्या ग्राह्यं, तदैव सस्योत्पत्तिरिति स पक्वं कृत्वा तदेव प्रयच्छतीति पाक एव प्रयोजनमित्यर्थः. इदं च तपःकृशेत्यत्र स्पष्टं भविष्यति. दानस्यावश्यकत्वे हेतुमाहुरन्यथेत्यादि, “भीषास्मादि”तिश्रुतेस्तन्नियमातिक्रमे भगवांस्तमुपद्रावयेदित्यर्थः. अतो यथेत्याकाशस्येति शेषः. अस्मिन्नपि पद्ये सूर्यसवितृत्वज्ञाने स्वयमेव लीलार्थं नूतनमुत्पादयतीति ज्ञानं तथेति बोध्यम् ॥५॥

तडित्वन्त इत्यस्याभासे सूर्योपरिलोकयोरित्यादि. सूर्यश्चोपरिलोकश्च सूर्योपरिलोकौ, तयोर्निरूपणानन्तरं द्युभुवोर्मध्यमलोकस्य. मेघानां वाय्वधीनत्व इन्द्रा-

१. यावद्भिः. २. “भौतिकमा”. ३. “ण”.

तडित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्वसनवेपिताः ।

प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ॥६॥

अन्तरिक्षदैवत्या' मेघा वाय्वधीनाः, बलकार्यं स एव, तद्भेदा एव सर्व इन्द्रादय- इति त्रिदेवातापक्षे निर्णयः, अतो मेघानां वाय्वधीनत्वमिन्द्राधीनत्वमिति न विरुध्यते. इन्द्रो देवता वायुरात्मा मेघा भूतानीति त्रयाणामेकरूपत्वं वा. यथा 'पुरुषप्रयत्नेन शरीरचेष्टा तथा वायुप्रेरणया मेघानां कार्ये स्थितिः. ते हि मेघाः सर्वस्वं लोकेभ्यो जलरूपं प्रयच्छन्तोपि नावैदिकन्यायेन प्रयच्छन्ति, तथा सति फलं

प्रकाशः

धीनत्वं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुर्बलकार्यमित्यादि- "ज्ञानबलक्रिया चे" ति श्रुत्युक्तं बलशक्तिकार्यं स एव वायुरेव. त्रिदेवतापक्ष इति. बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे "कतमे त्रय" इतिप्रश्ने "इम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा" इत्युत्तरेऽग्निवाखा- दित्याधिष्ठितलोकत्रयस्य देवतात्वपक्षे सर्वेषां देवानां तेष्वेवान्तर्भावादयं निर्णय इत्यर्थः. अस्मिन् पक्षे लोकानामेव देवतात्वादग्न्यादीनां तथाकल्पनमरुच्यमित्यतः पक्षान्तरमाहुरिन्द्रो देवतेत्यादि. तथा चाधिदैविकादिभेदादेशोऽपपत्तिः, एतदुपपादयति यथेत्यादि स्थितिरित्यन्तम्. तडित्वत्त्वकथनप्रयोजनमाहुस्ते हीत्यादि. एतेन पद्येना-

लेखः

तडित्वन्त इत्यस्याभासे सूर्योपरीति- सूर्य उपरिलोकश्च अनयोः सम्बन्धी तदधःस्थितो यो मध्यमोऽन्तरिक्षलोकस्तस्येत्यर्थः, "अन्तरेणान्तरिक्षं तदुभय- सन्धितमि"ति वाक्यात्. व्याख्याने. अत्र मध्यमलोकनिरूपणं साधयन्ति अन्तरिक्षेति. तत्र हेतुः वाय्वधीना इति, अन्तरिक्षवाय्वोरभेदादिति भावः. तथा च मेघानामन्तरि- क्षदेवताकत्वात् प्राणनजीवनमोचकत्वरूप-मेघस्वरूपनिरूपणेनान्तरिक्षलोकस्वरूपं निरूपितं जातमिति भावः. बलकार्यमिति, बलरूपं कार्यं स एव करोतीति शेषः. न तु तत्कार्यार्थं पृथगिन्द्रापेक्षेत्येवकारः. तद्भेदा इति अन्तरिक्षभेदा इत्यर्थः ॥६॥

योजना

तडित्वन्त इत्यत्र इन्द्रो देवता वायुरात्मा मेघा भूतानीति त्रयाणामेक- रूपत्वमिति- इन्द्रस्याधिदैविकत्वं वायोराध्यात्मिकत्वं मेघानामाधिभौतिकत्वमिति त्रयाणामभेद इत्यर्थः ॥६॥

१. 'देवत्या. २. पुरुषयत्नेन. ३. 'देवो', 'दैत्यो', 'दैव्यो'.

न स्यात्. न हि वृष्टिमात्रं फलं किन्तु ततोन्नोत्पत्तिस्तदग्नौ होमव्यतिरेकेण फलजनकं न भवतीत्यग्निर्होमार्थं विद्युद्रूपो गृहीत इत्याह तडित्वन्त इति, "विद्युदग्निर्वर्ष हविः स्तनयित्नुर्वषट्कारो यदवस्फूर्जति सोनुवषट्कार" इतिश्रुतेः. महामेघा इति सम्यक्शास्त्रार्थकर्तारः. चण्डश्वसनेन च वेपिताः कम्पिताः- प्रचण्डो हि पवनो देह- मर्यादां न मन्यते, अतस्तेन कम्पिताः. प्रीणनमाप्यायनजनकं तापनिवर्तकं च, जीव- नमग्रेऽन्नाद्युत्पत्त्या प्राणधारकं; तदपगमे तेषु रिक्ता भवन्तीति कथमात्मविरोधि दानमित्याशङ्क्याह करुणा इवेति. दध्यङ्शिबिप्रभृतयः परार्थं स्वप्राणानपि ददुः; न चैते करुणया प्रयच्छन्ति किन्तु कालवायुप्रेरिता इति करुणा इवेत्युक्तम् ॥६॥

क्रमप्राप्तां प्रावृट्कृतां भूमिं वर्णयति तपःकृशेति.

तपःकृशा देवमीढा आसीद् वर्षीयसी मही ।

यथैव काम्यतपसस्तनूः सम्प्राप्य तत्फलम् ॥७॥

पूर्वं तपसा सन्तापेन सर्वजलहरणात् शुष्का कृशा जाता. देवेनेन्द्रेण मीढा 'मिह सेचने' सिक्ता. वर्षीयसी स्थूलोच्छूना वर्षाकालसम्बन्धिनी च क्षुद्, भोजने

टिप्पणी

तपःकृशेत्यत्र. ननु "न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा भुवो रसं शाद्वलितं च गृह्णत" इति वाक्यविरुद्धं भूमेस्तपःकृशत्वकथनमिति चेत्, मैवम्, दृष्टान्तेनैवेतन्नि- रासात्. तथा हि- पूर्वमप्राप्ततापोपि कामितफलप्राप्त्यर्थं विहितं स्वयमुद्यम्य हि तपः करोति पुरुषस्तद्विना तदसम्भवात्. तथा तरणितापाभावेऽत्यार्द्रायां वृष्टिजलाप्लु- तायां भुव्युत्तं बीजमपि नश्यत्यतो येषु क्षेत्रेषु तापापेक्षा तेषां क्षेत्राणां रसं रविकरा

प्रकाशः

न्तरिक्षस्य वाय्वधिष्ठेयत्वात् तद्वेपितमेघद्वारा जगत्प्राणनजीवनसम्पादनेन तत्स्थितिकर्तृत्वरूपं स्वरूपं प्रावृट् सम्पादयतीति तेन मेघा वैदिकप्रकारेण फलदा भवन्तीति ज्ञानं तथेति भाव उक्तो ज्ञेयः, अत्र चण्डश्वसनवेपितपदादन्तरिक्षज्ञानं "वायुरन्तरिक्षस्ये"तिश्रुतेरिति ज्ञेयम् ॥६॥

तपःकृशेत्यत्र. यद्यप्यमरे "स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरि"त्युडन्तस्तनूशब्दो देहवाचकः उक्तस्तथापि न जीवदेहवाचकः शक्यवचनः, "अप्राणिजातेश्वारज्ज्वा- दीनामुपसङ्गानमि"तिवार्तिके 'ऽप्राणिजातेरि'त्यनेन प्राणिजातिपर्युदासतः 'क्रकवाकु'शब्दतुल्यत्वात् 'क्रकवाक्वा'दिशब्दानां देहप्राधान्येनैव प्रवृत्तेः; मृतः क्रकवाकुरित्यादिप्रयोगात्. हैमविश्वमेदिनीषु 'तनु'शब्दमात्रस्यैव कथनाच्चात्र मूले

हि पुष्टो भवति. नन्वस्य देवस्य किं प्रयोजनं? ग्रहणत्यागाभ्यां भूम्यर्थमिति चेद् भूम्या अपि? न किञ्चित् फलं पश्याम इत्याशङ्क्याह यथैवेति. तपसा शोषिते देहे तत्तपसा या विशेषसम्पत्तिः फलत्वेनायाति तेन सुखं पुष्टिश्च भवति, प्रथमपुष्टिस्तु न सुखं जनयति. अतस्तस्या दूरीकरणं पुनःकरणमिति युक्तमेव भूमेस्तथात्वं, तदाह-
काम्यतपसः सम्बन्धिन्यस्तनूस्तत्फलं^१ सम्प्राप्य यथा वर्षीयस्यो भवन्ति. तनुरिति वा पाठः, प्रथमार्थे द्वितीया वा. अथवा तपस्वी तपसः सम्बन्धिनीस्तनूः स्वर्गादिदेहान् प्राप्य तत्फलं प्राप्नोति तद्वत् पृथिवी फलमपि सस्यादिकं प्राप्तवतीत्यर्थः. ननु "न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा^२ भुवो रसं गृह्णन्ति" इति पूर्वमुक्तमिति तपःकृशत्वोक्तिस्तद्विरुद्धेति चेन्न, दृष्टान्तेनैव तन्निरासात्. तथा हि- यथाग्रिमफलार्थमसहजमपि तपः करोति कामी^३, तेन विना तदसम्भवात्, तथाग्रिमसस्यार्थं तदुत्पत्तिस्थले रसं गृह्णन्ति नान्यत्र, "पूर्वं सारस्यवति देश उत्तस्य^४ बीजस्यापि नाशात् तत्र रसग्रहणस्यावश्यकत्वात्. अत एव जलादिपदं हित्वा 'रस'पदमुक्तम्. "सस्योत्पादनाशक्तेः रसपदार्थत्वादत्र विषादप्युल्बणत्वेन तामपि ज्वालयितुं सामर्थ्यमप्यस्तीति ज्ञापितम्. जीवितविरोधित्वाद् विषस्य तादृशैरपि 'रसाग्रहणं यत् तद् वृन्दावनमाहात्म्यम्. एतेन कालादयोपि ब्रजवासिविरुद्धं कर्तुं न शक्नुवन्तीति ज्ञापितम्. अत्र^५ काम्यतपःफलस्य दृष्टान्तीकरणेनात्रत्यसस्यादेस्तद्विन्नत्वं ज्ञाप्यते; तदेतत्पूर्वमेवोक्तं^६ "तत आरभ्ये"तिश्लोके ॥७॥

टिप्पणी

गृह्णन्त्येव. तदपि न स्वस्वभाववशात् किन्तूक्तदृष्टान्तन्यायेन गोपालानां विशेषतस्तथेच्छयेति मन्तव्यम्. अत एव ग्रीष्मवर्णने भुवो रसस्यैव ग्रहणमुक्तम्, न तु जलस्यापि. 'रस'शब्देन चान्नोत्पत्तिहेतुभूतार्द्रतोच्यते. एतेन ब्रजजनेच्छानुरूपमेव कार्यं भवति नान्यदिति ज्ञापितं भवति. एतदेव हृदि कृत्वा **तपसा शोषितदेह** इत्याद्युक्तमाचार्यैः ॥७॥

प्रकाशः

तनूशब्दो न घटत इत्याशङ्क्य तत्प्रयोगमुपपादयन्ति **काम्येत्यादि**. अस्मिन् पक्षे तच्च इति वक्तव्ये **तनुरिति** जसो रूपं न सङ्गच्छत इत्यतः प्रकारान्तरमाहुस्तनुरित्यादि. सर्वत्र दीर्घान्तपाठदर्शनात् पूर्वमेव पक्षमुपपद्यन्ति **प्रथमार्थ** इत्यादि. तथा **चानुशुष्यतीरिति**वदयमपि प्रयोगः. अस्मिन् पक्षेपि कल्पनाबाहुल्यादरुच्या पक्षा-

१. भूम्यामपि. २. लुप्तम्. ३. लुप्तम्. ४. कामितेन विना, कामित्वेन तेन विना.
 ५. पूर्वसारस्य. ६. उत्तबीजस्य. ७. तस्यो. ८. रस. ९. अत्राकाम्यतः. १०. पूर्वोक्तम्.

एवं लोकत्रयस्यादित्यसहितस्य^१ स्वरूपमुक्त्वा शिष्टानां स्वरूपं वक्तुमृतवो धर्मे प्रतिष्ठिता मासा धर्मिष्विति प्रथममृतुवर्णनायां धर्मप्रतिष्ठामाह^२ **निशामुखेष्वित्यादिपञ्चभिः.**

टिप्पणी

निशामुखेष्वित्यादिश्लोकपञ्चकाभासोक्तौ एवं लोकत्रयस्येत्यादि. "द्वादशमासा" इति श्रुत्युक्तैकविंशतिपदार्थेषूक्तचतुष्टयं निरूप्येत्यर्थः. अग्रे च "पञ्चर्तव" इति श्रुत्युक्तपञ्चर्तुरूपतोच्यते. द्वादशसु मासेषु प्रत्येकं मासद्वयात्मकत्वेनतूनां षोढात्वे सम्भवति पञ्चत्वनिरूपणं यत् तत्तात्पर्यमाहुः **ऋतवो धर्म** इति. अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमा वैदिका धर्माः पञ्च. ते च "वसन्तेऽग्नीनादधीते"त्यादिश्रुतिभिर्ऋतूनेवाधिकृत्य विहिताः. तथा चोक्तधर्मार्थमेवर्तुविभाग इति ज्ञापनाय तत्समानसङ्ख्याका एव ते निरूप्यन्त इत्याशयेनाहुः **ऋतवो धर्मे प्रतिष्ठिता** इति. प्रतिष्ठितत्वं तत्रोपयुक्तत्वं तन्निमित्तत्वमिति यावत्. वसन्तादिषूपनयनाग्न्याधानज्योतिष्टोमादीनां वर्णभेदेन यागभेदेनापि विधानात्तथा. मासानां द्वादशत्वे हेतुमाहुः **मासा धर्मिष्विति**. धर्मिणो वैदिकधर्मकर्तारः पुरुषास्ते चोक्तधर्मसमुच्चिताः षष्ठा भवन्ति; सकामनिष्कामभेदेन तेषां द्विविधा इति द्वादशविधत्वम्, द्वादशाङ्गत्वेनापि तथा. तेषां चायुः कर्मानुष्ठाने साधनम्. तच्च संवत्सरैर्मितमिति तेषामपि द्वादशमासात्मकत्वमित्याशयेनोक्तं **मासा धर्मिष्विति**. अग्रे "जलस्थलौकस" इत्यादिद्वादशसु श्लोकेषु जीवादयो द्वादश धर्मिणो ये वाच्यास्तेपि धर्मिपदेन संगृह्यन्ते.

प्रकाशः

त्तरमाहुरथ वेत्यादि. **अत्रत्यसस्यादेस्तद्विन्नत्वमिति** ब्रजस्थसस्यादेर्लौकिकसस्यादिभिन्नत्वमित्यर्थः. इदं चा(ना!)ग्निस्थानप्रकारकं रेतोमात्रजनकं भगवद्भक्तिजनकत्वेनेति भिन्नत्वं भाति. **न यत्रेत्यारभ्य ज्ञाप्यत** इत्यन्तेन यदुक्तं तत्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुर्ननु **नेत्यादि**. एतेन पद्येन च टिप्पण्युक्तदिशा ब्रजजनेच्छानुरूपार्द्रत्वशुष्कत्वादि-वैशिष्ट्यात् स्थितिफलजनकत्वरूपं भुवस्तत्त्वं निरूपितं तथात्वज्ञानस्य लीलोपयोगित्वायेति ज्ञेयम् ॥७॥

निशामुखेष्वित्यत्रैवं लोकत्रयस्येत्यादेः सर्वस्याभासस्यार्थं टिप्पण्यामाहुर्द्वादशेत्यादि. **निरूप्येत्युक्तत्वेत्यस्यार्थः**. सुबोधिनीस्थां कारिकां विवृण्वन्ति **निशामुखे-**

१. स्यापि. २. धर्मप्रतिवर्णनायां धर्म.

अर्थः शब्दः फलं चापि त्रिविधं परिकीर्तितम् ।
अन्तर्बहिस्तथा चाङ्गमान्तरञ्चेतिभेदतः ॥(४)॥

टिप्पणी

“निशामुखेष्वि”त्यादिश्लोकप्रतिपाद्यानर्थान् क्रमेणाहुः अर्थः शब्द इत्यादिना. वेदो हि धर्ममूलम्. तत्र वर्णाश्रमधर्मा अर्थः, तत्प्रतिपाद्यत्वात्. अध्ययनं शब्दः, शब्दग्रहणात्मके तस्मिंस्तस्यैव मुख्यत्वात्. निषिद्धं कर्मफलम्. निषिद्धफलप्राप्तौ बाह्या सम्पत्तिस्तज्जो मदश्चाङ्गे (४).

अत्र पञ्चस्वपि श्लोकेषु हीनदृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः पुष्टिमार्ग इति. पुष्टिमार्गं मर्यादामागद्विलक्षणं ज्ञापयितुं तथोक्तिरित्यर्थः. तर्हि धर्मप्रतिष्ठामाहेत्याभासः कथं संगच्छते? इत्थम्— लौकिक्यां सृष्टौ पापेन यथा पाषण्डधर्माणां प्रकाशो, न वैदिक-धर्माणां, तथात्र प्रावृत्सहजधर्मरूपं यत्तमस्तदन्यत्पापम्. खद्योतप्रकाशातिरिक्तः पाषण्डधर्मप्रकाशश्च, चन्द्राद्यप्रकाशातिरिक्तो वैदिकधर्मप्रकाशश्च नास्तीत्यर्थः. इदं

प्रकाशः

खित्यादिना. कर्मफलमिति. सकामकर्तृणां देहेन्द्रियसम्पत्तीनां प्राप्त्युत्पथवाहित्वानु-शोषणभेदेन त्रिप्रकारं ज्ञेयमित्यभिप्रेत्य कारिकायां त्रैविध्यमुक्तम्. आन्तरं चेतिभेदत इति तु न व्याख्यातम्. आन्तरमेतदुक्तदृष्टान्तव्यङ्ग्यं ब्रजसम्बन्धि भेदतोऽस्माद् भिन्नतयोत्तमं च, परिकीर्तितमित्यनेनान्वयः. तदपि दृष्टान्ततात्पर्यबोधकस्य पुष्टिमार्गइत्यादिग्रन्थस्य व्याख्याने टिप्पण्यां स्फुटीभविष्यतीत्यमित्यादीत्यर्थ इत्यन्तम्.

लेखः

निशामुखेष्वित्यत्र त्रिविधमिति— अर्थशब्दफलभेदेन त्रिविधं हीनं वस्तु अन्तः परिकीर्तितं त्रिभिः श्लोकैरिति शेषः. तस्य फलस्य बहिरङ्गमान्तरं चाङ्गं तथा च परिकीर्तितमित्यर्थः, श्लोकद्वयेनेति शेषः. इति भेदतः पञ्चभिः श्लोकैः

कारिकार्थः

निशामुखेष्वित्यादिश्लोकप्रतिपाद्यानर्थान् क्रमेणाहुः अर्थः शब्द इत्यादिना. “निशामुखेष्वि”तिश्लोके वेदप्रतिपाद्यवर्णाश्रमधर्मरूपोऽर्थः, “श्रुत्वा पर्जन्य-निनदमि”तिश्लोके शब्दात्मकमध्ययनम्, “आसन्नोत्पथवाहिन्य” इतिश्लोके उत्पथ-वाहित्वरूपं निषिद्धं फलम्—एवमर्थशब्दफलभेदेन त्रिविधं वस्तु त्रिभिः श्लोकैर्निरूपितम्. निषिद्धफलप्राप्तौ बाह्या सम्पत्तिः तज्जो मदश्चाङ्गे; तत्र “हरिता हरिभिः शष्पैरि”तिश्लोके बाह्यसम्पत्तेः स्वरूपमुक्तं, “क्षेत्राणी”तिश्लोके आन्तरमुक्तम् (४).

पुष्टिमार्गे हि मर्यादा'मार्गस्तत्र न शोभते ।
अतः पञ्चविध'स्यापि हानिरत्र निरूप्यते ॥(५)॥

टिप्पणी

च प्रावृषः शोभाकरं, तेन पूर्णो वैदिको धर्मोत्रास्तीति ज्ञापितं भवति. एतेन लीलासृष्टिस्वरूपज्ञापिकेयं प्रावृडित्युक्तं भवति. अत्रत्यानां क्षुद्राणामपि प्रकाशोऽधुना लीलानुपयोगिनां महतामप्यप्रकाश आवरकस्य प्रकाशकत्वं चेति वैलक्षण्यं च.

किञ्च परोक्षवादेन मर्यादामार्गादन्यदपि वैलक्षण्यमत्र ज्ञाप्यते. तथा हि— खे आकाशे द्योतः प्रकाशो येषां ते तथा. गतिमतामेव च तेषां द्योतः, सोपि न दिवा किन्तु तमस्येव. एवं सत्येतत्समानधर्मवत्यो भगवदर्थमभिसारवत्यः स्वामिन्यो लक्ष्यन्ते. तासां भानं शोभा निष्प्रत्यूहं भगवत्प्राप्तिरेव. अत एव निशामुखेष्वित्युक्तम्, प्रियप्राप्त्यनन्तरमलौकिकचन्द्रस्यैव प्रकाशनात्. अन्यथा तमसा भान्तीत्येतावदेव वदेत्. ग्रहो ग्रहणं पाणिग्रहणं यासां तास्तथा; परोक्षवादत्वान्न पाणिपदोक्तिः. नहि तादृशं प्रत्यभिसारः सम्भवति. अत एव न भान्ति. गृह्णन्तीति ग्रहास्तदन्वेषणेन तन्निवारकास्तत्पुरुषा इति वा. एवं सति यथा मर्यादामार्गे निषिद्धेनाभिसारेण तानि पापस्य खण्डानि, “लिङ्गं खण्डमिहोच्यत” इति वाक्यात् तज्ज्ञापकमत्युग्रं दुःखं प्राप्नुवन्ति, न तु सुखम्. तथात्र. तेन मुक्तानामपि दुर्लभं सर्वश्रुतिमृग्यं भगवत्संगं प्राप्नुवन्तीति महदेव वैलक्षण्यमिति भावः. इदमत्राकूतम्— “स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयमि”ति “त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धे”त्यादिवाक्यैः स्त्रीणां भगवानेव पतिर्न तु जीवः. एवं सति यथा वैदिकेषु कर्मसु विष्णुयाग आसुरा यथा न जानन्ति, तथोपांशुरेव क्रियते, उपसदोपि तथा. यद्वा, “इदमुच्चैर्यज्ञेन चरामः तन्नोसुराः पाप्मानुविन्दन्ति उपांशूपसदा चराम तथा नोऽसुराः पाप्मानानुवेत्स्यन्ती”ति श्रुतेः तेषां ज्ञानमेव तद्धर्मरूपपाप्मयोजकत्वेन फलप्रतिबन्धकम्. तथा प्रकटं प्रभुसमीपगमन एतन्मार्गानधिकृताः स्वधर्मेण फलप्रतिबन्धकरणेन योजयिष्यन्तीति तथा गमनमेव तासां स्वधर्म इति मुख्यो धर्मो ज्ञापितो भवत्यत्रेति.

यद्वा सर्वत्र धर्मविरोधदृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः पुष्टिमार्गे हीति. इदमत्राकूतम्— सर्वसामर्थ्यानि प्रकटीकृत्य स्वयं प्रकटे फलरूपे प्रभावितरसाधनानुष्ठानस्याप्रयोजकत्वेपि

प्रकाशः

तदेव व्युत्पादयन्तीदं चेत्यादिना. अभिसारेणेत्यस्यान्वयोऽत्युग्रं दुःखमित्यादिना बोध्यस्तेनेत्यस्य भगवत्सङ्गमित्यनेन. यद्वा ‘इदमि’त्यस्याः श्रुतेरर्थस्तु प्रागाख्यातः.

निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ।
यथा पापेन पापण्डा न हि वेदाः कलौ युगे ॥८॥

तत्र प्रथमतो वेदार्थहानिमाह. वसन्ते हि ब्राह्मणानामुपनयनाग्न्याधानादि,

टिप्पणी

ब्रजे यद्वेदाध्ययनादिकं तत्र मर्यादामार्गीयम्, किन्तु "मन्नाथं मत्परिग्रहमि"ति प्रभु-
वाक्यात् तेषां मर्यादामार्गीयत्वासम्भवात् पुष्टिमार्गीयम्. स्वस्त्ययना-
शीर्दानादिभिस्तज्जनितसामर्थ्यस्य भगवति विनियोगात् लीलोपयोगित्वाच्च तथा.
"विप्रा मन्त्रविद" इति वाक्यात् तादृशानामेवाशिषामनिष्फलत्वात् तेषां स्वस्मिन्
विनियोगस्य चिकीर्षितत्वात् तदिच्छात एव तत्करणात् पुष्टिमार्गीयत्वम्. तेन
मर्यादामार्गीयो धर्मोत्र नास्तीति ज्ञापनाय तादृग्दृष्टान्तोक्तिरिति.

अथवा, ऋतवो धर्म इति. यस्यतीर्थो धर्मः पुष्पधर्ममेघादिस्तस्मिन् प्रवृत्ते
सम्यगयमृतुः प्रवृत्त इति सर्वैः स्तुतो भवतीतीयमेवर्तुप्रतिष्ठा. तथा च तमोविशेषः
खद्योतप्रकाशो ग्रहाभानं च वर्षर्तुधर्मः शोभाहेतुश्चेति स उच्यते. प्रकाशस्य ग्रहाणां
च मर्यादामार्गीयत्वात्तदशोभोच्यते. मर्यादामार्गविरोधांशो च दृष्टान्तः.
'मण्डूक'शब्दोपि वर्षर्तुशोभाकरः. ब्राह्मणास्तु मेघगर्जितं श्रुत्वानध्यायज्ञानेन
वेदाध्ययनलक्षणनियमभंगे तदन्या वाचः सृजन्ति. कर्मानुपयोगित्वमुभयोस्तुल्यम्.
तेन वेदाध्ययनात्मकमर्यादाशोभाभाव उक्तो भवति. क्षुद्रनदीनां तथात्वमपि (तदा)
तथा अविहितप्रकारेण दानभोगाभ्यां मर्यादाभाव उक्तः. अग्रिमश्लोकोक्तधर्मा अपि
तदा शोभायै. 'नृणामि'ति साधारणवचनात् क्षुद्रार्थजनिता लौकिकी शोभोक्तेति न
मर्यादामार्गीयत्वम्. क्षेत्राण्यापि पूर्ववत्. उत्तरार्धे स्पष्टं पूर्ववत् (५).

प्रकाशः

एवमत्र पुष्टिमार्गे हीत्यादिग्रन्थव्याख्यानेन कारिकास्थस्यान्तरपदस्यार्थो व्युत्पादितो
ज्ञेयः. तेन श्लोकपञ्चकोक्तहीनदृष्टान्तस्य तद्विपरीत उत्तमे तात्पर्यमिति ज्ञापितम्.
अस्मिन् प्रकारेऽतिपरोक्षवाद इति न सर्वेषां बोधसौकर्यमतः प्रकारान्तरेण
व्याकुर्वन्ति यद्वेत्यादि. सर्वत्रेति पञ्चसु श्लोकेषु. आदिकमितिपदेनाग्निहोत्रादिकम्.
एवं सामान्यतः कथनेपि प्रतिश्लोकार्थो विवक्षितपरत्वे स्फुटो न भवतीति तदर्थं प्रति-
श्लोकतात्पर्यं व्यक्तीकर्तुं प्रकारान्तरमाहुरथ वेत्यादि पूर्ववदित्यन्तम्. इदं च कलि-
पदात् स्फुटति, न हि भगवत्सद्भावे कलिः शक्त इति "तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसाम-
धर्महेतुः कलिरन्ववर्तते"तिवाक्यात्. सुबोधिन्यां वेदार्थहानिमाहेति ब्रजे तस्य
प्रतिष्ठां वक्तुमन्यत्र तद्धानिं दृष्टान्तमुखेनाहेत्यर्थः. एतदेव चात्रोक्तानामर्थानां
तत्त्वम्. एवम्भावेन ज्ञानस्य च लीलोपयोगित्वं बोध्यम्. तं व्युत्पादयन्ति वसन्ते-

तस्याभावे वसन्तव्यवस्थोक्ता भवति. ब्राह्मणानामन्यशेषत्व उपनयनानन्तरं
यदध्ययनादि ग्रीष्मर्तो तदन्यार्थमिति तत्स्वरूपमप्युक्तं भवति. ततः कर्मफलं यद्
वर्षाकार्यं तदप्यसङ्गतमिति तस्यापि स्वरूपं विवृतं भवति. अल्पफलं बाह्यं क्लेशसाध्यं
शरत्फलमिति दोषदुष्टत्वात् तस्यापि स्वरूपमुक्तं भवति. ततोल्पसन्तोष-
स्तदभावश्चेत्यवशिष्टस्य द्विरूपस्य. प्रावृषि निशामुखेषु खद्योताः कीटविशेषा

प्रकाशः

त्यादि. अन्यशेषत्व इत्याद्यपुरुषशेषत्वे. अन्यार्थमिति आढ्यकृतसन्माननार्थम्.
'तद् वर्षाकार्यमिति द्रव्यप्राप्त्युत्सेकद्रव्यनिवृत्तिरूपम्. तस्यापीति वर्षर्तोः
दोषदुष्टत्वादित्यल्पकालपरिमितत्वात्. द्विरूपस्येति हेमन्तशिशिररूपस्य. एवं
श्लोकपञ्चकोक्तदृष्टान्ततात्पर्यं पुरःस्फूर्तिकमुक्तम्, एतदेव व्यङ्ग्यार्थबोधनसहितं

लेखः

धर्मप्रतिष्ठामाहेति पूर्वेणान्वयः(४). अन्यशेषत्वे इति अग्न्यन्वाधानादिव्यतिरेकेण
केवलं दानसम्प्रदानत्वे इत्यर्थः ॥८॥

योजना

वसन्तव्यवस्थोक्ता भवतीति. "न हि वेदाः कलौ युगे" इत्यनेन वेदाभाव-
कथनादुपनयनाग्न्याधानादीनामभाव उक्तः, अतो वसन्ते यत् कर्तव्यं तत् नास्तीति
धर्मरहिता वसन्तव्यवस्थोक्ता "निशामुख"इतिश्लोकेन. ब्राह्मणानामन्यशेषत्वे
इत्यारभ्य भवतीत्यन्तं- वेदाध्ययनं ग्रीष्मे, तत्प्रयोजनं वसन्ते कृताधानस्य याग-
निर्वाहः; इह त्वध्ययनं द्रव्यलाभार्थमुक्तमतो ग्रीष्मेपि धर्मराहित्यं "श्रुत्वा पर्जन्यनि-
नदमि"तिश्लोकेनोक्तम्. ततः कर्मफलं यद् वर्षाकार्यमित्यारभ्य भवतीत्यन्तम्-
"आसन्नपथवाहिन्य" इतिश्लोके वर्षाकार्यमुत्पथवाहित्वमुक्तम्, अतो वर्षायामपि
धर्मराहित्यम्. अल्पफलमित्यारभ्य भवतीत्यन्तं- "हरिता हरिभिः शष्पैरि"त्यनेन
अल्पफलमुक्तमिति शरद्यपि धर्माभावः. अल्पसन्तोषस्तदभावश्चेत्यवशिष्टस्य द्वि-
रूपस्येति. "क्षेत्राणि सस्यसम्पद्भिरि"त्यनेन कर्षुकाणामल्पसन्तोष उक्तः; अल्पेन
सन्तोषः अल्पसन्तोष इति तृतीयातत्पुरुषः. "मानिनामुपतापं च दैवाधीनम-
नन्तामि"त्यनेन सन्तोषाभावो निरूपितः. एकस्मिन्नेव श्लोके द्वयं निरूपितं; यतो
हेमन्तशिशिरयोरप्येकत्वम् अतस्तत्सूचनायैकत्रोक्तिः. अत एव पञ्चसु प्रयाजेषु

लोकानां प्रकाशका इव भवन्ति, स्वयमपि प्रकाशन्ते. तत्र हेतुस्तमसेति— कालकृतं यत् तमो मेघवृष्ट्यादिकृतं तेनैव तेषां प्रकाशस्तदपि प्रथममेव, अग्रे वृष्ट्या तेषामेव मरणसम्भवात् कस्य प्रकाशका भवेयुः? ग्रहा ये नित्यप्रकाशास्ते न भान्ति. एवम्भावे यो हेतुस्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथा पापेनेति. यथा यथा पापाधिक्यं तथा तथा वेदविरुद्धमार्गे रुचिः;

वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ।

ते हि पाषण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेषिणः ॥(६)॥

धर्मे पुष्टे तु तत्र रुचिर्न भवत्येव. न ह्युपनयनादिसंस्कृतः पूर्ववद्व्यवस्थां कर्तुं वाञ्छत्यतोत्रापि पापेनैव पाषण्डाः. ननु विद्यमाने वेदे जागरूके कथं पाषण्डप्रवृत्तिः? तत्राह न हि वेदाः कलौ युग इति— त्रियुगो धर्मस्तत्प्रतिपादको वेदोपि तावत्काल एव भवितुमर्हति. तदाह हीति; वेदान्तः कलिर्यतः युगपदप्रयोगादनुलङ्घ्यत्वम् ॥८॥

टिप्पणी

यथा पापेनेत्यस्याभासे एवम्भावे यो हेतुरित्यादि. मर्यादामार्गतिरोधानमेव हेतुरितिभावः. श्रुत्वा पर्जन्यनिनदमित्यनेनापि कलिस्थब्राह्मणतुल्या अत्र मण्डूका

प्रकाशः

टिप्पण्यां व्युत्पादितं ज्ञेयम्. एवम्भावे यो हेतुरित्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुर्मर्यादित्यादि. सुबोधिन्यां वेदान्तः कलिरिति वेदस्यान्तो येन यत्रेति वा समासो ज्ञेयः ॥८॥

योजना

“वसन्तमृतूनां प्रीणामी”त्यत्र ऋतुचतुष्टयं पृथगुक्त्वा “हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामी”त्यनेन हेमन्तशिशिरयोरैक्यमुक्तम्. अत एव “द्वादश मासाः पञ्चर्तव”इति श्रुतौ ऋतूनां पञ्चत्वोक्तिर्युज्यते. तत्राप्यल्पसन्तोषतदभावाभ्यां हीनत्वोक्त्या धर्माभाव उक्तः. एवं पञ्चसु धर्माभावो निरूपितस्तस्य प्रयोजनं त्वन्यत्र धर्माभावेपि इह व्रजे तु धर्मोस्त्येवेति “खद्योतप्रकाशातिरिक्तः पाषण्डधर्मप्रकाशश्चन्द्राद्यप्रकाशातिरिक्तो वैदिकधर्मप्रकाशश्च नास्तीत्यर्थः” इत्यादिना टिप्पण्यां श्रीमत्प्रभुचरणैर्निरूपितम्. अत एव सुबोधिन्यां ऋतुवर्णनायां धर्मप्रतिष्ठामाहेत्युक्तम्. “न हि वेदाः कलौ युगे” इत्यस्य व्याख्याने युगपदादनुलङ्घ्यत्वमिति— “गृह्यतोनुयुगं तनूरि”त्यस्य सुबोधिन्यां “भगवान् जगच्चे”ति युगपदार्थ उक्तः, अतो युगस्य भगवद्रूपत्वादनुलङ्घ्यत्वमित्यर्थः ॥८॥

एवमर्थतो वेदनिराकरणमुक्त्वा शब्दतोप्याह श्रुत्वा पर्जन्यनिनदमिति.

श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः ।

तूष्णीं शयानाः प्राग् यद्द् ब्राह्मणा नियमात्यये ॥९॥

मण्डूकाः सर्वप्राण्यनुपजीवनीया, “एष वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नारण्येष्विति श्रुतेः. तथा चेद् ब्राह्मणाः सर्वोपद्रवकारिणो भवन्ति ततः कथं वेदस्तत्र प्रतिष्ठितः स्यात्? तेषां च मण्डूकानां च वचनं सर्वोपद्रवकर्तृकालाधीनं, तदाह पर्जन्यनिनदं श्रुत्वा मण्डूका गिरो व्यसृजन्निति— पर्जन्यनादव्यतिरेकेण न तेषां सहजा प्रवृत्तिः, तदैव तेषामुद्गमात्. अनेनोत्तमा वाणी तस्मिन् काले लुप्ता, गर्जनशब्दो वा मण्डूकशब्दो वा. उपर्यधश्च ब्राह्मणानां विद्यमानत्वात् कथं नोत्तमशब्द इत्याशङ्क्य दृष्टान्ते ब्राह्मणान् निरूपयति तूष्णीं

टिप्पणी

एव, न तेपीति? ज्ञाप्यते. तेनात्र ब्राह्मणानां स्वधर्मनिष्ठत्वं ज्ञापितं भवति. आसन्न्युत्पथवाहिन्य इत्यनेनापि क्षुद्रनदीव्यतिरिक्त उत्तरार्धोक्तधर्मविशिष्टः पुरुषोत्र नास्तीति ज्ञाप्यते. एतेनेन्द्रियपरवशत्वाभावेनान्तरमङ्गमुक्तं भवति. हरिता हरिभिरित्यनेनापि नृणां क्षुद्राशयानां क्षुद्रार्थसम्पदो मदजनिका यथा, तथात्रोक्तधर्मत्रयातिरिक्ताः क्षुद्रार्था न सन्तीति ज्ञाप्यते. न ह्येते मदजनकाः. तथा च “तत आरभ्य नन्दस्ये”ति वाक्यादलौकिकी सर्वार्थसम्पदस्ति न तु मदजनिकेति ज्ञाप्यते. अपरञ्च लौकिकमहाराज्यश्रीतुल्यात्र भुवो वर्णादिशोभैव. सापि बाह्यैव; प्रभुपदाम्बुजचिह्नलीलानन्दादिरूप-बाह्याभ्यन्तरशोभायास्तु दृष्टान्त एव नास्तीति भावः. क्षेत्राणीत्यनेनापि सर्वजीवनहेतुभूतान्नोत्पत्त्यनुकूलप्रयत्नवतां मुदं स्वदोषेण वस्तुतत्त्वाज्ञानेन च परद्रोहकर्तृणां तत्प्रतिबन्धकरणेन दुःखं च क्षेत्राणि जडानि यत्र ददुस्तत्र किमु वक्तव्यं गोकुले चेतनानां सर्वहितकर्तृत्वमन्येनापि परद्रोहचिन्तने तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञाप्यते. तेनात्र पूर्णो धर्मो निरूपितो भवति. अतः सुष्ठूक्तं धर्मप्रतिष्ठामाह पञ्चभिरिति ॥८-१२॥

प्रकाशः

श्रुत्वेत्यत्र. “एष वा”इति श्रुतिस्तु चयनप्रकरणे ‘मण्डूकेन विकर्षती’ति पठिता. दृष्टान्तव्याख्याने शयाना इत्यध्यापनं विहाय तिष्ठन्तः. प्रभोरित्याढ्यस्य.

१. न तु तेपीति मू. पा.

शयाना इति. पूर्व कलिस्था ब्राह्मणाः प्राक्शयाना एव भवन्ति. ततो नियम-
स्याप्यत्यये मर्यादायां गतायां प्रभोर्दानादिकं श्रुत्वा तदा गिरो व्यसृजन्. तथा चर्क-
“ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् अध्वर्यवो धर्मिणः
शिश्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न केचित्.” सोमपानप्रवणाः ब्राह्मणाः यथासुखं
वाचमक्रत कृतवन्तः; परिवत्सरीणं संवत्सरसाध्यं ब्रह्मात्रादिकं कृण्वन्तः
कृष्यादिपरा यथासुखं वेदशब्दान् पठन्तीत्यर्थः. ‘केचित्’ पुनरध्वर्यवो ध्वरयाजका
‘धर्मिणः’ प्रवर्ग्यकर्तारः ‘शिश्विदानाः’ प्रकाशमाना ‘गुह्याः’ सन्तो ‘नाविर्भवन्ति’
यज्ञा धर्माश्च न वर्षासु प्रभवन्ति. अतो बहिर्मुखा एव कृष्यादिपरा यथासुखं
‘वाचमक्रत’. अस्यैवार्थस्य भूयसे निर्वचनायापरा ऋक्— “देवहितं जुगुपुर्द्वादशस्य
ऋतुं नरो न प्रमिणन्त्येते संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता धर्मा अश्रुवते विसर्गम्.” ये
‘नरः’ पुरुषा ‘देवहितं’ भगवतः शब्दरूपमृतुं जुगुपुर्द्वादशस्य संवत्सरस्य सम्बन्धी
ऋतुमुख्यो वसन्तस्तं ‘न प्रमिणन्त्येते’ न जानन्ति, अतोऽज्ञानात् तूष्णीमेव तदा
स्थिताः. ‘संवत्सरे’ संवत्सरमध्ये ‘प्रावृष्यागतायां’ पूर्वं ‘तप्ता धर्माः’ ‘वि’विधमेव
‘सर्गमश्रुवते’, न तु मूलभूतां वाणीं वदन्ति, यत्किञ्चिद् वदन्तीत्यर्थः. यतो ‘धर्माः’
परतापकाः स्वयं च ‘तप्ताः.’ तेषां यत्किञ्चिद्वचनान्याहापरा ऋक्—
“गोमायुरदादजमायुरदात् पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि गवां मण्डूका ददतः शतानि
सहस्रसावे प्रतिरन्त आयुः.” वर्षायामुत्पन्नं फलं प्राप्य केनैतत् फलं दत्तमिति पृष्टा
आहुर्गोमायुरदात् सृगालो दत्तवान्, ‘अजमायुर्वृकः पृश्निर्भूमिर्हरितो’ मेघा

प्रकाशः

उक्तमर्थं श्रुत्योपष्टम्भयितुं ऋच आहुस्तथा चेत्यादि. यथासुखमित्यध्ययनादिनियमं
त्यक्त्वा. वाचमक्रतेत्यत्र वाक्शब्दादमोलोपः; वाचं कृतवन्त इत्यर्थः. एवं पूर्वार्धेन
कलिस्थकृषीवलब्राह्मणानां व्यवस्थोक्ता, अध्वर्यव इत्यादिनोत्तरार्धेनोत्तमानामे-
कान्तवासित्वं तादृशकाले निरूप्यते. तदेतद् व्याकुर्वन्ति यज्ञा इत्यादि. उक्तश्रुतौ
वर्षा न स्फुटा गीर्विसर्गश्च, तदर्थं श्रुत्यन्तरमाहुरस्यैवेत्यादि. भूयसे निर्वचनायेति
विशेषकथनाय. देवहितमित्यादि— हिर्गतौ वृद्धौ च, देवस्य भगवतो हितिर्गति-
वृद्धिर्वा येन तादृशं शब्दनिरूपकमृतुं वक्ष्यमाणं जुगुपुर्गोपितवन्तः. तत्रोक्तं धर्मं न
चक्रुरिति यावत्. विविधमेव सर्गमश्रुवत इति चित्रवाग्रूपं प्राप्नुवन्ति. ददत इति

१. 'योजका. २. शस्त्र'. ३. शृ'. ४. 'ध्ययनाध्यापनादि'.

‘नो’स्मभ्यं ‘वसूनि’ दत्तवन्तः. किञ्च ‘गवां शतानि मण्डूका ददतः सहस्रसावे’
सहस्रवर्षपर्यन्तमायुश्च ‘प्रतिरन्तः’ प्रयच्छन्तो जाताः. किञ्च वृष्ट्यर्थं मण्डूकस्य
पत्नीं च प्रार्थयन्त्युप प्रवद मण्डूकि वर्षमावदतादुरि मध्ये हृदस्य पूवस्य विगृह्य
चतुरः पदः. हे ‘मण्डूकि’, ‘उप’ समीपे ‘वर्षं प्रवद’, ‘आ’समन्तादुरि’ मण्डूको
‘ऽवदतात्’. तस्यावस्थां चाह ‘मध्य’ इति. एवं ब्राह्मणाः यथा तेषामुपजीव्या
मण्डूकास्तथैव ये ब्राह्मणा मण्डूकोपजीविनस्तैः कथं वा वेदरक्षा भवेदिति शब्दतोपि
वेदनिवृत्तिः सूचिता ॥९॥

तर्हि मास्तु वेदः पाषण्डैरेव कार्यं भवत्वित्याशङ्क्य महतां तु ते क्षोभका
भवन्त्यल्पानां तु व्यामोहका भवन्तीत्याहासन्निति.

आसन्नित्यथवाहिन्यः क्षुद्रनद्योनुशुष्यतीः ।

पुंसो यथास्वतन्त्रस्य देहद्रविणसम्पदः ॥१०॥

उत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्यो वर्षासु जाता अकस्मादेव निषिद्धं फलं बह्वेव
प्राप्नुवन्त्यमर्यादत्वात् तद्रक्षणाशक्ता उत्पथवाहिन्यो भवन्ति. ततोऽनु तत्क्षणमेव
शुष्यतीर्भवन्ति. प्रकृतोपयोगाय दृष्टान्तमाह यथास्वतन्त्रस्येन्द्रियपरवशस्य
देहेन्द्रियसम्पदोमार्गवाहिन्योपि भवन्त्यनुशुष्यतीश्च भवन्ति ॥१०॥

बाह्यसम्पत्त्याः स्वरूपमाह हरिता इति.

प्रकाशः

ददतीत्यर्थः. सूचितेत्येतेन यद् व्यञ्जितं तद् टिप्पण्यामाहुः श्रुत्वेत्यादि. ननु निरुक्त
एतच्छ्रुत्युपन्यासात् पूर्वं “वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त
स मण्डूकास्तुष्टावे”त्युक्तमतः कथमस्याः कलिस्थबहिर्मुखब्राह्मणबोधकत्वमिति
चेदुच्यते— सृष्टिदशायां ब्रह्मणस्तत्तच्चिन्तावशादिव तदानीं वर्षकामस्य वसिष्ठस्यापि
तत्सम्भवे बाधकाभावात् ‘समाननामरूपसूत्रे कल्पभेदेन भिन्नताया अपि सिद्धत्वात्
तथोक्तावपि न कश्चिद् दोषः. एता ऋचः पर्जन्यसूक्तस्था वेदभाष्ये प्रकारान्तरेण
व्याख्यातास्तथा निरुक्ते “प्यक्षरसामान्यान् निर्ब्रूयादि”त्यनुशासनात् पुराणोप-
बृंहणत्वाच्च न कोपि शङ्कालेश इति दिक्. भावमात्रमेव गम्यत इति तथा ॥९॥

आसन्नित्यत्र भवन्तीत्येतत्पद्यव्यञ्जितमर्थं टिप्पण्यामाहुरासन्नित्यादि
॥१०॥

हरिता इतिपद्यव्यञ्जितमर्थं टिप्पण्यामाहुर्हरिता इत्यादि ॥११॥

१. नि°. २. भेद°, भ°, न°.

हरिता हरिभिः शष्यैरिन्द्रगोपैश्च लोहिता ।

उच्छिलीन्द्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ॥११॥

इयं सर्वैव भूत्रिगुणा सती नृणां यथा राज्यसम्पत्तिर्धनसम्पत्तिर्वा भवति तथा जाता. हरिभिर्हरिद्वर्णैः शष्यैर्घासैर्हरिता श्यामवर्णा भूरिन्द्रगोपैः कीटविशेषै-
ल्लोहितवर्णा उच्छिलीन्द्रैश्छत्राकैः श्वेतवर्णा कृतच्छायेवैवं लोहितशुकुकृष्णा.
इन्द्रगोपो राजेव छत्रमिव छत्राकं सेनावत् शष्याणि; अनेन भूमिरपि युद्धसामग्रीव
वर्णिता. अतो यथा खड्गजीविका मरणपर्यवसायिन्येवमियं कृष्यादिजीविकापि
मरणपर्यवसायिनी ॥११॥

शरत्कालीनो 'धर्मस्तथैव च भवत्यन्तस्तोषतदभावावाह क्षेत्राणीति.

क्षेत्राणि सस्यसम्पद्भिः कर्षकाणां^२ मुदं ददुः ।

मानिनामुपतापं च दैवाधीनमजानताम् ॥१२॥

सस्यानां सम्पत्तिभिः कृत्वा कर्षकाणां कृषीवलानां क्षेत्राणि मुदं ददुः
मानिनामभिमानवतां शत्रुवधार्थं प्रवृत्तानां वर्षा सस्यादिभिः प्रतिबन्धं ज्ञात्वा
क्लिष्टानामुपतापं च ददुः. जयादिकं सर्वं भगवदधीनं; न हि वर्षाप्रतिबन्धाभावे
सर्वथा तेषां जयो निश्चयाभावात्, तदाह दैवाधीनमजानतामिति. जये पराजये च
दैवमेव प्रयोजकम् ॥१२॥

एवमृतुन्यायेन वर्णनामुक्त्वा मासन्यायेन द्वादशधा धर्मानाह जलस्थलौकस
इति द्वादशभिः. मासा हि निमित्तं धर्मिणोऽत्र प्रधानगुणा वाच्याः.

टिप्पणी

जलस्थलौकस इत्यत्र मासा हि निमित्तमित्यादि. "द्वादश मासा"
इत्यादिश्रुत्युक्तैकविंशतिप्रकारेण प्रावृडुच्यत इत्यादित्यत्रिलोकन्यायेनोक्त्वा ऋतु-
न्यायेन पञ्चभिः श्लोकैर्धर्मप्राधान्येन निरूपणं कृतम्, अधुना तु धर्मिप्राधान्येन

प्रकाशः

क्षेत्राणीत्यत्र तदभावाये(?)ति— कलिस्थानां कृष्यादिजीविकार्या
मरणपर्यवसायित्वज्ञानाभावायेत्यर्थः. प्रयोजकमित्येतत्पद्यव्यञ्जितमर्थं

टिप्पण्यामाहुः क्षेत्राणीत्यादि ॥१२॥

जलस्थलौकस इत्यत्र मासा हि निमित्तमित्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुर्द्वादशे-
त्यादि. सुबोधिन्यां गुणा इति धर्मिणां गुणाः. द्वादशश्लोकोक्तान् धर्मिणः कारिकया

१. धर्मः. २. कर्षुः.

जीवा नद्यः पर्वताश्च मार्गाः कामिन्य एव च ।

विद्यावांश्चन्द्रमा बर्ही भक्ता वा तापसास्तथा ॥(७)॥

गृहिणो वैदिका मार्गा राजानश्चेति कीर्तिताः ।

त्रिविधाः सर्व एवैते मासभोग्याः प्रकीर्तिताः ॥(८)॥

टिप्पणी

माससमसंख्याकैः श्लोकैस्तत्क्रियते. मासा हि गर्भन्यायेन धर्मिस्वरूपविशेषसम्पत्तौ
निमित्तभूताः, अतो वक्ष्यमाणजीवादयो धर्मिण एवात्र प्रधानभूता इत्यर्थः.

प्रकाशः

सङ्गृह्णन्ति जीवा इत्यादि. शरीरद्वयविशिष्टास्ते गुणाः कथं वाच्या इत्यत
आहुस्त्रिविधा इत्यादि. एते जीवादयः सर्व एव त्रिविधा वक्ष्यमाणचतुष्करीत्या

लेखः

जलस्थलौकस इत्यत्र प्रधानमिति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः, गुणा इति सत्त्वादयः
शक्यार्था इत्यर्थः. निर्गुणेपि प्रतियोगित्वेन गुणा उक्ता एवेति भावः. जीवा इत्यत्र
क्वचिद् दृष्टान्तरूपणं क्वचिद् दार्ष्टान्तिकनिरूपणं तात्पर्यार्थत्वेन, स च तत्र तत्र
स्फुटः. विद्यावानिति भगवद्गुणवान् भगवदीय इत्यर्थः. त्रिविधा इति, चतुर्विधाः
सन्तस्त्रिविधाः, अतो द्वादशविधा इत्यर्थः. मासभोग्या इति मासन्यायेन
धर्मिप्राधान्येन भगवतो भोग्या इत्यर्थः ॥१३॥

योजना

जीवा नद्यः पर्वताश्चेत्यादि. "जलस्थलौकसः" इतिश्लोके जीवाः, "सरिद्धिः
सङ्गत" इत्यत्र नद्यः, "गिरयो वर्षधाराभिरित्यत्र पर्वताः, "मार्गा बभ्रुवुः
सन्दिग्धा" इत्यत्र मार्गाः, "लोकबन्धुष्वित्यत्र कामिन्यः, "धनुर्वियती"त्यत्र
विद्यावान्, "न रराजोडुपश्छन्न" इत्यत्र चन्द्रमाः, "मेघागमोत्सवा हृष्टा" इत्यत्र
बर्ही भक्ताश्चेति द्वयं, "पीत्वापः पादपा" इत्यत्र तापसाः, "सरःस्वशान्तरोधः-
स्वि"त्यत्र गृहिणः, "जलोघैर्निरभिद्यन्ते"त्यत्र वैदिको मार्गः, "व्यमुञ्चन्नि"त्यत्र

कारिकार्थः

जलस्थलौकस इत्यादिद्वादशश्लोकप्रतिपाद्यानधिकारिण आहुर्जीवा इत्यादि.
विद्यावानिति "धनुर्वियति माहेन्द्रमि"तिश्लोके गुणवानितिपदोक्त इत्यर्थः. बर्ही
भक्ता वेति. "मेघागमोत्सवान् दृष्ट्वा प्रत्यनन्दन् शिखण्डिनः गृहेषु तप्ता निर्विण्णा
यथाच्युतजनागम" इतिश्लोके बर्हिणो वा भक्ता वा निरूपिता इत्यर्थः; दार्ष्टान्तिके

सर्वेष्येते वृष्टिकाले सुखं दुःखं च लेभिरे ।

पुष्टिमार्गस्थिताः सर्वे सुखं प्रापुर्न चापरे ॥(९)॥

तत्र क्रमेण सुखदुःखे निरूपयन्नादौ भगवदीयेयं प्रावृडिति ज्ञापयितुं सर्वेषामेव प्राणिनां सुखजनिका जातेत्याह जलस्थलौकस इति.

जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ।

अविभ्रद् रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥१३॥

जलं वा स्थलं वौको येषां, भूचरा जलचराश्च राजसास्तामसाश्च सात्त्विकास्त्वनुक्तसिद्धाः सुखिनो दृष्टान्तार्थं भिन्नतया स्थापिताः. सर्व एव नववारि-

प्रकाशः

त्रिःप्रकाराः मासैर्निमित्तैर्भोग्या इत्यर्थः (८). ननु पूर्वं सुखिनोपि भगवदीयवर्षा-कृतसुखाधिक्याय निरूपणीया एवेत्यत आहुर्दृष्टान्तार्थमिति. तथा च हरिसेवायां सात्त्विका एव प्रवर्तन्ते ते निषेवया स्वतःपुरुषार्थरूपया तथा यथेतिदृष्टान्तमुखेन योजना

राजानः— एवं द्वादशधा (७-८). जलस्थलौकस इत्यत्र सात्त्विकास्त्वित्यादि. यथा हरिनिषेवयेति दृष्टान्तार्थं भगवदीया उक्तास्ते सात्त्विकाः, भूचरा राजसा जलचरास्तामसा इति ज्ञेयम् ॥१३॥

कारिकार्थः

मयूरा दृष्टान्ते भक्ता इति भावः. त्रिविधा इति समुदायत्रयरूपा इत्यर्थः. चतुर्विधानां चतुर्विधानामेकैकः समुदायः, तादृशत्रिविधसमुदायरूपाः, अतो द्वादशविधा इत्यर्थः. तथा हि “जलस्थलौकस” इत्यादिषु चतुर्षु निर्गुणराजससात्त्विकतामस-भेदा उक्ताः. यद्यपि “जलस्थलौकस” इतिश्लोकविवरणे भूचरा जलचराश्च राजसास्तामसाश्चेत्यादिग्रन्थेन सगुणभेदा उक्तास्ते व्याख्याताः. तत्र “हरिनिषेवये”तिपदेन सात्त्विकभेद उक्तस्तथापि “हरिनिषेवये”तिपदात् निर्गुणभेद एवास्मिन् श्लोके विवक्षाभेदेन ज्ञातव्यः. अत एव “मार्गा बभूवुः सन्दिग्धा” इति श्लोकव्याख्यानान्ते “एवं गुणातीतसगुणभेदेन चतुर्धा वर्षाकृता धर्मा” इत्युक्तम्. अथ “लोकबन्धुषु मेघेष्वि”त्यादिद्वितीयचतुष्के राजससात्त्विक-तामसनिर्गुणभेदाः, “पीत्वापः पादपाः पद्भिरि”त्यादितृतीयचतुष्के सात्त्विक-राजसतामसनिर्गुणभेदाः— एवं द्वादशभिर्मासैर्द्वादशभोग्या इत्यर्थः (७-८).

१. 'मिते'.

सेवया नवजलसेवया रुचिरं मनोहरं रूपमविभ्रत्. दोषादपि रूपवैलक्षण्यं भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह यथा हरिनिषेवया— भगवत्सेवया चतुर्भुजादिरूपं प्राप्नोति तेजोविशेषं वा. हरिपदेन तदानीमेव गजेन्द्रस्य रूपान्तरसम्पत्तिः स्पष्टार्थं ज्ञापितेति प्रदर्शितम् ॥१३॥

सरिद्धिः सद्गतः सिन्धुशुक्षोभ^१ श्वसनोर्मिमान् ।

अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग् यथा ॥१४॥

अभिमानो तु महान् मोहं प्राप्नोतीति समुद्रं निरूपयति. सरितो हि तस्य स्त्रियः; सर्वाभिरेव ताभिः सद्गतः सिन्धुः समुद्रशुक्षोभ^२ क्षोभं प्राप्तवान्^३. वर्षाकालो हि कामिनां क्षोभकः सुतरां स्त्रीसङ्गिनाम्. किञ्च श्वसनेन कृत्वोर्मिमांश्च जातः तरङ्गाश्च गर्भस्थानीयाः वायुश्च रजोगुणः. एवं तस्यानर्थो निरूपितः. महतः कथमनर्थ इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरत्यपक्वयोगिन इति, न पक्वो योगः फलपर्यवसायी यस्य. चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगः, स चेत् पक्वो भवेत् कुर्यात् चित्तवृत्तिनिरोधम्, अपक्वत्वात् निरोधो जात इव प्रतिभाति, परीक्षायां न सद्गच्छते. तदाह कामाक्तमिति, स्वभावतो गुणयुग् गुणसम्बन्धी स चेत् कामेनाक्तो भवेद् विषयसम्बन्धी भवेत् तदा क्षोभं प्राप्नुयात्. कामलक्षणदोषयुक्तं वा गुणयुग् विषयसम्बन्धि. अतः स्वभावदोषस्यानिवृत्तत्वात् महानपि क्षुभ्यति ॥१४॥

टिप्पणी

साक्षाद्भगवत्सेवौपधिकदेहसाधनत्वं वारिमात्रस्य यत्र तत्र किं वाच्यमन्यस्य वस्तुन इति भावः. एकेनालौकिकगुणाधायकत्वमुक्त्वात्र सदोषवस्तु निकटेपि नास्तीति

प्रकाशः

तेषुक्तप्राया इत्यर्थः. दोषादिति चित्तदोषात् कामादेः. एतच्छ्लोकव्यङ्ग्यमर्थं टिप्पण्यामाहुः साक्षादित्यादि ॥१३॥

सरिद्धिरित्यत्रैतच्छ्लोकव्यङ्ग्यमर्थं टिप्पण्यामाहुरेकेनेत्यारभ्य ज्ञापयतीत्यन्तम् ॥१४॥

लेखः

सरिद्धिरित्यत्र अभिमानं विवृण्वन्ति तरङ्गा इति, रजसा गर्वो जात इति भावः. चित्तेति चित्तवृत्तीर्निरोधयतीति तज्जनको यमाद्यष्टाङ्ग इत्यर्थः. स चेत् कामेनेति चित्तरूपः पदार्थ इत्यर्थः ॥१४॥

१. 'क्षुभे'. २. 'क्षुभे'. ३. प्राप्तः.

तत्रापि ये पुनर्महान्तो दृढा उच्चा भगवन्निष्ठा, न तु ज्ञानिन इव सर्वसमाः, समुद्रविलक्षणास्तेषां वर्षाकृतोपद्रवमाह गिरय इति.

गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः ।

अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः ॥१५॥

निरन्तरं वर्षधाराभिर्हन्यमाना अपि गिरयो न विव्यथुर्व्यथां न प्राप्तवन्तो यतस्तेन्तःसाराः. हेतुं दृष्टान्तेन स्पष्टयत्यभिभूयमाना व्यसनैरिति. यथा व्यसनैः

टिप्पणी

ज्ञापयितुं दूरस्थं सिन्धुं निरूपितवान्. सिन्धुर्द्वीपमर्यादाहेतुत्वेन मर्यादामार्गीय इति तस्य क्षोभ उच्यते. एतद्द्वीलानुपयोगिनो महतोप्यनर्थपर्यवसानमेवेति च ज्ञाप्यते, अन्यथा सिन्धोरव्रजस्थस्य निरूपणमनर्थकं स्यात्. निरूप्यते चात्र भगवदीयप्रावृष एव कार्यम्; तस्याश्चेतोऽन्यत्र प्राकट्ये प्रयोजनाभावः. एवं सति स्वाधिष्ठानत्वादाधिभौतिकप्रावृषस्तद्द्वारैव तथा' कारितवतीयमित्यस्मिन्प्रकरणे व्रजस्थेतरस्यापि सिन्धोर्निरूपणम्. लीलारसामृतसमुद्रे जागरूकेऽन्यस्मिन् समुद्रत्वमसहमानया तथा स्वप्रौढ्येदं कृतमिति ज्ञायते. तथा चास्थैर्यस्वभावा स्त्री, तादृश्याः पतिश्च गोकुले नास्तीति दोषाभावो व्यज्यते. दृष्टान्तेन चात्र भगवदेकनिष्ठत्वेनोभयेषां सिद्धचित्तवृत्तिनिरोधत्वादेकत्रस्थित्या स्वस्त्रीदर्शनादावपि न क्षोभ इति व्यज्यते. तेन "मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थानि"ति न्यायः सार्वदिक इति सिद्धम्. अत्र पूर्वं वारिमात्रस्यापि मुख्यभक्तिकार्यकर्तृत्वेन भक्तिरूपत्वमुक्त्वा तदात्मिकानामेव सरितां यत् क्षोभकत्वमुक्तम्, तेन प्रावाहिकभक्तिमन्तो न लीलानिष्ठा भवन्ति, प्रभुस्वरूपनिष्ठाभावाद्यत्संगता भवन्ति तमपि क्षोभयन्तीति ज्ञापयति. ये तु प्रभुलीलौपयिकत्वेन स्वरूपैकनिष्ठया निश्चलत्वेनात्युच्चाधिकारं प्राप्तस्ते त्वभिभावकसम्बन्धेपि नाभिभूता भवन्तीति ज्ञापयितुं गिरीनग्रे निरूपितवान्. यथा यथा वर्षधारासम्बन्धस्तथा तथा स्वगुहाद्यन्तःस्थितप्रभौ तत्सम्बन्धा भावाः स्वेन भवन्तीति ज्ञानेनानन्दातिशय एव भवति, न तु तत्सम्बन्धजं दुःखमपीति दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते. इदमेवोक्तं यतस्तेन्तःसारा इत्यनेनाचार्यैः.

अग्रिमश्लोकाभासे तेषां वर्षाकृतोपद्रवमाहेति. ननु भगवदीयप्रावृषो भक्तोपद्रवकर्तृत्वकथनमनुचितमिति चेद्, अत्रैवं ज्ञेयम्— उपद्रवो हि दुःखदः, वर्षधाराणा-

स्यादिभिरापद्भिर्वाऽभिभूयमाना वशीक्रियमाणा अप्यधोक्षजचेतस इन्द्रियातीते भगवति स्थापितचित्ता न क्षोभं प्राप्नुवन्ति तथा. तदा कन्दरादिष्वन्तर्भगवानस्तीति तत्र वृष्टिधारास्पर्शनिवारकत्वं स्वस्य सम्पद्यत इति तदानन्देन च पूर्णा धाराकठिनस्पर्शमपि सुखत्वेन मानयामासुर्जलद इवातपस्पर्शमित्यर्थः. अधोक्षजपदेनान्याविषयत्वोक्त्या रहःशयनं सूच्यते. यत्र जडाः कठिना अप्येतादृशास्तत्र चेतनाः किमु वाच्या इति भावः. समुद्रस्तूद्धृतरत्नादिरित्यसारः ॥१५॥

एवं राजसीं सात्त्विकीं व्यवस्थामुक्त्वा तामसीमाह मार्गा बभूवुरिति.

टिप्पणी

मतादृशत्वे वक्ष्यमाणरीत्या सुखदत्त्वाभिमानहेतुत्वं न स्याद्यतः प्रभौ तन्निवारकत्वेनैव स्वस्मिन् कृतार्थताभिमानः. अत एव मूले हननमुक्तमतः सुष्ठुक्तमुपद्रवमाहेति ॥१३-१५॥

'मार्गा बभूवुरि'त्यनेनापि व्रजे लीलोपयोगिवर्षर्तो मार्गाणामेव तथात्वम्, न तु कदाचिद्वेदानामिति ज्ञाप्यते, अत एव कालहता इति विशेषणं मूले. यथा भगवत्प्रापका वेदा अलौकिकरीत्या तथैवैकान्ते भक्तानां भगवत्प्रापका मार्गा इति द्वयोः साम्यम्. तेन सदा व्रजलोकयातायातं यत्र स मार्गो नात्र विवक्षित इति ज्ञायते. अत एव तादृशानामेव भक्तानां तमिस्रायां क्वचिद्दिवापि तत्सन्देहः, अन्येषां तु तदज्ञानमेव. इदमेवोक्तमाचार्यैः पूर्व ये तेनेत्यादिना. अत एव यावत्पर्यन्तं तद्विषय-

प्रकाशः

गिरय इत्यत्र गिरिषु किं समुद्राद् वैलक्षण्यं? अत आहुः समुद्र इत्यादि. एतद्व्यङ्ग्यमर्थं टिप्पण्यामाहुर्वैतित्यादि. सुबोधिन्यां तेषां वर्षेत्यादिकथने किञ्चिदाशङ्क्य टिप्पण्यां परिहरन्ति नन्वित्याद्याहेत्यन्तम् ॥१५॥

मार्गा इत्यत्रैतत्पद्यव्यङ्ग्यमर्थं टिप्पण्यामाहुर्मार्गा इत्यादि ॥१६॥

लेखः

गिरय इत्यत्र यत् इति. स्वरूपयोग्यता एतेनोक्ता. हेतुमिति व्यथाभावहेतुमधोक्षजचेतस्त्वं दृष्टान्तेन गिरिषु स्पष्टयतीत्यर्थः. यथान्ये भगवति स्थापितचित्तास्तथैतेपि तत्रैव सेवाभावनया स्थापितचित्ता इत्यर्थः. तदानन्देन चेति इति-भावनया तदानन्देन. चेति समुच्चयार्थश्चकारः. अन्तःसारत्वादेव भगवति चित्तस्थित्या व्यथाभावः. समुद्रस्त्विति असारत्वात् नाधोक्षजचेतस्त्वमित्यर्थः ॥१५॥

एवमिति. गुणातीतव्यवस्था तु "जले"तिश्लोकेनोक्तेति ज्ञेयम् ॥१६॥

मार्गा बभूवुः सन्दिग्धास्तृणैश्छन्ना अ(ह्य!)संस्कृताः ।

नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव ॥१६॥

सर्व एव मार्गाः सन्दिग्धा जाता यतस्तृणैराच्छन्नाः. युक्तश्चायमर्थः, प्रत्यक्षत एव सन्देहदर्शनात्. पूर्वं ये तेन मार्गेण सञ्चरन्ति तान् प्रति सन्दिग्धा अन्येषां तु ज्ञानमेव न, यतस्तृणैश्छन्नाः. तर्ह्यग्रे मार्गप्रवृत्तिः कथमित्याशङ्क्याहासंस्कृता इति, संस्कारपर्यन्तं सन्देह एव— संस्काराभावे तु मार्गस्य लोप एव. बहुधा दृष्टस्य कथं सन्देहजनकत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तेन वारयति नाभ्यस्यमाना इति यथानभ्यस्यमानाः श्रुतयस्तैरेव द्विजैः पुनः स्मृताः सन्दिग्धा भवन्ति. आम्नायश्छन्दसां दण्डः, तदभावे सन्देहः सहजस्तस्य. कालेन महता कालेन हताश्च भवन्ति ॥१६॥

लोकबन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहदाः ।

स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्वपि ॥१७॥

एवं गुणातीतसगुणभेदेन चतुर्धा वर्षाकृता धर्मा उक्ताः, पुनर्विपरीततया चतुर्धा निरूपयति— द्वितीये राजसाः प्रथमास्ततः सात्त्विकस्ततस्तामसो गुणातीतश्चेति. तामसभावेन चतुर्धाग्रे निरूपयिष्यति, तत्र स्त्रियो राजस्यो मुख्यास्तासां राजसस्तामसो वा चेद् भर्ता तदा स्थिरता. सात्त्विकत्वे तु न स्थैर्यं, विद्युतामस्थैर्यं हेतुरनेनोच्यते. लोकबन्धुषु लोकानां सर्वेषां बान्धवा मेघाः; यदि सर्वमेव जलं विद्युत्त्वेव प्रयच्छेयुस्तदा विद्युतः स्थिरा भवेयुस्ते तु लोकहितैषिण इति सर्वेभ्यो दाने तेषु चलसौहदा^१ जाताः, सौहार्दं तत्प्रकाशकत्वं तत्र शोभाजनकत्वं वा, यत एताः

टिप्पणी

कसंस्कारानुत्पत्तिस्तावत्पर्यन्तमेव सन्देहस्तदुत्पत्तौ तु तमिस्रायामपि न सन्देह इत्याशयेनोक्तं मूले असंस्कृता इति. मार्गलोप एवेति स्यादिति शेषः तेन संस्कारस्यावश्यकत्वमायाति. लोकबन्धुष्वित्यनेनापि व्रजे चलसौहदा विद्युत एव दृष्टाः, न त्वन्याः स्त्रिय इति ज्ञायते^२. कदाचित्सत्त्वे हि चलत्वं सौहार्दस्य, अत्र तु प्रभवतिरिक्तं तदभावात्प्रभौ च तस्य सार्वदिकत्वात्सौहार्दस्य चलत्वाभाव एव यतः ॥१६-१७॥

प्रकाशः

लोकबन्धुष्वित्यत्र द्वितीय इति चतुष्क इति शेषः. तामसभावेनेति तत्प्राधान्येनेत्यर्थः. एतत्पद्यव्यङ्ग्यमर्थं टिप्पण्यामाहुर्लोकित्यादि ॥१७॥

१. लुप्तम्. २. सौहार्दो. ३. ज्ञायते मू. पा.

कामिन्यः. अतो लोकेपि कामिन्यः परोपकारनियतेषु स्थिरतां न प्राप्नुवन्ति. कामिनीपदात् कुलवधूव्युदासः. युक्तश्चायमर्थः. सर्वस्वे दत्ते किं ता भक्षयेयुरिति चैत् तत्राह गुणिष्वपीति. ते हि गुणवन्तस्ततोप्यधिकं सम्पादयिष्यन्ति, तथापि प्रत्यक्ष एव पर्यवसितमतित्वात् न स्थैर्यं चक्रुः. मेघा अपि गर्जनेन गुणवन्तः ॥१७॥

विजातीया अपि विजातीयेषु शोभां प्राप्नुवन्तीति प्रावृट्कृतधर्ममाह धनुरिति.

धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणं च गुणिन्यभात् ।

व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुणवान् पुरुषो यथा ॥१८॥

वियत्याकाशे माहेन्द्रं धनुर्निर्गुणमपि गुणिन्यपि विद्यावत्यपि विषयाभावात् प्रकाशं प्राप्तवत्. महेन्द्रोपि वृत्रवधात् “महान् वा अयमभूद् यो वृत्रमवधीदिति तत् महेन्द्रत्वमि”तिश्रुतेर्भगवत्सम्बन्धो महेन्द्रे निरूपितः. तस्य सम्बन्धाद् वज्रं निर्गुण-

टिप्पणी

धनुर्वियतीत्यत्र चक्रं निर्गुणमपीति. वृत्रवधाय भगवदावेशे जात एवेन्द्रे वज्रसम्बन्धो जातः. वज्रेपीन्द्राविष्टभगवदायुधस्य चक्रस्यावेशः, अत ए “वायुधानामहं वज्रमि”त्युक्तम्. तच्च गुणातीतं सगुण इन्द्रे शोभत इत्यर्थः. वज्रं निर्गुणमपीति पाठे स्पष्टम् ॥१८॥

प्रकाशः

धनुरित्यत्र विद्यावत्यपि वियतीति. “सान्द्रनीलाम्बुदैरि”त्यत्र या ब्रह्म-शरीरत्वरूपा विद्या प्रतिपादिता तद्वति वियतीत्यर्थः. महेन्द्रे निरूपित इति कौषीतकीब्राह्मणे प्रतर्दनाख्यायिकायां निरूपितः. वज्रमिति “नन्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजित” इतिवृत्रवाक्यात् “तेजस्तत्त्वं सुदर्शनमि”न्द्रे भगवदावेशाद् वज्रमाविष्टमतस्तथा. इदमेव टिप्पण्यां व्यङ्ग्यस्थले व्याख्यातं चक्र-

लेखः

लोकबन्धुष्वित्यत्र यत इति. व्रजे एतासामेव कामिनीत्वं न तु व्रजस्त्रीणा-मिति भावः. अत इति व्रजस्थानां विद्युद्रूपकामिनीनामस्थिरत्वदृष्टान्तादित्यर्थः. गु-णिष्विति पदस्याभासमाहुः युक्तश्चेति. गुणित्वादेवं न युक्तमिति समाधानम् ॥१७॥

धनुरित्यत्र गुणिन्यपीति “वायुर्वाव गोतम तत्सूत्रमि”ति श्रुतेर्वायुरूपसूत्रव-तीत्यर्थः. अविद्या दोषरूपा, विद्या गुणरूपेति सूत्रमेव विद्येति ज्ञेयम्. तस्य सम्बन्धा-दिति इन्द्राविष्टभगवदायुधावेशादित्यर्थः. फलितमित्यन्तेन वाक्यस्य तात्पर्यार्थ

१. वज्रं निर्गुणमितिसुबोधिनीपाठाद् भिन्नः पाठोयं श्रीटिप्पण्यामुभयपाठदर्शनात्.

मपि सगुणे शोभां प्राप्नोति तथा भगवदीयोपि सर्वत्र शोभां प्राप्स्यतीति फलितम्.
जीवास्तु त्रिविधाः— स्वभावतो भगवद्गुणवन्तो दोषवन्त उभयरहिताश्च. तत्र देवा
गुणवन्त दैत्या दोषवन्तो मानुषास्तूभयरहिताः. तेपि भगवत्कृपया देवा इव गुणवन्तो
भवन्ति. तदभावेपि कर्मणा व्यक्ते गुणव्यतिकरे संसारे त्रिगुणयुक्तेऽगुणवानपि
पुरुषो योनिवीजवर्णधर्मान् प्राप्य भासते. अगुणत्वाद् गुणातीतो वा भगवत्सेवकः.
भगवद्धर्मान् दृष्टान्तीकुर्वतेन्द्रधनुषो माहात्म्यं निरूपितं, भगवदीयैव सम्पत्तिर्गुप्तं
भगवदीयं प्रकटीकरोतीति. पुरुष इति गुणातिरिक्तत्वख्यापनाय, प्रकृतिस्तु
गुणमय्येव ॥१८॥

गुणेष्ववशिष्टं चन्द्रमाह न रराजेति.

न रराजोडुपश्छन्नः स्वज्योत्स्नाभासितैर्घनैः ।

अहम्मत्या भासितया स्वभासा पुरुषो यथा ॥१९॥

उडुपः क्षुद्रपोषको नक्षत्राधिपतिः स्वज्योत्स्नयैवाभासितैरपि घनैर्न रराज.

टिप्पणी

न रराजेत्यस्याभासे गुणेष्ववशिष्टमिति तामसमित्यर्थः. अभगवदीय-
साहंकारस्य दृष्टान्तत्वादस्य तामसत्वम्. अत एवात्रास्य न शोभेति भावः. न
रराजोडुप इत्यनेनाप्युक्तरीत्या यथा प्राकृतः पुरुषो न राजते तथात्र घनाच्छन्नो
लौकिक इन्दुरेव तथा, न तु तदन्यः कोपि पुरुषोपीत्युच्यते. अत एव
भगवदीयव्यतिरिक्तमित्याचार्यैरुक्तम् ॥१९॥

प्रकाशः

मित्यादिना. तेपीति मनुष्या आसुरानुगा अज्ञा अपि ॥१८॥ न रराजेत्यत्र
गुणेष्वित्यादेरर्थं टिप्पण्यामुक्त्वा पद्यव्यङ्ग्यमर्थमाहुरभगवदीयेत्यादि ॥१९॥

लेखः

उक्तः. ननु मूले तु प्रकृतिसम्बन्धरहितस्यागुणस्य शोभोक्ता न तु भगवद्गुणवतो
भगवदीयस्य, अतः कथमयं तात्पर्यार्थं इत्याशङ्क्याहुर्जीवास्त्वित्यारभ्य भासत इत्य-
न्तम्. तदभावेपीति तादृशगुणाभावेपि भासते, तत्र तादृशगुणवतो भाने किं वाच्य-
मिति कैमुतिकन्यायेनायं तात्पर्यार्थः सिद्ध इति भावः. एतदरुच्यैव पक्षान्तरमाहुर-
गुणत्वादिति तथा च व्यक्त एवेति भावः. दृष्टान्तीकुर्वतेति दृष्टान्ततावच्छेदकी-
कुर्वतेत्यर्थः. सम्पत्तिरिति सम्भृतिरूपा प्रावृडित्यर्थः. भगवदीयमिति धनुरित्यर्थः.
तथा च विद्यावत्पदेन दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं चेत्युभयमपि ग्राह्यं भवति ॥१८॥

तत्र भगवदीयव्यतिरिक्तं पुरुषं साहङ्कारं दृष्टान्तीकरोत्यहम्मत्या भासितया
स्वभासा पुरुषो यथेति. अहम्मतिरहङ्कारोहमिति या बुद्धिः सापि स्वभासात्मभासैव
भासिता तथापि तथा पुरुषो न शोभते ॥१९॥

एवं त्रिविधानुक्त्वा ये केवलं भगवदीया यथा मेघोन्नत्यभिकाङ्क्षिणो बर्हिणस्ते
सुखिनो भवन्तीति वर्षाकृतं तेषु सुखमाह मेघागमोत्सवानिति.

मेघागमोत्सवान् दृष्ट्वा प्रत्यनन्दन् शिखण्डिनः ।

गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाच्युतजनागमे ॥२०॥

मेघानामागमे य उत्सवः स येषां सस्यवृक्षलतादीनां तान् दृष्ट्वा, मेघोत्सवान्
वा वृष्टिविद्युदादीन् शिखण्डिनो मयूरा प्रत्यनन्दन्, भगवता विचित्राः कृता एव
भगवदीयोत्सवं मन्यन्त इति. एतन्निरूपणं यदर्थं तदाह गृहेषु तप्ता इति. गृहेषु
स्थिता गृहादिचिन्तया तप्ता दुःसङ्गैरसदिन्द्रियैश्चात एव गृहा बहुविधाः उक्ताः.

टिप्पणी

मेघागमोत्सवानित्यत्र. पूर्वतापं दूरीकृत्य भगवदानन्ददायिभक्तजनागम-
दृष्टान्तोक्त्या यदा दिवा परिजननिरोधतश्चिरविरहतापे सति कथञ्चिद्व्याजेन
श्रीनन्दगेहे गमने सम्पन्ने सति वनगमने वा प्रियसङ्गे सति मेघास्तादृशीं वृष्टिं चिरं
कुर्वन्ति यतोऽत्रातिविलम्बेपि स्वगृहीया नोपालभन्ते. तदा तन्मेघागमस्य प्रतिनन्दनं
भवत्यन्यदा तु न तथा वृष्टिं कुर्वन्तीति ज्ञाप्यते. अयमेवार्थ उक्त एतन्निरूपणं यदर्थं
तदाहेत्याभासेन. ग्रीष्मे घर्मादिना गिरिशिखरादिष्वनावृतदेशेषु लीलाया
असम्भवात् सर्वत्र भगवदानन्ददातृत्वेनैवैतदभिनन्दनम्, न तु वैषयिक-
सुखदत्त्वेनेति ज्ञापनाय निर्विण्णत्वमुक्तं दृष्टान्ते ॥२०॥

प्रकाशः

मेघागमोत्सवानित्यत्र पद्यव्यञ्जितमर्थं टिप्पण्यामाहुः पूर्वत्यादि ॥२०॥

लेखः

मेघागमेत्यस्याभासे केवलमिति, निर्गुणत्वाद् गुणसम्बन्धरहिता इत्यर्थः.
परोक्षवादे शिखण्डिपदेन तद्दृष्टान्तककामभावयुक्ताः स्वामिन्य उच्यन्ते. तथा च
कारिकास्वपि बर्हिीतिपदेनैता एवोच्यन्ते, भक्ता वेति पक्षे तु स्पष्टमेव.
एतन्निरूपणमिति. मेघागमप्रतिनन्दननिरूपणमित्यर्थः. यदर्थमिति मेघागमस्य
भगवदानन्ददायित्वबोधनार्थमित्यर्थः. तच्च टिप्पण्यां विवृतम्. तदाहेति दृष्टान्तेन
भगवदानन्ददायित्वमाहेत्यर्थः. इदमेवाग्रे सुखदायिनीत्यनेनोपसंहृतम्. जितेन्द्रियाः
१. विचित्रिताः.

तथाभूता अपि यदा निर्विण्णास्तापेनैव वा निर्विण्णा. अच्युतजना जितेन्द्रियाः परमहंसा त्रिदण्डिनो भगवज्जनास्ते हि परिभ्रमन्तो वर्षासु गृहस्थस्य गृहे गच्छन्ति तदा तेषां समागमो भवति. तेषु समागतेषु ये निर्विण्णास्ते प्रतिनन्दनं कुर्वन्ति न त्वनिर्विण्णाः. अतः प्रावृट् सर्वेषामेव तप्तानां सुखदायिनी ॥२०॥

प्रकारान्तरेण चातुर्विध्यमाह पीत्वाप इति.

पीत्वापः पादपाः पद्भिरासन् नानात्ममूर्तयः ।

प्राक्क्षामास्तपसा श्रान्ता यथा कामानुसेवया ॥२१॥

पादपाः सर्वे वृक्षास्तामसेषु सात्त्विकाः नानात्ममूर्तिर्येषां तादृशा जाताः. पानमप्रत्यक्षसिद्धमिति पद्भिरित्युक्तं, पादपशब्दो रूढो वा भवेदिति. तेषां नीरस्यैव जीवनत्वेन पदयोरेव तत्पानसाधनत्वेन स्वच्छाययैवोग्रतापशीतादिभ्यः स्वपादान् पान्तीति वा तथा. नानामूर्तयस्तु स्वभावत एव भवन्ति वृक्षाणामनियतरूपस्योक्तं

टिप्पणी

पीत्वापः पादपा इत्यत्र तेषां नीरस्यैवेत्यारभ्य तथेत्यन्तम्. अत्रायं भावः— नीरस्य जीवनत्वेपि तत्सम्पादने स्वयमशक्तास्तत्सम्बन्धघटकं ये पान्ति ते ह्यतिदीनास्तापतप्तास्तेभ्यो जीवनसम्पादकोऽयमृतुस्तेन यदेकोपजीविनो ये तेषां तद्दातेति ये तादृशा भक्तास्तेषां भगवत्सम्बन्धजनकः, सर्वत्रैव निकुञ्जगह्वरप्रदेशजननादिति. अत एव नानात्ममूर्तित्वं कार्यमुक्तम्. अयमेवार्थ एतदपि निरूपणमित्या-

प्रकाशः

पीत्वेत्यत्र. ननु पादपशब्दयोगेनैव पाने प्राप्ते पद्भिरित्यस्य किं प्रयोजनमर्त आहुः पानमित्यादि. तथा च रूढत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं तथेत्यर्थः. नन्वत्र पीत्वेतिपदसमभिव्याहाराद् योगस्य नापहार इत्यत आहुस्तेषामित्यादि. तथा च योगान्तरस्योपोद्बलनाय तदुक्तिरित्यर्थः. एतद्व्यङ्ग्यमर्थं टिप्पण्यामाहुरत्रायं भाव इत्यादि ॥२१॥

लेखः

परमहंसास्त्रिदण्डिन इति पदत्रयेण “यदनुचरिते”तिश्लोकोक्तद्वन्द्वधर्मत्यागविहङ्गत्वभिक्षुचर्यारूपधर्मत्रयमुक्तम्, एतादृशा भगवज्जना अच्युतजना इत्यर्थः. तापो निर्वेदश्च गृहस्थबर्हिणोः साधारणधर्मः, भगवदानन्ददायित्वमच्युतजनमेघयोरिति ज्ञेयम् ॥२०॥

योजना

पीत्वाप इत्यत्र स्वपादान् पान्तीति वेति, स्वपादान् पान्ति रक्षन्तीति पादपाः. स्वपादैः पिबन्तीतिविग्रहे पद्भिरितिव्यर्थं स्यात् ॥२१॥

त्वात्, तन्निराकरणार्थमात्मपदं; यस्य ग्रीष्मर्तो या मूर्तिः स्थिता ततो विलक्षणा नानामूर्तिर्जातेति. एतदपि निरूपणं यदर्थं तदाह प्राक्क्षामा इति. पूर्वं क्षामा दुर्बलास्तपसा न केवलं देहदौर्बल्यमपि तु तपसा श्रान्ताः इन्द्रियशक्तिरपि कुण्ठिता भवति. ते यदा तपःफलरूपं काममनुसेवन्ते तदा प्रत्यहं नानात्ममूर्तयो भवन्ति. ते वर्षायामेव पुष्टा भवन्तीति प्रकृते निरूपितम्, अन्यदा शोषकबाहुल्यात् न शीघ्रमुपचयः ॥२१॥

तत्र राजसानामाह सरस्विति.

सरस्वशान्तरोधसु 'व्यूषुरङ्गापि सारसाः ।

गृहेष्वशान्तकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः ॥२२॥

सारसा हि सरस्येव रसवन्तः, तानि वर्षाकाले पूरितानि भवन्ति. उपरि बहुदूरे जलं गच्छति ततश्च नीडं कृत्वा स्थिताः कूले. तत् कूलं जलेन प्लावितं भवति, तदुपरि कृते तदपि कदाचित् कूलं पतति. एवमनेकविधदोषदुष्टेष्वपि सरससु सारसास्तद्रसाविष्टा 'व्यूषुः, समीपसप्तमीविशेषणवशादशान्तरोधसि तिष्ठन्तीति गम्यते. एतद् यदर्थमुक्तं तदाह गृहेष्विति. न शान्तं कदाचिदपि कृत्यं कर्तव्यं येषु, न ह्यामरणं गृहचिन्ता कदाप्यपगच्छति. तेषु ग्राम्या ग्राम एवोत्पन्ना

टिप्पणी

भासेनोक्तः ॥२१॥

सरःस्वित्यादिनापि दृष्टान्तीयधर्मसमानधर्मवन्तोत्र सारसा न त्वन्यः कोपीति ज्ञाप्यते. तत्रापि सारसानामेव निरूपणेन सरसा ये भक्तास्तैः सह जलविहारदेशे तद्रसावेशाद्दोषमप्यगणयन्तो भवन्तीति तथा. दोषागणनपूर्वयमत्यासक्तिग्राम्याणां गृहादिषु भवतीति ते दृष्टान्तीकृताः. तेनात्र गृहवन्तोपि भक्ता एव,

लेखः

पीत्वाप इत्यत्र एतदपीति. वृक्षाणां नानामूर्तित्वं यस्य दृष्टान्तस्य नानामूर्तित्वबोधनार्थं तद्दृष्टान्तमाहेत्यर्थः. तथा चात्र दृष्टान्त एव तात्पर्यार्थ इति भावः, एवमग्रेपि ॥२१॥

सरःस्वित्यत्र. अन्यगृहीवदत्र सारसा एव न त्वत्रत्या गृहिण इति, अत्रत्यगृहिस्वरूपनिरूपणमेव तात्पर्यार्थोऽत्र, सारसानां त्वयं गुण एवेति भावः. तदाहेति दृष्टान्तेनात्रत्यगृहिस्वरूपमाहेत्यर्थः, एवमग्रेपि ॥२२॥

१. न्यूषुः. २. अगृहवन्त इति पाठः. तेनात्राग्रहवन्तोपि मू. पा.

रता इन्द्रियग्रामपोषका वा. तादृशा अपि दुराशया अन्तःकरणदोषयुक्ता अपि. बहिर्निर्गतानां खेदेन भगवत्स्मरणं तीर्थदर्शनं सत्सङ्गो वा भवेत् क्रियाव्यापृतौ चिन्ताभावो वा, वर्षायां तु सर्वाभावः ॥२२॥

एवं राजसानुक्त्वा तामसानाह जलौघैरिति.

जलौघैर्निरभिद्यन्त सेतवो वर्षतीश्वरे ।

पापण्डिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा ॥२३॥

जलसमूहैः सेतवो नितरामभिद्यन्त भिन्ना जातास्तत्र च प्रतीकारो न शक्यः ईश्वरे वर्षति. पर्जन्य ईश्वरः स हि सर्वसुखार्थं वर्षति. ततोऽशक्यप्रतीकारात् सेतवो भिन्ना एव. एतदपि यदर्थं तदाह पापण्डिनामसद्वादैरिति. कलौ बुद्धावतारे भगवति तेन प्रवर्धिताः पापण्डास्तेषामसद्वादैः कुयुक्तिभिः सर्व एव वेदमार्गाः कर्मज्ञानभक्त्युपासनादिप्रतिपादकाः सर्व एव^१ निरभिद्यन्त कलौ तेषां प्रयोजनाभावात् ॥२३॥

गुणातीतस्थानीयमाह व्यमुञ्चन्निति.

व्यमुञ्चन् वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योथामृतं घनाः ।

यथाशिपो विश्वतयोः काले काले द्विजेरिताः ॥२४॥

वायुभिः प्रेरिता घना भूतेभ्योऽमृतं हस्तादिजलं मघादिजलं वा मुमुक्षुः अन्यत् तु जलं गच्छति मघादिजलं बध्यत इति दृष्टान्ते कालपदवीप्सया यदा यत्र

टिप्पणी

न तु प्राकृतः कोप्यस्तीति ज्ञाप्यते. एतज्ज्ञापकोयमृतुरित्येतत्प्रस्ताव इदं निरूपितम्. अयमेवार्थ एतदित्याभासेनोक्तः ॥२२॥

जलौघैरित्यनेनापि जलसेत्वतिरिक्तस्य सेतोर्न नाशो ब्रजेस्तीति ज्ञाप्यते. तेन वेदसेतोः सातत्यं सूचितं भवति. इदमेवोक्तं (ए!) तदपीत्याभासेन ॥२३॥

व्यमुञ्चन्नित्यत्र जलमोकोक्तेः पुनरुक्तिशङ्कानिरासायामृतपदं मूले. तदर्थ-

प्रकाशः

सरस्वित्यत्र पद्यव्यङ्ग्यमर्थं टिप्पण्यामाहुः सरस्वित्यादि. ज्ञाप्यत इत्यत्र यद्यपि दुराशयपदविवरणं नास्ति तथापि कामभावरूपोऽन्तःकरणदोषः प्रकरणादेव बोध्यः ॥२२॥

जलौघैरित्यत्र व्यञ्जितमर्थं टिप्पण्यामाहुर्जलौघैरित्यादि ॥२३॥

व्यमुञ्चन्नित्यस्य यद् व्यञ्जितं तद् टिप्पण्यामाहुर्व्यमुञ्चन्नित्यादि ॥२४॥

जलमपेक्षितं तत्रैव तदैव वृष्टिरिति ज्ञाप्यते. भूतेभ्य इति चतुर्थी. एतदपि यदर्थं तदाह यथेति. विश्वतयो देशाधिपतयो ब्राह्मणैः प्रेरिता आशिषो घनादिकं प्रयच्छन्ति. पुरोहितप्रेरिता हि ते दीनेभ्योऽन्नादिकं प्रयच्छन्ति. वर्षासु दीनानां स्वतःकार्यसामर्थ्याभावाद् यस्तु वर्षासु दाता स दातेति ब्राह्मणप्रेरणा प्रत्यक्षकृतोपयोगिता ॥२४॥

एवमेकविंशतिप्रकारेण स्वरूपेण च प्रावृड् वर्णिता, तस्यां प्रावृषि भगवतो गुणानां च रमणमाह सप्तभिः. तत्र प्रथमं रमणार्थं भगवतः प्रवेशमाहैवमिति.

एवं वनं तद् वर्षिष्ठं पक्खर्जूरजम्बुमत् ।

गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद् हरिः ॥२५॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वगुणसम्पन्नं वनं तत् प्रसिद्धं वर्षिष्ठं^१ सर्वोत्तमं जातम्. नन्वत्र वने क्रीडायां शीघ्रं गृहागमनं न सम्भवति, भुक्त्वा गमनेपि महद् दिनमिति मध्ये क्षुद् भवेदाग्रादिफलानि तु निवृत्तानि; ततः कथं रमणमित्याह पक्खर्जूरजम्बु-मदिति, पक्कानि खर्जूरफलानि जम्बुफलानि च यस्मिन् वने. भगवान् गुणातीतः, सत्त्वस्थानीयो बलो, रजःस्थानीया गोपाला, ग्रावस्त्ववशिष्टाः; तैः सर्वैरेव भगवदी-यैरावृतः प्रकर्षेण क्रीडां कर्तुं, स्वसम्पादितनिर्दुष्टैर्जीवैः सह, वनं प्राविशत् ॥२५॥

टिप्पणी

माहुर्हस्तादीत्यादिना. अन्यथा पूर्ववृष्टेरपि वैयर्थ्यं स्यादन्नासम्पत्तेरित्यस्यामृतत्वम्. तद्धि क्षुत्कृतमृतिनिवर्तकमिति भावः. दृष्टान्तेनात्रत्यसाधारणजनानामपि सर्वसम्पत्तिरितरापेक्षाभावश्च ज्ञाप्यते. प्रभुणैव ह्यत्र सर्वेषां सर्वसम्पत्तिः. एवं सत्युत्तरीत्या भगवत्संभृतिरूपत्वं प्रावृषः सूचितं भवति. एतदेवोक्तमेतदपीत्या-भासेन. अपरञ्च, यथान्यप्रेरणयैव विश्वतयो ददति, न स्वतोपि, तथात्र मेघा एव, न त्वन्येपि, यतः स्वत एव श्रीनन्दप्रभृतयः सर्वेभ्यः सर्वं ददतीत्यपि ज्ञाप्यते ॥२४॥

प्रकाशः

एवं वनमित्यत्र स्वसम्पादितनिर्दुष्टैरिति— स्वसम्पादिताश्च ते निर्दुष्टाश्च तादृशैः ॥२५॥

लेखः

एवं वनमित्यत्र स्वसम्पादितेति— स्वसम्पादितैर्धनुकवधादिभिर्निर्दुष्टा ये जीवास्तैरित्यर्थः ॥२५॥

१. प्रत्यक्षतो. २. वर्षिष्ठं श्रेष्ठं सर्वोत्तमम्.

धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ।

ययुर्भगवताहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः ॥२६॥

तत्र प्रथमं धेनूनां शोभामाह. प्रवेशो वीर्यशक्तिरिव^१ वैराग्यशक्तिर्वा. ऐश्वर्यशक्तिमाह मन्दगामिन्यो धेनवो जाताः. गर्भेणापि तथा भवन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाहो धोभारेण भूयसेति, क्षीराशयस्यैव महान् भारः. तादृशोपि भगवताहूता ऐश्वर्यवशाद् द्रुतमागताः. निर्वन्धेनाप्यागमनं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह प्रीत्येति, प्रीत्याहूताः प्रीत्या च ययुः प्रीत्यैव च स्नुता स्तना यासाम्. डीप्तापौ व्यत्ययेन^२ भवतः ॥२६॥

गोपानां सुखमाह वनौकसः प्रमुदिता इति.

टिप्पणी

धेनवो मन्दगामिन्य इत्यस्याभासात्पूर्वं वैराग्यशक्तिर्वेति. विरक्तो हि गृहं हित्वा वनं प्रविशतीति वनप्रवेशमात्रसाम्येनैवमुक्तम् ॥२६॥

प्रकाशः

धेनव इत्यत्र प्रवेशो वीर्यशक्तिरिति. बलगोपालानां सहत्वावरणत्वबोधनात् प्रवेशक्रियायाः वीर्यशक्तित्वं बोध्यम्. वैराग्यशक्तिर्वेत्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुर्विरक्त इत्यादि ॥२६॥

योजना

धेनवो मन्दगामिन्य इत्यस्याभासे प्रवेशो वीर्यशक्तिरेवेति. “सबलः प्राविशद्वरिरी”ति पूर्वश्लोकोक्तो वनप्रवेशो वीर्यशक्तिः, यतो वने वत्सासुरधेनुकादयोऽसुरा हताः प्रलम्बश्च हतो दावाग्निद्वयं निवारितम्. तादृशो सम्भावितभीतिके वने प्रवेशो वीर्यवत् एव कार्यमतः प्रवेशो वीर्यशक्तिरित्युक्तम्. वैराग्यशक्तिर्वेति. “निशामुखेषु खद्योता” इत्यादिषु परोक्षवादरीत्या निरूपिता या रहस्यलीलास्तत्रासक्तो भगवान् “गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्वरिरी”तिवाक्याद् गोपालबलदेवसाहित्येन बहिरङ्गलीलां कर्तुं वनप्रवेशं कथं कुर्याद्, अतो वैराग्यशक्त्यैव कृतवान्. अतो रहस्यलीलासक्तोपि वैराग्यशक्तिं तत्राविर्भाव्य लीलान्तरं करोतीति ज्ञापनाय वैराग्यशक्तिर्वेत्युक्तं तत् सम्यगेव. एतदेव श्रीमत्प्रभुचरणैष्टिप्पण्यां गुप्ततयोक्तं विरक्तो हि गृहं हित्वा वनं प्रविशतीत्यादिना ॥२६॥

१. रेव. २. व्यत्यये न.

वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः ।

जलधारा गिरेरासन् आसन्ना ददृशे गुहाः ॥२७॥

वनवासिनां हि कालान्तरे तापो भवतीदानीं शीतलत्वात् सर्वे प्रमुदिताः. अनेन दोषाभाव उक्तः सहजं च सुखम्. भक्ष्यसम्पत्तिमाह— वनराजीर्वनपङ्क्तयः सर्व एव वृक्षा नानाजातीया, मधुच्युतः पूर्णे मधुनि, ततोपि प्रवाहमधुयुक्ता जाताः. पेयसम्पत्तिमाह जलधारा गिरेरासन्निति. पर्वतसम्बन्धिन्यो जलधारा अकलुषिताः शीतलाः पानयोग्यधाराश्च भवन्ति. वृष्टौ स्थातुं शयनं च कर्तुं स्थानमाहासन्ना ददृशे गुहा इति, आसन्ना निकटस्था गुहा विश्रामस्थानानि. एतत्त्रिविधसामग्रीयुक्तान् वनौकसो गोपालानन्यांश्च ददृशे ॥२७॥

बलभद्रस्य तत्र रमणमाह क्वचिद् वनस्पतिक्रोड इति.

क्वचिद् वनस्पतिक्रोडे गुहायां वाभिवर्षति ।

निर्विशन् भगवान् रेमे कन्दमूलफलाशनः ॥२८॥

वृक्षस्य क्रोडे कोटरे गुहायां वाभिवर्षति देवे निर्विशन्तत्रोपविशन् भगवान् रामो मूलकन्दफलान्येवाशनं यस्य; ^१वनस्थानि ^२सर्वाणि दिव्यानि स्वादिष्ठानि च. रेमइति पदाद् रामो ज्ञायते. विशेषं च वक्ष्यति— भगवति क्रोडे पुनर्निर्लीयोपवेशनं

टिप्पणी

क्वचिद्वनस्पतिक्रोड इत्यस्य रामविषयकत्वोक्तौ स्वाशय उद्घाटितः क्रोडे पुनरित्यादिना. यद्यप्येवमप्येका बाललीला सम्भवति तथापि प्रभुलीलायां सङ्कोचमसहमानैरेवमुक्तम्. उपपत्तिश्चोक्ता विशेषं च वक्ष्यति भगवतीति ॥२८॥

प्रकाशः

वनौकस इत्यत्र ददृश इति, तत्पदाद् ज्ञानशक्तिर्बोद्ध्या. अत्र च कर्ता भगवान् ज्ञेयः ॥२७॥

क्वचिद् वनस्पतित्यत्र रामलीलाङ्गीकारतात्पर्यं टिप्पण्यामाहुः क्वचिदित्यादि.

लेखः

वनौकस इत्यत्र एतत्त्रिविधेति वनराजिजलधारागुहायुक्तान् देशानित्यर्थः. आसन्नित्यस्यैव गुहास्वप्यन्वयः, ददृशे इति तु भिन्नतयान्वेति. अन्यांश्चेति पुलिन्दादीनित्यर्थः ॥२७॥

१. च तानि. २. लुप्तम्.

फलाहारश्च न सम्यक् सम्पद्यते ॥२८॥

भगवतो लीलामाह दध्योदनमिति.

'दध्योदनमुपानीतं शिलायां सलिलान्तिके ।

सम्भोजनीयैर्बुभुजे गोपैः सङ्कर्षणान्वितः ॥२९॥

गोपैर्गोपिकाभिर्यशोदया रोहिण्या वा तदानीमुपनीतं दध्योदनं शिलायां पर्वतसानुनि स्थूल आच्छन्नमेघे वर्षति सति सलिलसमीप एव, जलार्थमन्यत्र गमनाभावाय, सम्भोजनीयैः सजातीयैर्गोपैः सङ्कर्षणेन चान्वितो बुभुजे. एतद् भोजनं प्रावृषि तस्याः स्वसम्पत्तित्वख्यापनार्थम्. अन्ये च गोपाला भिन्नतया बुभुजुर्वलभद्रेण सह फलाहारो वा ॥२९॥

प्रकाशः

अत्र कन्दाद्यशनस्योक्तत्वाद् रामस्य सत्त्वस्थानीयत्वाच्च वैराग्यशक्तिर्ज्ञेया. एवमित्यत्र वैराग्यशक्तिपक्षेऽत्र वीर्यशक्तिर्बलचरित्रत्वाद् भाति ॥२८॥

दध्योदनमित्यत्र सजातीयैरिति परोक्षवादे भक्तैरित्यर्थः. अत्र श्रीशक्तिः, स्वसम्पत्तित्वख्यापनार्थमिति सुबोधिन्युक्तेः ॥२९॥

लेखः

दध्योदनमित्यत्र भोजनक्रियायां गोपानां सहभाव उक्तः सङ्कर्षणेन सह स्थितिमात्रमुक्तं, तत्तात्पर्यं प्रथमपक्षे विशदं न जातमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुरन्ये चेति. भिन्नतयेति भिन्नपात्रे इत्यर्थः, सम्भोजनीयत्वस्य तावन्मात्रेणैव सिद्धेरिति भावः. बलभद्रेण सह तु फलाहारः पूर्वश्लोके उक्त एव, अतोऽत्र सहस्थितिमात्रमुक्तमित्यर्थः ॥२९॥

योजना

दध्योदनमित्यस्य विवृतौ गोपैर्गोपिकाभिर्यशोदया रोहिण्या वा तदानीमुपनीतमिति. "णीज् प्रापणे" इत्यस्य धातोः प्रयोज्यकर्तृव्यापाररूपनयनार्थकत्वमादाय गोपैर्गोपिकाभिरित्युक्तं, प्रयोजककर्तृव्यापाररूपप्रेषणात्मकनयनार्थकत्वमादाय यशोदया रोहिण्या वेत्युक्तम्. तथा च प्रयोजककर्त्र्या श्रीयशोदया रोहिण्या वा प्रेषितं प्रयोज्यकर्तृभिर्गोपैः प्रयोज्यकर्त्रीभिर्गोपिकाभिर्वा तत्र भगवन्निकटे प्रापितमेतावानर्थं उपानीतपदस्येति बोद्धव्यम् ॥२९॥

ननु गोषु विद्यमानासु ताभ्योऽदत्त्वा कथं भगवान् बुभुज इति शङ्कं वारयति शाद्वलोपरीति.

शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् ।

तृप्तान् वृषान् वत्सतरान् गाश्च स्वोधोभरश्रमाः ॥३०॥

शाद्वलं हरिततृणवद्देशस्तत्र संविश्य चर्वतो रोमन्थं कुर्वाणान् तृप्तान् वृषान् वत्सतरान् गाश्च ददृश इति सम्बन्धः. रोमन्थसमये न तेभ्यो देयम्. त्रिविधा गणिताः, तत्र गोग्रासो देय इत्यधिकशङ्कायामाह स्वोधोभरश्रमा' इति, स्वस्योधसो भरेण श्रमो यासाम्. एवं सर्वेषां भोजनपानशयनविहारा निरूपिताः ॥३०॥

एतादृशस्य वनस्य भगवत्कृतमभिनन्दनमाह प्रावृट्श्रियमिति.

प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतसुखावहाम् ।

भगवान् पूजयाञ्चक्रे आत्मशक्त्युपबृंहिताम् ॥३१॥

आधिदैविकी प्रावृट्श्रीः स्वकीया तत्र समागता. आधिदैविकीमपि तां वीक्ष्य भगवान् पूजयाञ्चक्रे. पूजायां हेतुत्रयं— सर्वभूतसुखावहत्वमात्मनो यावत्यः शक्त्यस्ताभिरुपबृंहितत्वं चकारसूचितमाधिदैविकरूपत्वञ्च. तस्यां क्रीडित्वा तस्या अभिनन्दनं कृतवान् ॥३१॥

इदानीं पूर्वलीलामुपसंहरन् लीलान्तरकथनार्थं शरद्वर्णनमाहैवमित्यष्टादशभिः— सामान्यतः शरत्प्रवृत्तिरेकेन सप्तदशभिश्च तत्कार्याणि. तत्र प्रथमं तस्याः प्रवृत्तिमाह.

प्रकाशः

शाद्वलेत्यत्र यशःशक्तिर्ज्ञेयोधोभारस्यात्यन्ततृप्तिकार्यत्वेन सूचितत्वाद् गोग्रासदानेप्यग्रहणात् न तद्दानमित्यपि ज्ञेयम् ॥३०॥

योजना

प्रावृट्श्रियमित्यस्य विवरणे आत्मनो यावत्यः शक्त्य इति. इह शक्तिपदेन परोक्षरीत्या ब्रजस्त्रीरत्नान्येव ग्राह्याणि, "पुरुषः शक्तिभिर्यथे"ति शक्तिदृष्टान्तेन तासां भगवच्छक्तिरूपतायाः श्रीशुकैरुक्तत्वात्. अत एवाग्रिमेऽष्टादशाध्याये "अत्रापि पूर्ववदाधिदैविकीभिः शक्तिभिर्लीला वक्तव्ये"ति वक्ष्यन्ति. "पूर्ववद्" वर्षर्तुवद् इत्यर्थः ॥३१॥

एवं निवसतोस्तस्मिन् रामकेशवयोर्व्रजे ।

शरत् समभवद् व्यभ्रा स्वच्छाम्बपरुषानिला ॥३२॥

एवं लीलां कुर्वाणयोस्तस्मिन्नेव वने निवसतो रामकेशवयोः सतोर्व्रजे च निवसतोः शरत् समभवत्. वर्षासु भगवान् रेम इति ज्ञात्वा शरदपि समागता, मय्यपि रंस्यत इति. तस्या वर्षातो वैलक्षण्यमाह व्यभ्रेति. वर्षाया^१ गुणत्रयमुक्तं “मेघा विद्युत् स्तनयित्त्वव” इति तथास्या अपि गुणत्रयमाहाभ्राभावो जलगतमलनिवृत्तिर्वायोः परुषस्पर्शनिवृत्तिश्चेति. अनेन तदपेक्षया अस्या उत्तमत्वमुच्यते— सा हि प्रवृत्तिधर्मरूपेयं निवृत्तिधर्मरूपा, उपर्याकाशनैर्मल्यमधो जलनैर्मल्यं परितो वायुनैर्मल्यमिति. यथा प्रवृत्तावुत्पत्तिर्मुख्या तदपेक्षयोत्पत्त्या नैर्मल्यं मुख्यं; भूम्यपेक्षया^२ जलं महत् परिध्यपेक्षया च वायुः. अत एवास्यां भगवान् रतिं करिष्यतीति, स्त्रीणामानन्दस्तत्र प्रतिष्ठित इति ॥३२॥

टिप्पणी

शरद्वर्णने सा हि प्रवृत्तिरूपेत्यादि. प्रवृत्तौ मालिन्यं निवृत्तौ नैर्मल्यं भवतीत्येतद्धर्मसाम्यादेवमुक्तम्. व्रजेपि लीलारूपेष्वेव गोचारणकृष्यादिषु सक्ताः केचन भक्ताः, सर्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वरूपमात्रपराः केचन. तथा च विशेषतस्तत्तदुपयोगित्वेनापि तथात्वमभिप्रेतम्. तेनात्र प्रवृत्तिनिवृत्ती लीलारूपे ज्ञेये ॥३२॥

प्रकाशः

एवं निवसतोरित्यनेनेति वर्षाविलक्षणगुणत्रयकथनेन. तदुपपादयन्ति सा हि प्रवृत्तिधर्मरूपेत्यादि. एतद्रूपत्वं टिप्पण्यां स्फुटीकुर्वन्ति प्रवृत्तावित्यादि. तथात्वमिति प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपत्वम्. सुबोधिण्यामुत्पत्तिर्मुख्येति, भूमिगुणरूपा सर्वजीवोत्पत्तिर्वर्षासु लीलोपयोगिनी. उत्पत्त्या नैर्मल्यमिति, स्वभावं आकाशनैर्मल्यं शरदि लीलोपयोगि. जलं महदिति, क्रीडोपयोगित्वात् महत्. परिध्यपेक्षयेति— परिधिविद्योतने दृष्टिसुखमात्रं वायुनैर्मल्ये तु स्पर्शसुखमपीति

लेखः

एवं निवसतोरित्यत्र वर्षास्विति— “वर्षा ऋतूनामि”त्यादिवाक्येभ्यो बहुत्वं प्रमाणसिद्धमिति भावः. उत्पत्तिर्मुख्येति. विस्फूर्जनस्य रजोरूपत्वं पूर्वमुक्तमतो विस्फूर्जनस्योत्पत्तित्वं, “सर्वसत्त्वे”त्यनेन पूर्व^३ भूमिरुक्तेति ज्ञेयम्. अत एवेति उत्तमत्वादेवेत्यर्थः. उत्तमत्वाद् रतिकरणमतः ह्यानन्दप्रतिष्ठा ॥३२॥

१. याम्. २. च. ३. भा. १०।१७।३.

शुद्ध्यर्थमस्याः प्रवृत्तिरिति षोडशकलासहितजीवस्य सप्तदशात्मकस्य शुद्धिरुच्यते—

जलानां सर्वभूतानामभ्राणां ज्ञानिनां तथा ।

कुटुम्बिनां दरिद्राणां विरक्तानां विमुक्तिनाम् ॥(१०)॥

योगिनां गोपिकानाञ्च शरत्सम्बन्धतो^३ हरिः ।

दशदोषान् निवारयथ चित्तस्यापि निवार्य च ॥(११)॥

टिप्पणी

कारिकाप्रतिश्लोकार्थोक्तौ जलानामित्यारभ्य गोपिकानामित्यन्तेन दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाप्यचित्तस्यापीत्यनेनैकस्यार्थमुक्त्वाग्रिमवाक्यानामर्था ‘भग’शब्दार्था इति सर्वानशोभयदित्यनेनोक्त्वा गुणरूपत्वेनैव चन्द्रादयो निरूपिता इत्याहुश्चन्द्रमानवा इत्यादिना (१०-१२).

प्रकाशः

क्रीडोपयोगित्वात् तथेत्यर्थः. अत्र गमकमाहुरत एवेत्यादि. त्रिविधनैर्मल्येन क्रीडोपयोगित्वादेव भगवानित्यादिनोक्तं सेत्स्यतीत्येतदेव तद्गमकमित्यर्थः ॥३२॥

जलानामित्यादिकारिकासु श्लोकान् विभज्य तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुः प्रतिश्लोकेत्यादि. गुणरूपत्वेनेति भगवद्गुणरूपत्वेन. सुबोधिण्यां कारिकासु विमुक्तिनामिति, विमुक्तमस्यास्तीति विमुक्ती तेषाम्. कार्यमेतावदिति शुद्धिलक्षणम्. तत्र

योजना

शरत् समभवद् व्यभ्रेत्यस्य व्याकृतौ अत एव अस्यां भगवान् रतिमिति, साधनसिद्धव्रजसुन्दरीणां फलप्रकरणोक्तां फलरूपां रासक्रीडादिरूपां रतिमित्यर्थः. सामान्यतो रतिस्त्वत्राप्यस्तीति भावः ॥३२॥

जलानां सर्वभूतानामित्यादिकारिकासु जलादयो गोपिकान्ता दशोक्तास्ते “शरदा नीरजोत्पत्त्ये”त्यारभ्य “मुकुन्दो व्रजयोषितामि”त्यन्तानां दशानां श्लोकानामर्था उक्ताः. चित्तस्यापि निवार्य चेति “खमशोभते”त्यस्यार्थः, “सत्त्व-कारिकार्थः

शरदा नीरजोत्पत्त्येत्यस्याभासे जलानामित्यादि. जलानामित्यारभ्य गोपिकानामित्यन्तेन दशवाक्यानां प्रत्येकमर्था उक्ताः. चित्तस्यापीत्यनेन “सत्त्वयुक्तं यथा चित्तमि”त्यस्यार्थ उक्तः. “अखण्डमण्डलो व्योम्नी”त्यादीनाम-

१. ‘दशधा’. २. ‘न्धि’. ३. दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाथ मू. पाः.

सर्वानशोभयद् देवः षड्गुणैश्चन्द्रमानवाः ।
गावः पद्मानि भूमिश्च वर्णाश्चैव विभाविताः ॥(१२)॥
शरदः कार्यमेतावद् भगवानविशद् यतः ॥

तत्र प्रथमं जलानां दोषं निवर्तितवतीत्याह शरदेति.

शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ।

भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥३३॥

अद्भिः सर्वशुद्धिस्ताश्चेत् निर्मलास्तदा सर्वमेव शुद्धं भवेत्. शुद्धौ प्रकार उच्यते शरदेति. कमलोत्पत्तिः शरदैव. निर्गतं रजो यस्मादिति नीरजं; सर्वमेव जलरजो भौतिकं भूमौ विलाप्याध्यात्मिकं स्वरूपभूतं कृत्वाधिदैविकं शुद्धं मकरन्दात्मकं स्वस्मिन् कृत्वा सर्वमेव रजो^१ दूरीकरोत्यतो नीरजमित्युच्यते. तानि चेदुत्पन्नानि तदा दोषस्य निवृत्तत्वानीराणि प्रकृतिं ययुः. नीरे जातानीत्यपि व्युत्पत्तिरतः पुत्रे जाते स्वयमपर्णो भवति तदा प्रकृतिं प्राप्नोत्यन्यथा ऋणेन पीडित एव स्यात्. न केवलमेतद् भौतिकदोषनिवृत्त्यर्थं शरदेवं करोति किन्तु भगव-

प्रकाशः

हेतुर्भगवानित्यादि (१०-१२).

लेखः

तदाऽशुद्धिसम्भवनया शुद्धिर्बोधनीयेत्यतः सङ्घातात्पर्येण सा बोधितेत्यर्थः. प्रवृत्तिरिति वक्तव्येति शेषः. षोडशेति मनसः षोडशकलत्वात् तत्सहितस्येत्यर्थः. कारिकान्ते एतावदिति, भगवत्कृता सर्वशोभेत्यर्थः. तत्र शरदः प्रयोजकत्वात् तत्कार्यत्वम् (१०-१२).

योजना

युक्तं यथा चित्तमि^२तिवाक्यात्. "अखण्डमण्डल" इत्यादिषु षट्सु श्लोकेषु ऐश्वर्यादयो गुणा वर्णयन्त इति षट्श्लोकसङ्घातात्पर्यमुक्तम् (१०-१२).

कारिकार्थः

ग्रिमवाक्यानामर्था 'भग'शब्दार्था इति सर्वानशोभयदित्यनेनोक्ताः. ऐश्वर्यादिगुणरूपत्वेनैव चन्द्रादयो निरूपिता इत्याहुश्चन्द्रमानवा इत्यादिना. तथा च कृष्णः षड्गुणैः सर्वानशोभयदिति योजना. ते के इत्याकाङ्क्षायां षड्गुणरूपाश्चन्द्रमानवादय उक्ताः. एवं सप्तदशश्लोकानामर्था उक्ताः (१०-१२).

१. लुप्तम्. २. 'त्वम्'.

क्लीडार्थमन्तरपि हृदयकमलविकासेन हृदयं गुणातीतं भवति. तत्र शरद् योगमुत्पादयन्ती तथा करोतीति योगो दृष्टान्तत्वेनोच्यते. अथ वा शनैः शनैः शुद्धिर्योगे भवतीति तदर्थं दृष्टान्तः. तदाह भ्रष्टानामिव चेतांसीति, भ्रष्टा योगभ्रष्टास्तेषां चेतांस्यपि भ्रष्टानि भवन्ति, तानि पुनर्योगसेवया वृत्तिरूपस्य रजसो निरोधं प्राप्नुवन्ति ॥३३॥

एवं 'सर्वशुद्धिहेतुभूतस्यान्तःकरणस्य जलस्य च शुद्धिमुपपाद्य महाभूतानां शुद्धिं कथयन्नाश्रमाणां शुद्धिप्रकारमाह. महाभूतानि चेच्छुद्धानि तदा देहः शुद्धो भवेदाश्रमशुद्ध्या धर्मः शुद्धः. तदर्थमाह व्योम्नोद्भमिति.

प्रकाशः

शरदेत्यत्र नीरजपदव्युत्पत्तौ सकारलोप^१"श्रक्षोः सूर्य" इतिवद् बोध्यश्छन्दस्त्वात्. अन्तरपीत्यध्यात्मम्. अन्तःप्रकृतिभावप्रापणं व्युत्पादयन्ति हृदयेत्यादि. तथा च दृष्टान्ते हृदयकमलस्य भगवद्गुणेन विकासे "मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतमि^२"तिवाक्यात् सर्वात्मभावे हृदयं गुणातीतं भवतीत्यर्थः. नन्वध्यात्ममेवङ्करणं कथं गम्यत इत्यत आहुस्तत्रेत्यादि. तथा च जले कमलयोगमुत्पादयन्ती तथा करोतीत्यध्यात्मं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो'^३त्र दृष्टान्तीक्रियतेऽतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-बलात् तथा गम्यत इत्यर्थः. अस्मिन् पक्षे भ्रष्टानामिति पदस्यानन्वयात् पक्षान्तर-माहुरथ वेत्यादि. वृत्तिरूपरजस इति, चेतोवृत्तिरूपस्य वैकल्पिकज्ञानस्य ॥३३॥

व्योम्नोद्भमित्यत्र यथा पूर्वपद्ये शोधकद्वयमुक्तं तथात्र तच्छोध्यद्वय-मेकत्रोच्यत इत्याशयेनाहुर्महाभूतानामित्यादि. मेघा एव मलरूपा इति, निर्मेघ

लेखः

शरदेत्यत्र दृष्टान्ते नीरजस्वरूपमाहुः हृदयकमलेति. गुणातीतमिति चित्तरूपमित्यर्थः. तथा च यथा नीरजोत्पत्त्या हृदयकमलविकासेन चेतांसि प्रकृतिं स्वरूपं चेतस्त्वं यान्तीत्यर्थः. अत्र शरदस्तथाहेतुत्वं नायातीत्यरुच्या पक्षान्तर-माहुरथ वेति. तथा च शनैः शुद्धिमात्रे दृष्टान्तः. तदाहेति तत्पक्षद्वयाद्धेतोराह, उत्तरार्धमिति शेषः. प्रथमपक्षमाश्रित्य जलान्तःकरणयोः शरत्कृतां शुद्धिमुपसंहरन्ति एवमिति, द्वितीयपक्षमाश्रित्य कारिकासु जलानामित्येवोक्तम् ॥३३॥

१. लुप्तम्. २. 'त्वम्'.

व्योम्नोब्दं भूतशाबल्यं भुवः पङ्कमपां मलम् ।

शरद् जहाराश्रमिणां' कृष्णे भक्तिर्यथाऽशुभम् ॥३४॥

व्योम्न आकाशस्य मेघा एव मलरूपाः भूतशाबलताग्निवाय्वोर्मलं, स्पर्शार्थं क्षुदर्थं^१ तत्सम्भवाद्. भुवः पङ्क एव मलमपामपि पङ्क एवेति. एवं पञ्चमहाभूतानां शरद् जहार. इयं च शरदाश्रमणामपि मलं दूरीकरोति, वर्षासु स्वधर्मस्य निरुद्धत्वात् न्यासिनामेकत्रात्रभोजनेन दोषोत्पत्तिसम्भवाद् ब्रह्मचारिणो गुरुसेवायां सङ्कोचसम्भवाद् गृहस्थस्य कालाज्ञानात् कर्मलोपसम्भवाद् वनस्थस्य च सङ्गहादिना दोषसम्भवात्. तत् सर्वं निवर्तयति शरत्. तस्या भगवत्सात्रिध्यादाधिदैविकवद् दोषनिवर्तकत्वं जातमिति दृष्टान्तेनाह कृष्णे भक्तिर्यथेति. भक्तिश्च हृदयाकाशशोकं

टिप्पणी

महाभूतशुद्धयुक्तिप्रस्तावे तन्मध्यपातित्वेन द्वितीयेपि श्लोके अपां मलमित्युक्तमन्यथा पौनरुक्त्यं स्यादित्याशयेनाहुः एवं पञ्चमहाभूतानामिति ॥३४॥

प्रकाशः

आकाश "निर्मलमाकाशमि"तिप्रयोगात् ते तथा. भूतावकाशदातृत्वरूपव्योमकार्यप्रतिरोधकत्वात् तथा. अत्र मलपदमब्दादिषु चतुर्षु विशेषणत्वेनान्वेति. मलत्वं च विविक्ततत्कार्यप्रतिरोधकत्वं न तु स्वसजातीयासारांशत्वमिति बोध्यम्. व्योमादित्रयस्य कण्ठोक्तत्वाद् भूतशाबल्यपदे भूतपदमग्निवायू सङ्गुह्यत् तच्छाबल्यस्यैव तन्मलत्वं बोधयतीति तदुपपादयन्ति स्पर्शार्थमित्यादि. बहिःशुष्कस्य स्पर्शार्थं वर्षाकालेऽग्निवाय्वोः साक्षादपेक्षितत्वेन वर्षासु वातकोपेन क्षुदभावे तदर्थमग्निजनकौषधादेरपेक्षितत्वेनान्तरपि तच्छाबल्यस्य सम्भवात्. एवं

लेखः

व्योम्नोब्दमित्यत्र स्पर्शार्थमिति कामार्थमित्यर्थः. कामोऽग्निमलं, क्षुधः प्राणधर्मत्वात् क्षुद् वायुमलम्; उभयार्थं भूतानां प्राणिनामन्योन्यं शबलता भवतीत्यर्थः. इयं चेति चकारादाधिभौतिकी, पूर्वार्धोक्तभूतशाबल्यहरणं त्वाध्यात्मिक्या एवेति भावः, "स्थास्यामश्चतुरो मासानि"ति प्रतिज्ञायाषाढ्यामेव स्थितेः. प्रथमं न्यासिनामेव धर्मविरोधं प्रावृट् सम्पादयतीति प्रथमं तानेवाहुः न्यासिनामिति. आधिदैविकवदिति तत्सदृशीयं, न त्वियमाधिदैविकीति ज्ञेयम्. शोकं दूरीकरोतीति "केवलभावलभ्यरसस्यैव तन्निवर्तकत्वादि"ति प्रभूक्तमनु-

१. "राशु नृणाम्. २. "र्थ, र्थञ्च. ३. वानप्रस्थ".

दूरीकरोति, नेत्रजलजननादब्दो. भूतानां शबलता त्रिविधजीवानां किर्मीरितत्वं भक्तिर्दूरीकरोति. तस्य प्रवर्तक आसन्नो वाग्निर्वेत्येको दूरीकरोत्यपरो ज्वालयति.

प्रकाशः

पञ्चेत्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुर्महाभूतेत्यादि. सुबोधिन्यामध्यात्ममाश्रमाशुभ-हरणेपि शरदन्वयोस्तीत्यभिप्रायेणाहुरियं चेत्यादि. ननु शरद्दृष्टान्ते भूताश्रमयोर्दोषहरणं कथं तयोराध्यात्मिकत्वादित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति भक्तिश्चेत्यादि. "कोन्योर्थोस्यावशिष्यत" इत्यादिवाक्याद् भक्तिस्तथा. अब्द इति शोक इति शेषः. त्रिविधजीवानां किर्मीरितत्वमिति देवमनुष्यासुराणां सात्त्विकराजसतामसानां परस्परसङ्गः. ननु स्वभावभेदे विद्यमाने कथं स; भक्त्या च कथं तन्निवृत्तिरित्यत आहुस्तस्येत्यादि. आसन्नो हीन्द्रियबलजननेन लौकिककार्ये प्रवर्तकोऽग्निश्च वागधिष्ठाता तत्प्रेरणेन सङ्गजनकोऽतः सङ्गस्य तत्कृतत्वात् तद्दोषत्वम्. जातायां तु भक्तौ स एव लौकिके कार्ये बलं न जनयति प्रत्युत तत्सङ्गं दूरीकरोत्यग्निश्च तादृशसङ्गार्थं न वाचं प्रेरयति प्रत्युत तद्विरुद्धं वादयन् ज्वालयती-

लेखः

सन्धेयम्. त्रिविधेति, सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधानां जीवानां किर्मीरितत्वं दूरीकरोति गुणातीतत्वं सम्पादयतीत्यर्थः. एतद्दूरीकरणस्य वाय्वग्निमलनिवृत्तिरूपत्वं विशदयन्ति तस्येति, किर्मीरितत्वस्येत्यर्थः. ब्रह्मवादे भगवतः सकाशाद् विमुक्तो जीव आनन्दार्थं यतमान आसन्नमाश्रितः सत्त्वादिभावान् प्राप्य प्रपञ्चे रममाणो जात इति निरूपितं, साङ्ख्ये कामाग्निना प्रकृतिमुपगूहमानस्तद्गुणानुरक्तो जात इति निरूपितम्. तथा च मतभेदेन किर्मीरितत्वं वाय्वग्न्योर्मलं तद्दूरीकर्तृत्वं भक्तेः. एक इति, भक्तौ जातायामासन्न इन्द्रियाणां देवतात्वं सम्पाद्य जीवस्य सगुणत्वं दूरीकरोति, कामश्चान्तर्गृहगतानामिव प्राकृतत्वं ज्वालयति देहान्तरमिव

योजना

व्योम्नोब्दमित्यस्य व्याख्यायां जीवानां किर्मीरितत्वं भक्तिर्दूरीकरोतीति. किर्मीरितत्वं सत्त्वादिगुणवैशिष्ट्यं भक्तिर्नाशयति, "तं भजन् निर्गुणो भवेदि"तिवाक्यात् नैर्गुण्यं सम्पादयतीत्यर्थः. तस्य प्रवर्तक इति, तस्य भक्तस्य नैर्गुण्ये प्रवर्तक आसन्न इन्द्रियाणां देवतात्वं सम्पाद्य ब्रह्मभावयोग्यतामापादयति, अग्निर्वेति ज्ञानाग्निरित्यर्थः. एको दूरीकरोतीति आसन्नः दोषं दूरीकरोति, अपरो

भुवः पङ्कमपि प्रसाददानाद् दूरीकरोति. भक्त्या भावितौ चरणौ भक्तानां हृदये स्नेहेनाद्रौ जलार्द्रतां दूरीकुरुतः. तावेव हि भूः, अपां सर्वासामेव मलं भक्तौ

प्रकाशः

त्यतो भगवत्कृपया जाताया भक्तेः सहायभूतावेताविति तथेत्यर्थः. भुवः पङ्कमिति हृदयभुवः कामादिविकारं; प्रसादस्य तत्राशकत्वं च “त्वयोपभुक्तस्रग्न्ध” इत्यादौ सिद्धम्. ननु हृदयभुवो भौतिकत्वेन जलस्यापि सत्त्वात् तत्राशाभावेऽवस्थाविशेषादिजनितपङ्कनाशोपि पुनः पङ्कः स्यादित्यत आहुर्भक्त्येत्यादि. जलार्द्रतामिति शोकादिजन्यजलार्द्रताम्. तत्रोपपत्तिमाहुस्तावेव हि भूरित्याधिदैविकभूरूपौ, वैश्वानरविद्यायां “पृथिव्येव पादावि”तिश्रुतेः. तथा च तयोः स्वाधिभौतिके पङ्कनिवर्तनमावश्यकमतो मृदाधिक्ये जलाभाववत् ताभ्यामेव तदार्द्रतानिवृत्तिरित्यर्थः. नन्वेवमाध्यात्मिकभूतशोधकत्वमेवायाति न त्वाधिभौतिकभूतशोधकत्वमित्या-

लेखः

सम्पादयतीत्यर्थः. भक्तिकृतां भूमलनिवृत्तिं विवृण्वन्ति भक्त्येति, तथा भाविता चरणौ स्नेहाद्रौ भवतस्तदा स्वस्मिन् स्थितं गङ्गाजलार्द्रतारूपं पङ्कं स्वस्माद् दूरीकुरुतो भक्ते स्थापयत इत्यर्थः. स्नेहस्य चिक्कणत्वाद् तेनार्द्रयोर्जलार्द्रता न भवतीति लौकिको दृष्टान्तः. इदं च तदनन्तरभावित्वाद् भक्तिकार्यम्. तावेव हीति अलौकिकदेहसम्पादकरजसस्तत्र विद्यमानत्वात् तयोर्भूरूपत्वं युक्तमिति हिशब्दः. अपां मलनिवृत्तिं विवृण्वन्ति अपामिति, तीर्थरूपाणामपीत्यर्थः. प्रसिद्धमेवेति

योजना

ज्वालयतीति ज्ञानाग्निदोषं ज्वालयतीत्यर्थः. “भक्त्या मामभिजानाती”तिवाक्याद् भक्तयोत्पन्नज्ञानं सकलदोषं ज्वालयतीति भक्तेस्तत्र प्रयोजकता, अतो भक्तिरेव दोषं हरतीति सिद्धम्. भुवः पङ्कमपीति— भुवः पङ्कं दोषमपि भक्तिर्दूरीकरोतीत्यर्थः. अयं भावः— यत्र श्रवणादिरूपा भक्तिर्जायते भगवन्मन्दिरादौ तत्र सा भक्तिर्दोषं प्राकृतभावमपहरति, “मन्निकेतं तु निर्गुणमि”तिवाक्यात्. तदेतदुक्तं प्रसाददानादिति, तत्र भक्त्यधिकरणभूमौ सर्वेभ्यः प्रसादो भगवदनुग्रहः भगवता दीयते, अतः प्रसाददानात् भुवो दोषं प्राकृतत्वं भक्तिर्हरतीत्यर्थः. जलार्द्रतां दूरीकुरुत इति. अयमर्थः— भक्त्या चरणारविन्दयोर्भावेन हृदये जायमानेन चरणारविन्दविषयकस्नेहेनाद्रौ भगवच्चरणौ जलार्द्रतां शोकाश्रुजलसम्बन्धिनामार्द्रतां दूरीकुरुत इत्यर्थः.

दूरीकरोतीति प्रसिद्धमेव. ब्रह्मचर्ये च गुरवे जलदानमस्ति, भक्तिश्च तद् दूरीकरोत्यलौकिकदानसामर्थ्यात्. भूतैः सह शबलता गार्हस्थ्ये भवति, भक्त्या तन्निवृत्तिः स्पष्टैव. भूस्थानीयो वनवासस्तत्र मलधारणं धर्मः, भगवद्भक्तिस्तु

प्रकाशः

शङ्क्य भक्तेर्बहिर्जलदोषनिवर्तकत्वमप्याहुरपामित्यादि. प्रसिद्धमिति “भवद्विधा महाभागास्तीर्थीभूताः स्वयं प्रभोः तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थितगदाभृते”तिवाक्यात् प्रसिद्धम्. नन्वेवमप्यशोधकत्वेपि कथमन्यभूतशोधकत्वमित्याकाङ्क्षायामाश्रमसम्बन्धि बहिर्भूतशोधकत्वमाहुर्ब्रह्मेत्यादि. जलदानमस्तीत्येके शाखिनो अग्निमधीयाना उपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्तीति शाबरभाष्ये “विद्यायां धर्मशास्त्रमि”तिसूत्रेऽनुवादात्. अलौकिकदानसामर्थ्यादिति “पत्रं पुष्पमि”तिवाक्येन भगवत्प्रीतिजनकार्यदानसामर्थ्यात्. तत्र मलधारणं धर्म इति, “केशरोमनखश्मश्रुमलानि विभृयाद् दतो न धावेदि”तिवाक्याद् धर्मस्तं च “दन्तकाष्ठमलादित्वाद् यस्तु मामुपसर्पति सर्वकालकृतं कर्म तेनैकेन च नश्यती”त्यादिष्वपराधत्वकथनाद् भक्तिर्दूरीकरोति. स्पष्टैवेत्युपपादितत्वात् तथा. अपां बहूदकादीनामिति,

लेखः

“साधवो न्यासिनः शान्ता” इत्यादिवाक्येभ्य इति शेषः. ब्रह्मचर्ये चेति भूतानां मलं निवर्तयति आश्रमिणामपि निवर्तयतीति तेष्वेव पदेष्वर्थान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः. आश्रमिणां मध्ये व्योमो ब्रह्मचर्यस्याब्दं जलदानं दूरीकरोतीत्यर्थः. ब्रह्मचर्ये व्योमवन्निल्लेपतास्तीति व्योमत्वम्. अलौकिकेति कथाप्रश्नेन वासुदेवं स्मारयतीत्यर्थः.

योजना

भक्तिश्च तद् दूरीकरोति अलौकिकजलदानसामर्थ्यादिति. अयं ब्रह्मचर्ये गुरवे जलदानमस्ति, जलं यो न ददाति स ऋणी भवतीति सामान्यव्यवस्था. भक्तस्तु भगवत्सेवां कुर्वाणो जलदानमकुर्वन्नपि न ऋणी भवति, “देवर्षिभूताप्तनृणां पितृणां न किङ्करो नायमृणी च राजन्नि”तिवाक्यात्. अतो भक्तिस्तद् दूरीकरोति. ननु गुरवे चेद् जलदानं न कुर्यात् तदा फले न्यूनता स्यादित्याशङ्क्याहुः अलौकिकदानसामर्थ्यादिति. “सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽसौ”तिवाक्याद् भक्तेरलौकिकदानसामर्थ्यात् फलन्यूनता न भवतीति फलपूरणाद् जलदानं हरति. अनेन “व्योमोऽबमि”त्यत्र यदब्दं शरद्धरतीत्युक्तं तदब्दं नाम जलदानं भक्तिरपि हरती-

भगवत्सेवार्थं तद् दूरीकरोति. अपां बहूदकादीनां मलं परिभ्रमणादिक्लेशं; भगवदायतने नित्यस्थितिसम्भवात्. किञ्चाशुभं पापमपि दूरीकरोति, 'यदनिवार्यं तत्संस्कारार्थमुत्तरक्रिया ॥३४॥

एवमेपां दोषान् दूरीकृत्यान्नोत्पादकानां मेघानां दोषान् दूरीकृतवतीत्याह सर्वस्वमिति.

सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ।

यथा त्यक्तेषणाः^१ शान्ता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ॥३५॥

प्रकाशः

कुटीचकस्य परिभ्रमणाभावादेवमुक्तमतस्तेषां क्लेशात्मकं पङ्कः सा दूरीकरोति. तथा चैवमाश्रमसम्बन्धि बहिर्भूतशोधकमिति न दृष्टान्ते कश्चिद् दोष इत्यर्थः. संन्यासिक्लेशस्य पङ्कत्वं क्लिष्टमतस्तन्निवृत्त्यर्थमाहुः किञ्चेत्यादि. अनिवार्यमिति, "केचित् केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः अघं धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्कर" इतिवाक्यादन्यथानिवार्यमप्यशुभाख्यं पङ्कः दूरीकरोति. नन्वेतत्कथनं किमर्थमत आहुस्तदित्यादि, आश्रमसंस्कारार्थं पापनिवारणक्रिया. तथा चैतदर्थं तत्करणमित्यर्थः. यदिदं दृष्टान्तग्रन्थे व्याख्यातं तत् सर्वमशुभपदेनैव मूले बोधितं ज्ञेयम्. यद्वोत्तरक्रियेति वक्ष्यमाणश्लोकोक्ता सर्वस्वदानक्रिया ॥३४॥

लेखः

बहूदकादीनामिति बहूदका आदयो येषां हंसनिष्क्रियाणामिति तद्गुणसंविज्ञानः. कुटीचकस्य तु परिभ्रमणं नास्तीति बहूदकादीनामित्युक्तम्. यत्संस्कारार्थमिति, मशकार्थं धूम इतिवत् पापसंस्कारनिवृत्त्यर्थमुत्तरक्रिया उत्तरकाण्डोक्तज्ञानसाधना-नीत्यर्थः ॥३४॥

योजना

त्युक्तम्. एवं ब्रह्मचर्ये अब्दहरणं गार्हस्थ्ये भूतशाबल्यं हरति वानप्रस्थे भुवः पङ्कः सन्न्यासे अपां मलं हरतीति आश्रमिणां चतुर्णामपि अब्दादिदोषं यथाक्रमं भक्ति-हरति. तथा च "व्योमोब्दं भूतशाबल्यं भुवः पङ्कमपां मलं शरद् जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाशुभमि"तिमूले शरत् व्योमोब्दं भूतानां शाबल्यं भुवः पङ्कम् अपां मलं यथेत्यन्वयः. कृष्णे भक्तिः अशुभं पापमपि दूरीकरोतीत्यादिना पृथग्व्याख्यातम् ॥३४॥

१. यदि निवार्यम्. २. त्यक्तैः.

यथा मरणकाले न कोपि किञ्चित् नेतुं शक्नोत्येवं शरत्कालेपि मेघाः किञ्चित् स्थापयितुं न शक्ताः, सर्वस्वत्याग एव सर्वप्रायश्चित्तं स्वधर्मवदिति, स्वधर्ममाह जलदा इति, हित्वा ज्ञानपूर्वकं ततः शुभ्रवर्चसो भूत्वा विरेजुः. पापस्य हि रूपं नीलिमा पुण्यस्य शुक्लमतो मेघानां नीलं रूपं गतं शुभ्रं च जातं, तदाह 'शुभ्रेति- शुभ्रं वर्चस्तेजो येषामिति. न केवलं शुभ्रत्वमात्रेण सम्यक्त्वं, केशादिषु व्यभिचारादत आह विरेजुरिति- विशेषेण दीप्तियुक्ता जाताः. कालवशादेवैवम्भूता जाता इति तदा नापि रमणं नापि दीप्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तद्दोषनिवृत्तिपूर्वकं शास्त्रतो दीप्तिमाह यथेति. अन्तःकरणं हि चतुर्विधं, तत्र चतुर्विधोपि दोषश्चेद् गच्छति तदा, बहिस्त्यागादिना दीप्तिमान् भवति, तदभावे न शोभते. तत्र चित्तस्यैषणात्रयं दोषो, बुद्धेर्घोरविमूढत्वं, मनसो बहिर्विषयत्वम्, अहङ्कारस्तु सन्निपातरूपो दोषात्मक एव. तदत्र क्रमेणैव तेषां निराकरणमाह त्यक्ता ई(ए!)षणा यैः. ईषणात्रयं- तत्र लोकेषणा द्विविधा भुवनजनभेदाद्, वित्तेषणा सर्वविषयरूपा अर्थेषणा नाम, दारेषणा पुत्रसहिता. अनेन धर्मार्थकामा उक्ताः. त्रिवर्गपरित्याग ईषणात्रयाभावः शान्तिः, सत्त्वादपि भवति, तथा सति गुणान्तरोद्भवे सा निवर्तते. अतः शान्ताः स्वरूपेणैव शुद्धसत्त्वरूपेण वा. "मनसैवैतदा(वेदमा!)प्तव्यमि"ति-श्रुतेः. आत्मप्रवणं मनो येषां ते मुनयः. मुक्तं किल्बिषमहङ्कारात्मकं यैः. एवं त्यक्त-

लेखः

सर्वस्वमित्यत्र शरत्कालेपीति मेघा अपीति योज्यम्. दृष्टान्तेनैतस्याः शरद आध्यात्मिकत्वं सूचितमित्याशयेनोत्तरार्धाभासमाहुः कालवशादिति. बुद्धेरिति "शान्तघोरविमूढत्वमि"तिवाक्यादहङ्कारस्वरूपग्रहणमित्यर्थः. श्लोकान्ते शरन्नि-

योजना

सर्वस्वं जलदा हित्वेत्यस्य विवृतौ चित्तस्य ईषणात्रयं दोष इत्यादि. चित्तस्य दोषः ईषणात्रयं, बुद्धेर्दोषो घोरविमूढत्वं, मनसो दोषो बहिर्विषयत्वम्, अहङ्कारस्य सर्वाणि किल्बिषाणि; तेषां निवृत्तिर्विशेषणचतुष्टयेनोक्ता. तत्र त्यक्तेषणा इत्यनेन चित्तदोषनिवृत्तिरुक्ता, शान्ता इत्यनेन बुद्धिदोषनिवृत्तिः, मुनय इत्यनेन मननशीलतया बहिर्विषयाग्रहणात् मनोदोषनिवृत्तिः, मुक्तकिल्बिषा इत्यनेनाहङ्कारदोषनिवृत्तिः ॥३५॥

१. शुभ्रवर्चस इति. २. 'स्ये'. ३. भा. ३।२६।२६.

दोषा ब्रह्मिः सर्वपरित्यागेन शुद्धा अपि भवन्ति प्रकाशमानाश्च. एतच्छरदैव भवति भगवत्सहितया, अत एवाग्रे वक्ष्यति "सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रया" इति ॥३५॥

एवं शरत्कृतां दोषनिवृत्तिमुक्त्वा गुणानाह गिरयो मुमुचुरिति.

गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचित् न मुमुचुः शिवम् ।

यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ॥३६॥

ज्ञानं हि गुणोन्तःसारेष्वेवेति. तच्च ज्ञानं शुद्धं सर्वदोषनाशकं, तदत्र जलं निरूपयन् दृष्टान्तेन निरूपयति. पर्वताः क्वचित् तोयं मुमुचुः क्वचित् न यत्र झरणादिमार्गो भवति तत्र 'मुञ्चन्त्यन्तःस्थितं जलं न तु वर्षोद्भूतं तदाह शिवमिति, शान्तं शीतलं सुस्वादु, महतां ह्यन्तस्तापाभावात् न सूर्यादिनापि तेषां तापः शक्यते कर्तुम्. तेषामुभयरूपत्वं बुद्धिकृतमाहोस्वित् स्वाभाविकमिति विचिन्त्य स्वाभाविकत्वे शरदो न कापि प्रतिष्ठेति ज्ञानकृतत्वं वदन् शरदस्तत्र प्रयोजकतामाह यथा ज्ञानामृतमिति. ज्ञानमेवामृतं मरणनिवर्तकं काले शुद्धेवसरे पुरुषविशेषे स्वयं ज्ञानपूर्णा अपि देशकालाधिकारिणो दृष्ट्वा ज्ञानयोग्याश्चेदुत्तरत्र सम्प्रदायनिर्वाहका अमार्गरहिता विचार्यैव ज्ञानप्रदाश्चेत् तदा ददतेऽन्यथा तु न ददत इति-

विद्यया सहितो विद्वान् म्रियेतैवाविचारयन् ॥(१३)॥

न त्वयुक्ताय तद् दद्यात् कथञ्चिदिति निश्चयः ॥

शुद्धिः सर्वा शरत्कृतेति शरदः प्रयोजकत्वम् ॥३६॥

लेखः

छाध्यात्मिकत्वस्य स्वरूपमाहुः भगवत्सहितयेति. भगवत आत्मत्वात् तमधिकृत्य वर्तमानाध्यात्मिकीत्यर्थः. 'देव'पदस्य क्रीडाकर्तृवाचकत्वात् तमधिकृत्य वर्तमाना फलप्रकरणीयलीलाधिकरणभूताधिदैविकीति ज्ञेयम् ॥३५॥

योजना

गिरयो मुमुचुस्तोयमित्यत्र कारिका विद्यया सहितो विद्वान् म्रियेतैवाविचारयन् न त्वयुक्ताय तद् दद्यादिति. अयुक्ताय विद्यां न दद्यात् किन्तु म्रियेतैव. अयुक्ताय विद्यादानापेक्षया मरणमेव वरमिति भावः (१३).

कारिकार्थः

यथा ज्ञानामृतं काले इत्यत्र विद्यया सहितो विद्वान् म्रियेतैवाविचारयन् न त्वयुक्ताय तद् दद्यात् कथञ्चिदिति निश्चयः, असत्पात्राय विद्या न दातव्येत्यर्थः (१३).

१. लुप्तम्.

एवं शरदो ज्ञानोपयोगित्वमुक्त्वा वैराग्योपयोगित्वमाह नैवाविदन्निति.

नैवाविदन् क्षीयमाणं जलं गाधजलेचराः ।

यथायुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुम्बिनः ॥३७॥

जलस्य क्षयकर्त्री शरद्, जलं च गाधं परिमितम्. जलचरा जल एव क्रियाशक्तियुक्ता भवन्ति, जले गते गता एव. तेन जलेन सह यद्यगाधे जले प्रविष्टा भवेयुस्तदा न कापि चिन्ता स्यात्. जलेपि स्थित्वा जलक्षयं न ज्ञातवन्तः, अत एव न प्रयत्नं कृतवन्तः. एतदपि स्वाभाविकं चेत् न शरदुपयोग इति शास्त्रीयत्वसमर्थनार्थं दृष्टान्तमाह यथायुरिति. आयुषा हि पुरुषार्थाः सम्पादनीयास्तच्चायुः परिमितम्. तादृशेनाल्पायुषा वृथा व्ययस्थानं गृहं परित्यज्य निर्भयं भगवच्चरणं चेद् गच्छेत् तदा न काचित् क्षतिराधिदैविकायुषः पूर्णस्य तत्र विद्यमानत्वात्. सर्वोपीष्टसाधने प्रवर्तत इति प्रवृत्त्यभावे ज्ञानाभाव एव हेतुः, अतोऽज्ञानं निन्द्यत आयुः क्षीयमाणं न विदुरिति. क्षय्यपदेन शक्यता निरूपिता, यद्ययमक्षयं कर्तुं वाञ्छति तदाक्षयमपि भवति. आयुः प्राणविशेष इति पूर्वमुक्तं,

प्रकाशः

नैवाविदन्नित्यत्र. नन्वायुर्जीवितकालस्तस्य क्षीयमाणत्वं कालोपाधिभिर्नियतं, तथा सति तस्य स्वकृत्या कथमक्षय्यत्वमित्याकाङ्क्षायामायुषः स्वरूपमाहुरायुरित्यादि. "आयुः प्राण" इतिश्रुतेः स तथा. तथा च श्रुतावनेकमृत्युपक्षस्य तत्प्रतीकाराणां चोक्तत्वात् तत्करणे तस्याक्षय्यत्वं शास्त्रसिद्धमतस्तथेत्यर्थः ॥३७॥

लेखः

गिरयो मुमुचुरित्यत्र निरूपयतीति तज्ज्ञानं गिरिषु दृष्टान्तेन निरूपयतीत्यर्थः. उभयरूपत्वमिति, मोक्तृत्वममोक्तृत्वं च ज्ञानकृतं; यत्र भगवतो जलापेक्षा तत्र मुञ्चन्ति यत्र नापेक्षा तत्र न मुञ्चन्ति. एवं ज्ञानं त्वाध्यात्मिकशरदैव भवतीति भावः. बुद्धिः सर्वेति ज्ञानमित्यर्थः; पूर्वोक्तभूतशुद्ध्या ज्ञानं भवतीति तच्छुद्धिद्वारा बुद्धिः शरत्कृतेत्यर्थः. शुद्धिरिति पाठे पूर्वोक्ता भूतशुद्धिरित्यर्थः ॥३६॥

नैवाविदन्नित्यत्र गता एवेति नष्टा एव भवेयुरिति शेषः. स्वाभाविकमिति लोकसिद्धानुवादरूपमित्यर्थः. शरदुपयोग इति आध्यात्मिक्या इत्यर्थः. शास्त्रीयत्वेति तात्पर्यरीत्याऽत्रत्यकुटुम्बिस्वरूपबोधनार्थमित्यर्थः. अत्र दृष्टान्तसधर्मा जलेचरा एव न तु तादृशा नरा अत्रेति भावः. तथा च शास्त्रीयत्वं शास्त्रोक्तलीलासृष्टिस्वरूपबोधकत्वमित्यर्थः. सामान्योक्त्या वैराग्यमपि सिद्धं भवति ॥३७॥

“शतायुः पुरुष” इत्यपि, सर्वत्र मृत्यवोप्युक्ताः प्रतीकाराश्च. अत आयुः क्षयमित्युक्तम्. अन्वहमिति पश्चाज्ज्ञाने पश्चात्तापाभावाय. अज्ञाने हेतुत्रयं - नरत्वं मूढत्वं कुटुम्बित्वं च स्वभावतः शास्त्रतः सद्गतश्चेति ज्ञानाभावो निरूपितः ॥३७॥
ननु क्वचिदज्ञानमपि सुखकरं भवति तथा नरत्वादयोप्यतो वैराग्याभाव ऐहिकं सुखं भविष्यतीत्याशङ्क्याह गाधवारिचरा इति.

गाधवारिचरास्तापमविन्दन् शरदर्कजम् ।

यथा दरिद्रः कृपणः कुटुम्ब्यविजितेन्द्रियः ॥३८॥

अत्यवारिचरा विद्यमानेषु जले शरदा कृत्वा खेदं प्राप्तवन्तः. अज्ञानं तदैवोपयोगि यदि कालेन कर्मणा वा न पीड्यते. अतोत्र शरदा मेघा निवर्तिता इति जलशोषकस्य तापजनकस्य सूर्यस्य व्यवधायकाभावाद् जलतापे तप्ता भवन्ति. तत्रापि पूर्ववद् दोषपरिहारायाह यथेति. दोषचतुष्टयाभावे दुःखाभावः प्रत्येकसमुदायाभ्यां तारतम्येन. अन्तःकरणेन्द्रियशरीरविषयाः पुरुषस्य पोषकाः सुखदातारस्ते सर्वे स्वभावदोषसहिताः. तत्र दरिद्रं सर्वविषयनाशकं बहिर्मुखस्य दुःखदायि. कार्पण्यमन्तःकरणदोषो लोभात्मकः, दरिद्रोपि भूत्वाऽलुब्धो यदि भवति तदा न प्राप्नुयाद् दुःखम्. तत्राप्येकाकी चेत् न काचित् क्षतिः प्रत्युत कुटुम्बी - देहदोषोऽयम्. तथाभूतोपि यदि जितेन्द्रियः स्यात् न काचित् चिन्ता, न विजितानि विशेषेणेन्द्रियाणि येन ॥३८॥

प्रकाशः

गाधवारीत्यत्राभासे क्वचिदित्यादि. विषयभोगादौ विषयस्वरूपयाथा-
त्याज्ञानमेव सुखकरमित्यज्ञानहेतवो नरत्वादयोपि तथेति वैराग्याभावे तथेत्यर्थः.
पूर्ववदिति वर्षावर्णन इव. तथा च व्रजे तापतप्ता गाधवारिचरा एव न तु
दरिद्रादयस्तेषामेवाभावादित्यर्थः ॥३८॥

लेखः

गाधवारीत्यत्र न पीड्यते इति पुरुष इति शेषः ॥३८॥

योजना

गाधवारिचरा इत्यस्य व्याख्याने अन्तःकरणेन्द्रियशरीरविषयाः पुरुषस्य
पोषकाः सुखदातार इति. एतैरस्वस्थैः प्राणी दुःखी भवति. तत्र दरिद्र इतिपदेन
विषयाभाव उक्तः, कृपणपदेनान्तःकरणदोषः, कुटुम्बिपदेन शरीरदोषः,
अविजितेन्द्रियपदेनेन्द्रियदोषः. एवं चतुर्भिः दोषैः प्राणी तापं प्राप्नोति ॥३८॥

एवं शरत्कृतं दोषत्रयमुक्त्वा गुणसहितं केवलान् गुणानाह शनैः
शनैरित्येकादशभिः.

शनैः शनैर्जहुः पङ्कं स्थलान्यामं च वीरुधः ।

यथाहम्ममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ॥३९॥

शनैः शनैः क्रमेणैव स्थलानि पङ्कं जहुः तामसाः स्वतामसदोषं जहुः. वीरुधो
लतागुल्मादय आममपकृतां जहुः. चकाराद् वृक्षा अपि सात्त्विका आममेव जहुः.
पूर्ववदेवाह यथाहम्ममतामिति. ममता पङ्कस्थानीया, अहन्तामस्थानीया. अहन्ता-
ममतात्यागे यद्यपि शास्त्रं हेतुस्तथापि धैर्याभावात् स्वाभाविकदोषेण पीडिताः शा-
स्त्रीयं न मन्यन्तेऽतो धैर्यमेव हेतुत्वेनाह. महतां ममतैवान्येषामहन्ताप्यतो द्वयमप्यु-

प्रकाशः

शनैःशनैरित्यस्याभासे दोषत्रयमुक्त्वा गुणसहितमिति दोषत्रयं गुणसहित-
मुक्त्वेति सम्बन्धः. ज्ञानिनां कदाचिद् दातृत्वं कुटुम्बिदरिद्रयोरायुरज्ञानं तापश्चेति
दोषत्रयं ज्ञानोपयोगित्वं वैराग्योपयोगित्वं च गुणाविति तत्सहितमित्यर्थः.
पूर्ववदेवाहेति वर्षावर्णन इव गुणबोधनाय शास्त्रीयं दृष्टान्तमाहेत्यर्थः. ननु यद्येवं तदा
ज्ञानिन इति वक्तव्यं न तु धीरा इत्याकाङ्क्षायां धीरपदतात्पर्यमाहुरहन्तेत्यादि.
स्वाभाविकदोषेणेति गुणक्षोभेण सकार्येण. शास्त्रीयमिति ज्ञानरूपं साधनम्. अत
इति धैर्यस्यावश्यकत्वात्. तथा चावश्यकत्वात् सहकारिणं धैर्यमेव हेतुत्वेनाहेत्यर्थः.
शरीरादिष्वित्यत्रादिपदेनेन्द्रियप्राणान्तःकरणान्युच्यन्त इत्यहन्तात्याग एव वाच्य
इत्युभयकथनस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तत्तात्पर्यमाहुर्महतामित्यादि. अभेदतश्चेति,
लेखः

शनैः शनैरित्यस्याभासे दोषत्रयमिति. विचार्य ज्ञानदानमप्यतिसुजनस्य न
भवतीति सोपि दोष एवेत्यर्थः. अत्र तु गुण एवेत्याशयेनाहुः गुणसहितमिति.

योजना

ममता पङ्कस्थानीयेति, स्त्रीपुत्रादौ या ममता सा पङ्कस्थानीया शीघ्रं निवर्तितुं
शक्येत्यर्थः. अहन्ता आमस्थानीयेति, शरीरादौ या अहन्ता सा आमस्थानीया
चिरकालेन बहुभिरुपायैर्निवर्तितुं शक्येत्यर्थः. अत एव स्त्रीपुत्रादौ स्नेहं
बहवस्त्यजन्ति, देहादौ तु स्नेहः केनचिदेव त्यज्यते इति तथा. महतां ममतैवेति,
शास्त्राद्युत्पन्नज्ञानानां तु देहादौ नाहम्बुद्धिः, देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो ज्ञानात्, किन्तु
ममतैवेत्यर्थः. अन्येषामहन्तापीति ज्ञानरहितानां तु देहादावहम्बुद्धिरपीत्यर्थः. अत

क्तमभेदश्च. केचिदत्रात्मतादात्म्यमात्मसम्बन्धश्चाहुः. अहङ्कारो (S) ब्रह्मवादे नैयायिकादिसिद्धान्ते च नास्ति, तत्रात्मबुद्धिरेवेति. स्वयमात्मत्वमध्यस्यत इत्यपरे, तादात्म्यमित्यन्ये, सर्वथा त्याज्यमेव. गौणपक्षेपि त्यागमर्हति. करणपक्षे तु ममता कार्यार्थ इति न' त्यागः, अत एव धीरा इत्युक्तं न तु भक्ताः. आदिशब्देन पुत्रादयः,

प्रकाशः

वक्ष्यमाणरीत्या गौणात्मबुद्धित्वेनाभेदादेकपदोक्तिरित्यर्थः. ननु तलो द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणतायां भेदोपि सङ्गच्छत इति तदङ्गीकारे को दोष इत्यतस्तदुपपादनायाहन्ताममतयोः स्वरूपं विचारयन्ति केचिदित्यादि. तथा च ते सम्बन्धविशेषाविति पदार्थान्तरम्. तत्र तादात्म्यस्याशक्यत्यागत्वादहन्तास्थले तन्मतमयुक्तमित्याशयेन स्वमतमाहुरहङ्कार इत्यादि. तत्रात्मबुद्धिरिति गौणी शरीरादिष्वात्मबुद्धिः मतान्तरमाहुरात्मत्वमित्यादि. अतोऽहन्तास्वरूपं मतभेदेन नाना ममतास्वरूपं तु सर्वत्रात्मसम्बन्धबुद्धित्वमेवेति बोध्यम्. अत्र यद्यप्यहन्तायां नाना मतान्युक्ताति तथापि बालस्य स्वशरीरेऽहम्बुद्धिदर्शनेन बाले च प्राचीनसंस्कारस्य नष्टतयाध्यासलक्षणस्य तत्राभावाच्छरीरात्मनोर्भेदेन तत्र तादात्म्यस्य वक्तुमशक्यत्वाच्चाध्यासादिविलक्षणा नटे रामादिबुद्धिवदियं त्यागानर्हा स्यादिति व्याख्येयग्रन्थविरोध इत्यत आहुः सर्वथेत्यादि. तथा च सानपकारित्वात् त्यागानर्ह्यन्त्वपकारिणीत्यस्यास्त्यागो युज्यत इति न व्याख्येयविरोध इतिभावः. नन्वत्रायं दृष्टान्तो न युक्तो, भक्तानां भगवति ममतादर्शनेन तस्याश्चाहन्तां विनासम्भवेन ममताद्वारा तस्या निरोधकरणत्वेनोपकारित्वादित्यत आहुः करणपक्षे त्वित्यादि. त्यागाभावे गमक-

लेखः

केवलानिति दृष्टान्तेपि दोषरहितानित्यर्थः. व्याख्याने केचिदित्यारभ्याहुरित्यन्तम्, इदं द्वयमहन्तेत्यर्थः. तत्र हेतुं वदन्त इदमेव विवृण्वन्ति अहङ्कार इति, यतः पदार्थान्तरं नास्त्यत इत्यर्थः. साङ्गमते एव तथेति भावः. केचित्पदव्यावर्त्य स्वमतमाहुः तत्रेति. अहङ्कारस्य पदार्थान्तरत्वाभावेनात्मत्वेन ज्ञानमेवाहङ्कार इति वयं ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यर्थः. पूर्वोक्तः सम्बन्धोऽध्यासलक्षण इत्याहुः अध्यस्यत इति. एते उभये केचित्पदेनोक्ता इतिज्ञेयम्. गौणपक्षेपीति, साङ्गमते एवाहङ्कारः पदार्थान्तरं तत्पक्षेपीत्यर्थः. करणपक्षे त्विति लीलासिद्धयर्थं ममता कर्तव्येतिपक्षे इत्यर्थः. वैदिके त्विति "आत्मा वै पुत्रनामासि" "स पतिः पत्नी चाभवतामि"त्यादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः ॥३९॥

तेष्वप्यहन्ता' केषाञ्चिद्. वैदिके त्वहन्तैव पुत्रे भार्यायां च. शनैस्त्यागस्त्यक्तांशस्य पुनरग्रहणार्थम्. त्यागे भिन्नत्वं हेतुरिति तदुपपादयत्यनात्मस्त्विति ॥३९॥

एवं बहिर्दोषं परिहृत्य ततोऽन्तरङ्गदोषपरिहारार्थं समुद्रं निरूपयति निश्चलाम्बुरिति.

निश्चलाम्बुरभूत् तूष्णीं समुद्रः शरदागमे ।

आत्मन्युपरते सम्यक् मुनिर्व्युपरतागमः ॥४०॥

पृथिव्यपेक्षया जलमुत्तमं जले च समुद्रः. तत्र चाञ्चल्यं दोषो, रजःसम्बन्धस्तत्र स्वभावत एव नास्ति. शब्दश्च दोषश्चलनेनैवोत्पद्यते, उभयमपि राजसं; तामसं पृथिव्यामेवोक्तं च. तदुभयाभावमाह निश्चलाम्बुरिति तूष्णीम-

प्रकाशः

माहुरत एवेत्यादि. तथा चाधिकारिभेदात् न दोष इति धीरपदमेव गमकमतो दृष्टान्तस्य नायुक्तत्वमित्यर्थः. नन्वादपदेन पुत्रादिग्रहणेऽहन्ताममतयोर्भेद एवायातीति तयोः कथमभेद इत्यत आहुस्तेष्वित्यादि. केषाञ्चिदिति प्राकृतानाम्. वैदिके त्विति तुरप्यर्थो ज्ञेय "आत्मा वै पुत्रनामासीरिति" "तदेतदध्वगलमि-वे"तिश्रुतिभ्यां तस्मादहन्ताममतयोरभेद एव ॥३९॥

निश्चलाम्बुरित्यत्र. जलदोषनिवृत्तेः पूर्वं "नीराणि प्रकृतिं ययुरि"-त्यत्रोक्तत्वात् पुनरुक्तिरापतेदिति प्रकृते विशेषमाहुरन्तरङ्गोत्यादि. रजःसम्बन्ध लेखः

निश्चलाम्बुरित्यत्र पृथिव्यामेवेति, उक्तं पद्मामतरूपं राजसतामसमुभयमपि पृथिव्यामेव, अत्र तु चाञ्चल्यशब्दरूपं राजसतामसमुच्यत इत्यर्थः. वीरुधोपि पृथिव्येवेत्येवकारः. तदुभयाभावमिति चाञ्चल्यशब्दाभावमित्यर्थः. उपरताग-योजना

एव धीरा इत्युक्तं न तु भक्ता इति. भक्तानां तु भगवत्समर्पितपदार्थेषु ममता रक्षणीयैवेति ममताकरणपक्षो भक्तानामित्यर्थः. धीराणां तु ममता त्याज्यैवेति न ममताकरणपक्षः किन्तु ममतात्यागपक्ष एवेति भावः. वैदिके त्वहन्तैव पुत्रे भार्यायां चेति- "आत्मा वै पुत्रनामासीरिति" श्रुतेः पुत्रेऽहन्ता "आत्मनो वा एष अर्धो यत् पत्नी"तिश्रुत्या भार्यायामहन्ता वैदिके मार्गे इत्यर्थः ॥३९॥

भूदिति. तत्र हेतुः शरदेव. पूर्ववद् दृष्टान्तमाह— आत्मन्यन्तःकरणे सम्यगुपरते लयविक्षेपरहिते जाते? मुनिर्मननशील उपरतागमोपि भवति निवृत्तवेदार्थानुसन्धानो भवति, यतोयं सम्यग् मुनिर्निष्पन्नमनननिदिध्यासनसाधनः. आगमः शब्दश्चाञ्चल्याभाव उपरतिः. सात्त्विकस्तु तथा दोषो न भवतीति पृथिवीजले एव निरूपिते ॥४०॥

जलभेदान् निरूपयति केदारेभ्य इति.

केदारेभ्यस्त्वपोगृह्णन् 'कर्पुका दृढसेतुभिः ।

यथा प्राणैः स्रवद् ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ॥४१॥

केदारा धान्योत्पत्तिक्षेत्राणि विभक्तानि तेभ्यो निःसरन्तीरपः कर्पुका अगृह्णन् गमनमार्गमुद्रणेन, तदाह दृढसेतुभिरिति. जलेन सर्वमार्द्रमिति जलगतिनिरोधार्थं दृढत्वमुक्तम्. अस्यापि गुणस्य स्वाभाविकत्वपरिहाराय दृष्टान्तमाह यथेति. शरदि वृष्टिर्दुर्लभेति जलार्थिनां तन्निरोध उचितस्तथाप्यस्य फलसाधकत्वं साधनीयं, जलाभावे सर्वैव कृषिर्व्यर्था भवेदिति रक्षायां दाढ्यमपि निरूपणीयम्. प्राणादयो वायवो यदा बहिर्निःसरन्ति तदा ज्ञानसहिता एव निःसरन्ति, तथेन्द्रियाण्यपि. ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तो हि भगवान् ज्ञानक्रिययोरगतयोरपगच्छतीव;

प्रकाशः

इति रेणुसम्बन्ध इत्यर्थः. ननु ब्रजाद् दूरस्थत्वेनात्र समुद्रनिरूपणं कुतस्तत्र लीलाभावादिति न शङ्कनीयमिह तत्र तदभावेपि द्वारकालीलायां तदुपयोगस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र हि सार्वत्रिकीर्लीला अभिप्रेत्य तत्र तत्र निरूपणं क्वचिद् दृष्टान्तमुखेन व्यज्यते क्वचिद् दार्ष्टान्तिक उच्यत इति समुद्रनिरूपणस्यापि युक्तत्वादिति ॥४०॥

केदारेभ्य इत्यत्र. कथं न स्वाभाविक इत्यत आहुः शरदि वृष्टिरित्यादि. तर्हि दृष्टान्तस्य किं प्रयोजनमत आहुस्तथापीत्यादि निरूपणीय इत्यन्तम्. तथा चैतदर्थं दृष्टान्त इत्यर्थः. इन्द्रियाणीति, प्राणशब्दस्यैवेदं श्रौतमर्थान्तरम्. किं ज्ञानसाधने-

लेखः

मोपीति. मुनिपदेन चाञ्चल्याभाव उक्त इत्यपिशब्दः ॥४०॥

केदारेभ्य इत्यत्र तथापीति— उचितत्वात् स्वाभाविकत्वं सम्भवति तथाप्यस्य ब्रजस्थकर्षुकृतग्रहणस्य भगवत्सम्बन्धिफलसाधकत्वं साधनीयम्, अतो दृष्टान्त उक्त इति शेषः. प्राकट्यं त्विति, बहिर्दृष्टावन्तःप्राकट्यं निवर्तत इत्यर्थः ॥४१॥

१. लुप्तम्. २. लुप्तम्. ३. कर्ष. ४. कर्ष.

प्राकट्यं तु निवर्तत एव. ज्ञानं हि प्रकटमुच्यते शास्त्रतो जातं, "स्रवतीन्द्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यत" इतिवाक्यात्. ज्ञानार्थमेव हि योगशास्त्रं प्रवृत्तं,

ऊर्ध्वेन्द्रियैस्तु विक्षेपो ज्ञानस्याधो विनाशनम् ॥(१४)॥

निरोधे पुञ्जभावेन स्वकार्यं साधयेद् ध्रुवम् ॥

प्राणेन्द्रियनिरोधेन स्रवद् ज्ञानमगृह्णन्, तत्र योगमार्गा दृढसेतव इति. केदारेभ्य इति चतुर्थी, तुशब्दोऽग्रहणेपि सिद्धिं व्यावर्तयति. अतः साधनदशायां योगो नित्यः, आसनप्राणायामादिस्थैर्ये ज्ञानं नावकीर्यत एव. योगः शरदि सिध्यतीति च शुद्धिद्वारा च हेतुः ॥४१॥

एवमाधिभौतिकीमाध्यात्मिकीं च जलस्य शुद्धिमुक्त्वाधिदैविकप्रकारेण शुद्धिमाह शरदर्काशुजानिति.

शरदर्काशुजांस्तापान् भूतानामुडुपोहरत् ।

देहाभिमानजं तापं मुकुन्दो ब्रजयोषिताम् ॥४२॥

शरत्कालीनो योऽर्कः सोऽत्यन्तं खरस्तस्यांशवोपि तथा. तज्जनितास्तापा ज्वराद्युत्पादकत्वेनापि खराः, अतस्तापेषु बहुवचनम्. भूतानां जातानां; चन्द्रो हि जलाधिपतिर्जलप्रकृतिकस्तदात्मिकानि च भूतान्यतस्तत्तापनिवारकत्वं तस्य

प्रकाशः

त्यत आहुर्ज्ञानक्रियेत्यादि. कथमपगच्छतीवेत्यत आहुः प्राकट्यमित्यादि. ननु मूले प्राकट्यनिवृत्तिर्नोक्तेति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुर्ज्ञानं हीत्यादि. वस्तुतस्तु स्रावमुखेन प्राकट्यनिवृत्तिरप्युच्यत इत्यर्थः. तत्र युक्तिस्तदा ज्ञानशक्तीत्यादिनोक्तैवेति भावः. इति चतुर्थीति, तथा च केदारार्थमित्यर्थः ॥४१॥

शरदर्काशिवत्यस्याभास आध्यात्मिकीमि"त्यापोमयः प्राण" इतिश्रुतेस्तथा. शुद्धिमाहेति स्वकार्यक्षमत्वरूपां शुद्धिमाहेत्यर्थः. उभयत्रापीति तापे निवृत्तौ

कारिकार्थः

केदारेभ्यस्त्वपो गृह्णन्नित्यत्र ऊर्ध्वेन्द्रियैरिति. इन्द्रियाणि यदा बहिर्निःसरन्ति तदा ज्ञानसहितानि निःसरन्ति. तथा च ऊर्ध्वेन्द्रियैर्योगशास्त्रानुसारेणानिरुद्धैरिन्द्रियैर्ज्ञानस्याधो विनाशनं भवति, सच्छिद्रघटाद् जलस्येवेत्यर्थः. निरोधे पुञ्जभावेनेत्यादि, सतीन्द्रियनिरोधे ज्ञानस्य स्रवणाभावात् पुञ्जभावेन सञ्चयेन स्वकार्यं साधयेदित्यर्थः (१४).

युक्तम्. उडुप इति नक्षत्रद्वारापि तापहारकत्वमुक्तम्. उभयत्रपि शरदो हेतुत्वं, पूर्ववद् दृष्टान्तः. यथा चन्द्र आधिभौतिकं तापं हृतवानेवं भगवानाध्यात्मिकं तापं हृतवान्. स तापो देहाभिमानरूपः. स क्रमेण पुष्टिमार्गप्रवेशनाद् हतो; देहादीनां भगवति विनियोगाद् न केनाप्यंशेन तापः. **व्रजयोषितामिति** तदा, ता एव स्थिताः चन्द्रसमानतया निवारणाद्, रात्रावेव. **देहाभिमानः** स्त्रीत्वाभिमानज्ञाने कामस्तत्कृताश्च तापाः. ननु जात्यादिधर्मनाशकत्वात् कथं तापनिवारकत्वं? तत्राह **मुकुन्द** इति, मोक्षदानसमये पूर्वावस्था त्याजनीयैव, अत उपयुक्त एव त्यागः.

प्रकाशः

चेत्यर्थः. **पूर्ववदिति** स्वाभाविकत्वपरिहाराय. **मोक्षाभाव** इति तस्मादिति शेषः ॥४२॥

लेखः

शरदकांशुजानित्यत्र नक्षत्रद्वारापीति, कृष्णपक्षे चन्द्राभावात् तथा. **उभयत्रापीति** स्वतो नक्षत्रद्वारा च तापहरणे इत्यर्थः. **तदा ता एवेति**— यद्यपि मोक्षार्थं सर्वेषामेव तापं हरति तथापि चन्द्रोदयसामयिकलीलायां ता एव स्थिता अतो **व्रजयोषितामित्युक्तमित्यर्थः**. अन्यदप्याहुः **चन्द्रेति**. वयं स्त्रियो रात्रौ वनं कथं यास्याम इत्यभिमानो भगवत्स्थित्यज्ञानं **कामलीलाभिलाषश्चेति** त्रयं देहाभि-

योजना

देहाभिमानजं तापमित्यस्य विवृतौ **स क्रमेण पुष्टिमार्गप्रवेशनाद्** इति. **क्रमेणेति**— प्रेमोत्पत्तेः पूर्वं प्रेमवतां सरणिमनुसरन् तत्प्रकारेण भजन् क्रमेण शुद्धपुष्टिभक्तौ प्रविशति. एवं शुद्धपुष्टौ प्रविष्टः, शुद्धपुष्टेः “शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभा” इतिवाक्यात् प्रेमप्रधानत्वात्, प्रेमवान् भवति. तथा सति प्रेम्णा देहादीनां भगवति विनियोगाद् भगवदीयत्वेन स्वदेहे देहाभिमानस्य विद्यमानत्वेपि न देहाभिमानजस्तापो भवति. तदेतदुक्तं **पुष्टिमार्गप्रवेशनाद् हत** इति. **तदा ता एव स्थिता** इति. **भूतानामुडुपोहरदित्युक्त्वा मुकुन्दो व्रजयोषितामित्युक्तं**, तथा चैककालत्वं चन्द्रकृततापहरणस्य भगवत्कृततापहरणस्य चायाति. एवं सति तदा चन्द्रोदयसमये सायङ्काले **ता एव** व्रजरमण्य एव भगवद्दर्शनार्थं भगवन्निकटे स्थिता इति तासां तापदूरीकरणं निरूपितमित्यर्थः ॥४२॥

अन्यथा शरदि ता मृता एव स्युस्तत्र विद्यमाने भगवति मोक्षाभावश्च. सर्वभावेन ता गृहीता इति तासां तापाभावः. शरदो विभावकत्वादुपयोगः. केदारदृष्टान्त एव वायोः शुद्धिरर्कचन्द्रमसोर्निरूपण एव तेजसः ॥४२॥

आकाशस्य शुद्धिपूर्वकं गुणमाह **खमशोभतेति**.

खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकम् ।

सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ॥४३॥

निर्मेघं खमशोभत, शरदा कृत्वा **विमलास्तारका** यस्य,

मासाष्टकं तथाकाशे तमस्तापैः कृतं रजः ॥(१५)॥

मेघैरपोह्यते सम्यगतः शरदि निर्मलाः ।

सर्वं नभो दिशश्चैव तारकाश्चन्द्र एव च ॥(१६)॥

तदाह **शरद्विमलेति**. मेघापगमो दोषाभाव आधिभौतिको, विमलताध्यात्मिकी, तारका गुणाः, आधिदैविकीयं शरदिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **सत्त्वयुक्तमिति**.

लेखः

मानस्तत्कृताश्च तापा अत्र विवक्षिता इति शेषः. अतोपि **व्रजयोषितामित्युक्तमित्यर्थः**. अन्यथेति पूर्वावस्थास्थितावित्यर्थः. तत्रेति, कामेन स्वपतिभजने मरणाभावेपि तादृशे **भगवति** मोक्षो भजनानन्दरूपो न स्यादिति तदपि मरणतुल्यमेवेति भावः. चकारोऽर्थविशेषे, स्यादिति शेषः. अत्राभासेषु वाच्यार्थ उक्तः सङ्ग्रहकारिकासु तात्पर्यार्थ उक्त इति ज्ञेयम् ॥४२॥

खमशोभतेत्यत्र सर्वं नभ इति, नभोदिकृतारकाचन्द्रा निर्मला इत्यर्थः. **तदाहेति** शरत्कृतं तारकानैर्मल्यमाहेत्यर्थः. **आधिदैविकीति**, “कृष्णे भक्तिर्यथे”त्यस्याभासे उक्तमाधिदैविकसादृश्यमत्राप्युक्तमिति ज्ञेयं, तथा चाधिदैविकवद्

कारिकार्थः

खमशोभत निर्मेघमित्यत्र मासाष्टकमिति. शरदि नभआदीनां नैर्मल्ये हेतुमाहुर्मासाष्टकमित्यादिना. वार्षिकमासचतुष्टयातिरिक्तमासाष्टकपर्यन्तं तापैः सूर्यसम्बन्धिभिस्तथा जलांशशोषणप्रकारेण कृतं रज एव तमो मेघैरपोह्यते दूरीक्रियते अतो हेतोः **शरदि नभोदिकृतारकाचन्द्रा निर्मला** इत्यर्थः. मूले **नभः**शब्देन दिशामपि ग्रहणं, चन्द्रो द्वितीयश्लोकोक्तः (१५-१६).

सत्त्वगुणेन युक्तं चित्तं शब्दब्रह्मणो वेदस्य दर्शनं यत्र तादृशमशोभत. चित्तस्य रजस्तमसी दोषः^१ सत्त्वसम्बन्धेऽपगच्छति^२. गुणस्तु सर्वपदार्थानां तत्त्वतो ज्ञानम्. ते च पदार्थाः श्रुत्येकसमधिगम्याः शुद्धेऽन्तःकरणे वेदभावनया स्फुरन्ति. शुद्धिहेतुत्वाच्छरदुपयोगः, मेघाभावस्थानीयं सत्त्वं विमलस्थानीयं शब्दब्रह्म तदर्थज्ञानं तारकास्थानीयं; एतद्व्यावर्त्या^३ दोषाः. आकाशो बाह्य आभ्यन्तरश्च शुद्धो निरूपितः ॥४३॥

तत्र हृदये भगवच्छोभां वक्तुं प्रथमत आकाशो चन्द्रशोभामाह, महाभूतानन्तरं मनसः क्रमभावित्वाद्, अखण्डमण्डल इति.

अखण्डमण्डलो व्योम्नि रराजोदुगणैः शशी ।

यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ॥४४॥

अखण्डं मण्डलं यस्य तादृशः पौर्णमासश्चन्द्रो भगवदीयो वोदुगणैः सह रराज. भगवदीयव्यावृत्त्यर्थं शशी निरूपितः. सोपि चन्द्रो गोपिकादिभिर्दृश्यमान एव तथा, अग्रे वा तस्य प्राकट्यं यथा हृदये. यदुभिः सह यदुपतिः कृष्णो भुव्यखण्डमण्डलो राजते. यद्यपि यदुपतिः सर्वत्रैव राजते, कृष्ण एवावतारान्तरेष्वपि, तथापि वृष्णिचक्रेणावृतोवतीर्णः साक्षाद्भगवानत्रैव शोभते ॥४४॥

टिप्पणी

अखण्डमण्डलो व्योम्नीत्यत्र सोऽपि चन्द्रो गोपिकाभिरिति. भगवदीयचन्द्रस्योदुरूपाणि स्वामिनीमनांसीति ताभिर्दृश्यमानस्तन्मनःसहकृतो भवतीति शोभितो भवतीत्यर्थः. एवं सति मूले अखण्डमण्डलपदेन भगवदीयः स उच्यते शशिपदेन लौकिक इति भावः ॥४४॥

प्रकाशः

अखण्डमण्डल इत्यत्र सुबोधिन्यां— पूर्ववत् तापत्याजनमात्रं न तापनिवर्तकमतो विशेषमाहुर्भगवदीयेत्यादि. यथा हृदयइतीदानीमिति शेषः ॥४४॥

लेखः

दोषनिवर्तिकेत्यर्थः. बाह्य आभ्यन्तरश्चेति दार्ष्टान्तिकदृष्टान्ताभ्यामिति शेषः ॥४३॥

प्रथमत इति पूर्वार्ध इत्यर्थः. मनस इति चन्द्रस्य मनोधिष्ठातृत्वादिति भावः.

अखण्डमण्डल इत्यत्र यथा हृदय इति. भगवत्पक्षे मूले व्योम्नि हृदयाकाशो उदुगणैर्यदुभिरित्यर्थः ॥४४॥

१. दोषी. २. तः. ३. त्वै. ४. क. ५. वृत्त्या. ६. यदु.

शरदो 'मासान्तरकृत्यमाहाश्लिष्येति.

आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् ।

जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहतचेतसः ॥४५॥

समं शीतमुष्णं च यत्र प्रसूनयुक्ते वने मारुतो यस्य तादृशं शीतोष्णभावमाश्रित्य तापं जहुः. वनमारुतं वा. समत्वान्मान्द्यमपि, प्रसूनसम्बन्धात् सौगन्ध्यम्— एवं सर्वगुणमपि वायुमाश्लिष्य जनास्तापं जहुः. अस्य सहजत्वाभावात् दृष्टान्तः परं हीनतामाह गोप्यो नेति. तत्र हेतुः कृष्णहतचेतस इति— कृष्णेनैव हतं चित्तं यासाम्. चित्ते हि सुखं भवति तत् कृष्णसम्बन्ध एव देहे तिष्ठति. आश्लेषोपि न कृतः. सामान्यनिषेधात् कृष्णाश्लेषोप्यनेनैव निषिद्धो, हरणशब्दाच्च. अत आध्यात्मिकीयं शरन्न सुखदायिनी वृत्ता, आधिदैविकीं तु वक्ष्यति ॥४५॥

प्रकाशः

आश्लिष्येत्यत्र. ननु पूर्वश्लोके 'मुकुन्दो व्रजयोषितामि'त्यनेन तापनिवृत्तिरुक्तेति कथं न जहुरित्यत आहुर्देहेत्यादि. देहस्य प्रयोजनं भगवदाश्लेष इति प्रथममासे सम्बन्धेपि मासान्तरे ताप उचित एवेति भावः. ननु मूले भगवदाश्लेषनामाभावात् कथमयमर्थो लब्ध इत्यत आहुः सामान्येत्यादि ॥४५॥

लेखः

आश्लिष्येत्यत्र समं शीतमिति. पक्षद्वयभेदेनोभयत्रापि बहुव्रीहिरुक्तः. प्रथमपक्षे द्वितीयविशेषणे बहुव्रीहिः, आद्यं विशेष्यं; द्वितीयपक्षे विपरीतमिति ज्ञेयम्. सर्वगुणमपीति, यद्यप्येतादृशस्तथापि जना एव तापं जहुर्न तु गोप्य इत्यर्थः. कृष्णाश्लेषोपीति कृष्णकृत आश्लेष इत्यर्थः, पूर्व भक्तकृत उक्तः. हरणेति, आश्लेषे चित्तं स्वस्थाने एव तिष्ठेदिति हरणं नोक्तं स्यादित्यर्थः ॥४५॥

योजना

आश्लिष्य समशीतोष्णमित्यस्य व्याख्याने आश्लेषोपि न कृत इति. प्रसूनवनमारुतमाश्लिष्य जनास्तापं जहुरित्युक्त्या तापत्यागे मारुताश्लेषकारणमिति सिद्धम्, अग्रे गोप्यो नेत्युक्तं; गोपिकानां तापस्तिष्ठत्येव. अतो ज्ञायते तापत्यागे कारणीभूतवनमारुताश्लेषोपि व्रजरत्नवधूभिर्न कृत इत्यर्थः. युक्तं चैतत्, भगवद्विरहव्याकुलानां मारुताश्लेषे दुःसहखेदजननात् तद्दीत्या न कृत इत्यर्थः. अत

१. 'न्तक'. २. 'ष्ण'. ३. 'युक्त'.

आध्यात्मिक्याः प्रसङ्गादुपयोगान्तरमप्याह गाव इति.

गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाभवन् ।

अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ॥४६॥

गर्भाधानकालोयं, वर्षाभिर्वीजोत्पत्तेः. गावो मृगाः खगास्तामसादिभेदात् एव नार्यः द्वियोपि, स्पष्टार्थं वा ता एव शरदा कृत्वा पुष्पिण्यः, अन्तःप्रविष्टा शरद् रजोविकासं कृतवती, तासामृतुकालो जात इत्यर्थः. ३अभिव्यञ्जकं तु नारीणामेव नैमित्तिकम्. स्ववृषैः स्वपतिभिरन्वीयमानाः फलैरप्यन्वीयमाना अभवन्निति योजना. फलस्यामोघत्वप्रतिपादनाय दृष्टान्तमाहेशसम्बन्धिन्यः क्रिया इव, ईशसंयोगात् फलयुक्ता अपि भवन्ति. ईशः पतिस्थानीयः, ता अपि फलैरन्विताः. फलमभिलषितं सहजं वा. दृष्टान्तस्त्वभिलषितसिद्ध्यर्थः. भगवत्सम्बन्धाद् शरद एते गुणाः ॥४६॥ जङ्गमानामुक्त्वा स्थावराणामाहोदहृष्यन्निति.

उदहृष्यन् वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुदं विना ।

राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून् विना नृप ॥४७॥

प्रकाशः

गाव इत्यत्र. गवादिजातीयाः द्विय एवात्रोच्यन्त इत्यत्र बीजमाहुस्ता एवेति. ननु गवादीनां पुष्पाभिव्यञ्जकाभावात् कथं पुष्पावगम इत्यत आहुरभिव्यञ्जकमिति, तथा चान्यासां वृषान्वीयमानत्वमेव गमकमित्यर्थः ॥४६॥

उदहृष्यन्नित्यत्र विनेत्यस्यार्थमाहुश्चन्द्रमसा कालेनेति, चन्द्रयुक्तेन कालेन. पक्षान्तरमाहुः सुब्लोप इति ॥४७॥

लेखः

गाव इत्यत्र अभिव्यञ्जकमिति— ऋतुकालाभिव्यञ्जकरजोदर्शनं नैमित्तिकं पित्ताद्युद्रेकजं नारीणामेव, न तत्र शरन्नियम इत्यर्थः ॥४६॥

योजना

एव विरहिणा केनचिद् गीतं “चन्दनं चन्द्रिकामोदो गन्धवाहश्च दक्षिणः सेयमग्निमयी सृष्टिः शीता किल परान् प्रती”ति. सामान्यनिषेधादित्यादि गोप्यो नेत्यनेन सामान्यनिषेधात् तापत्यागनिषेधवत् कृष्णाश्लेषनिषेधोप्यायाति, अत उक्तं कृष्णाश्लेषोप्यनेनैव निषिद्ध इति ॥४५॥

१. 'खि'. २. लुप्तम्.

सूर्योत्थाने कमलान्युदहृष्यन्, कुमुत् कुमुदं तु चन्द्रमसा विना कालेन उदहृष्यत्; कुमुदं विना वा, सुब्लोपः. अनेन सात्त्विकाः सात्त्विकाधिपतावुद्गच्छन्ती-त्युक्तं न त्वन्ये. सात्त्विकस्य सर्वसुखदातृत्वेपि न सात्त्विकव्यतिरिक्तानां सुखं यतस्तेषां कुत्सिता मुद्. केवलभौतिकव्यावृत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह— राज्ञा सर्व एव लोका निर्भया न तु दस्यवः, ते कुमुदाः. नृपेति सम्बोधनं तत्सम्मत्यर्थम्. लोका भुवनान्यपि. शरदि चौर्याभावश्च सूचितः ॥४७॥

एवं लौकिकं सर्वमुक्त्वा वैदिकमाह पुरग्रामेष्विति.

पुरग्रामेष्वग्रयणैरैन्द्रियैश्च महोत्सवैः ।

बभौ भूः पक्कसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ॥४८॥

पुराणि सात्त्विकानि, ग्रामा राजसा, आग्रयणानि श्रौतानीन्द्रसम्बन्धीनि स्मार्तानि, महोत्सवा लौकिकाः चकारात् कुलधर्माश्च. पुरग्रामेष्विति बहुवचनात् त्रिविधा अपि गृहीताः; सर्वैः कृत्वा भूरेव बभौ. तस्या आधिभौतिकीं शोभामाह पक्कसस्याढ्येति— पक्कैः सस्यैराढ्या. आधिदैविकीमाह कलाभ्यामिति रामकृष्णाभ्यां सङ्कर्षणकृष्णाभ्यां, भारहरणार्थं हि तावेवागतौ. विशेषमप्याह नितरां हरेरिति— हरेः सम्बन्धिनी भूर्नितरां बभौ पदैरनुभावैर्लीलाभिश्च. अस्मिन् वाक्ये भूप्रस्तावाद्धरिपदात् तस्या एव दुःखहर्तोच्यते, स च पुरुषोत्तम एव. भारहरणद्वारा सङ्कर्षणोपीति तत्कलारूपत्वं च. केशयोरिति भूमेर्वा दुःखहर्तुः केशाभ्यां नितरामित्यन्तःकरणसन्तोषात् चिदानन्दाभ्यां वा, सत् सिद्धैव ॥४८॥

लेखः

बभौ भूरित्यत्र हरेः कलाभ्यामित्यन्वयमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः भारहरणेति. तदा हरेः सङ्कर्षणस्येत्यर्थः. अस्मिन् पक्षे नितरामित्यस्यार्थमाहुः नितरामिति. सत्सिद्धैवेति, “पक्कसस्याढ्ये”त्यनेन सत्कला सिद्धैव, स्वस्मिन् चिदानन्दसम्पत्त्या नितरां बभावित्यर्थः ॥४८॥

योजना

उदहृष्यन् वारिजानीत्यस्य व्याख्यायां कुमुत् कुमुदं तु चन्द्रमसा विना कालेनेति. इह कुमुदशब्दः प्रथमान्तः, विनेति विशब्दः कालवाची तृतीयान्तः. तथा च कुमुदनाम कुमुदं तु कालरूपेण चन्द्रमसा उदहृष्यदित्यर्थो भवति. कुमुदं विना वेति. अस्मिन् पक्षे कुमुदशब्दो द्वितीयान्तः, तथा च वारिजानि उदहृष्यन् कुमुदिना कुमुदविनेत्यर्थः. वारिजत्वेपि कुमुदस्य सूर्योदये हर्षो नाभूत् ॥४७॥

उपसंहारार्थं शरदः सर्वसाधकत्वमाह वणिगिति.

वणिङ्मुनिनृपस्त्राता निर्गम्यार्थान् प्रपेदिरे ।

वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिण्डान् काल आगते ॥४९॥

वणिङ्मुनिनृपा वैश्यब्राह्मणक्षत्रियश्रेष्ठास्ते निर्गम्य 'पण्यात् प्रदेशान् प्राप्तवन्तः, तदाह्यार्थान् प्रपेदिरे इति. अर्थशब्दो हि लोके प्रसिद्धो वक्तव्यस्ततो वैदिकस्ततः स्मार्त इति. अर्थे तमः प्रधानं ततः सत्त्वं ततो रजः. अनेन स्थितानां न सिद्धिरुक्ता लौकिकोपकारी वैदिकोपकारी चोपकार्ये पूर्वमुक्तौ. स्त्राताः

प्रकाशः

वणिगित्यत्र. वणिजादित्रयाणां नैकोर्थ इति तान् विवृण्वन्त्यर्थशब्द इत्यादि. लौकिकोपकारीत्यादि, उपकार्ये नृपे वक्तव्ये तस्य लौकिकवैदिकोपकारिणौ वणिङ्मुनी पूर्वमुक्तावित्यर्थः ॥४९॥

योजना

पुरग्राम इत्यस्य विवृतौ सत्सिद्धैवेति. कलाभ्यामिति द्विवचनेन कलाद्वयनिर्देशात् कलाभ्यां चिदानन्दाभ्यां हरेः सम्बन्धिनी भूर्वभौ. तथा च सच्चिदानन्दरूपासु तिसृषु कलासु द्वयोः कलयोरधुना प्राकट्यं, सद्रूपा कला तु सिद्धैव. सर्वदा विद्यमानत्वात् सदंशः सर्वदा स्फुटोस्ति, चिदानन्दयोस्तिरोभावः तावपि लीलां कर्तुमुद्यतयोश्चरणसम्बन्धादधुना प्रकटीभूतावित्यर्थो भवति. अत्र श्लोके हरेः कलाभ्यां भूर्वभावित्युक्ते रामकृष्णयोः कलात्वमायाति, तच्च "कृष्णस्तु भगवान् स्वयं" "वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः पर" इत्यादिवचः सहस्रैर्बाधितमस्त्यतः केचिदत्रैवं मूलग्रन्थं लापयन्ति— कलाभ्यामित्यत्र 'कला' 'ऽऽभ्यामि'तिपदद्वयं कृत्वा कलेति प्रथमान्तं व्याख्याय आभ्यामिति- तृतीयाद्विवचनं व्याचक्षते. तथा च आभ्यां रामकृष्णाभ्यां हरेः कला भूर्वभावित्यर्थो भवति. "श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्ये लयोर्जये"तिदशमस्कन्धी- याकूरभगवद्दर्शनप्रसङ्गवाक्यादिलाशब्दवाच्याया भुवः शक्तिरूपत्वात् कलारूपत्वम्. अतः कलारूपा भूः आभ्यां रामकृष्णाभ्यां बभाविति सम्यगेव ॥४८॥

वणिङ्मुनिनृपस्त्राता इत्यत्र उपकार्ये पूर्वमुक्ताविति. उपकार्ये इति सप्तमी नृपविशेषणम् उपकार्ये नृपे वणिङ्मुनी लौकिकवैदिकोपकारकर्तारौ पूर्वमुक्तावित्यर्थः ॥४९॥

१. पण्यात्मदेशान्, प्रधानान्यात्मदेशान्, प्रधानाण्यात्प्रदेशान्.

स्नातकास्ते हि तीर्थवासिनस्ते यथाभिलषितान् धर्मार्थकामान् प्रपेदिरे. प्रत्येकसमुदायाभ्यां वा धर्मार्थकामा उक्ताः. अत्रापि पूर्ववद् दृष्टान्तमाह वर्षरुद्धा इति— वर्षैर्बहुभिरेव रुद्धा निरुद्धाः सिद्धाः पश्चात् प्राप्तफलाः स्वपिण्डान् पूर्वस्थितानेव काल आगते प्रपेदिरे. योगादिना बहुकालं स्वनिरोधं कृत्वा ततः सिद्धाः सन्तः तत्फलमनुभूय पुनः काले प्रलये 'समागते मोक्षसाधकत्वात् पुनस्तानेव देवदेहान् गृह्णन्ति स्वपिण्डान् फलरूपान् वा. कालः फलकालः, पूर्वकालस्य साधकत्वमस्य फलत्वमित्याधिभौतिकाध्यात्मिकभेदेन निरूपितं, कालप्राधान्यार्थ-मागत इति. एवं सलीला शरद् वर्णिता ॥४९॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षित विरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरप्रमेयप्रकरणे वैराग्यनिरूपकषष्ठाध्यायस्य स्कन्धादितः सप्तदशाध्यायस्य विवरणम् ॥

लेखः

वणिङ्मुनीत्यत्र लौकिकोपकारीति, उपकार्ये नृपे पूर्वमुक्तौ वणिङ्मुनी लौकिकं वैदिकं चोपकारं क्रमेण कुरुत इत्यर्थः. पुनः काल इति— दैनंदिनाः प्रलयाः प्रतिब्रह्मदिनं जायन्ते, तादृशे प्रलये पुनः समागते इत्यर्थः. कालप्राधान्यार्थमिति— तत्तद्वस्तुस्वभावस्थापनपूर्वकं लीलाया रसशास्त्रसिद्धत्वाद् रसार्थमत्र तथाकरणात् कालप्राधान्यस्थापनार्थमागतो भगवानतः कालो निरूप्यत उदीपकत्वेनेत्यर्थः. सलीलेति— "देहाभिमानजं तापं मुकुन्दो ब्रजयोषितामि"त्यादिना लीलापि सूचितैवेति भावः ॥४९॥

१. लुप्तम्.

प्रकाशः

अयं वैराग्याध्यायस्तत्र च वर्षावर्णनेन “निशामुखेष्वि”त्यादिश्लोकेषु
दृष्टान्तमुखेन कलिस्थव्यवस्थाबोधनाद् भगवद्भक्तानां वैदिकानां सतां तत्र वैराग्यं
स्फुटमेव. शरद्वर्णने “चाश्लिष्योत्पत्ति”श्लोके स्वामिनीनां
तापजनकत्वकथनादितरत्र वैराग्यं स्फुटमेवेति बोध्यम् ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते
दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे सप्तदशाध्यायविवरणम् ॥

॥ इति सप्तदशोऽध्यायः ॥

॥ सप्तमो स्कन्धादितः अष्टादशोऽध्यायः ॥

अष्टादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटा ।
वर्ण्यवर्णकभेदेन गोपानामपि सोच्यते ॥(१)॥

टिप्पणी

अष्टादशोऽध्याये गोपानामपि सोच्यत इत्यत्र— बालका हि
यत्किञ्चिदद्भुतमनुभूय स्वबाल्यस्वाभाव्यादेवोत्साहवशात्सर्वेषामग्रे तद् वदन्ति;
तथा नैतैरुक्तं किन्तु प्रभवासक्त्या. तस्यास्त्वयं स्वभावो यत्स्वसमानशीलेष्वेव
स्वसर्वस्वतया ज्ञातं प्रभुचरित्रं व्यक्ततया वादयति. तादृक्त्वमेतास्वेवेति गोपाः
स्वस्वगृहे ताभ्य एवाचख्युः^१. इदमेव सम्यक्त्वं चक्षणे. एतेन यथा दिवैतासां
गुणगानं तथैतेषां निशीति ज्ञापितं भवति. एतच्च प्रकरणादौ ज्ञापितमिति तदन्ते
च ज्ञापितमन्तरङ्गक्रीडार्थं वनप्रवेशे गोपालसाहित्यकथनेन. अन्यथा व्रतवरदानार्थं
गच्छन् यथैतान्सङ्गे न नीतवांस्तत्कार्यं कृत्वैभिः सहितो जातस्तद्वक्ष्य“त्यथ गोपैः
परिवृत” इत्यनेन, तथात्रापि कुर्यात्तदेतद्धृदि कृत्वोक्तं गोपानामपि सोच्यत

प्रकाशः

अष्टादशाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्तः पूर्वाध्यायादिसङ्गतिमाहुरष्टादश इति.
“जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहतचेतसः” इत्यन्तेन स्वामिनीनामासक्तिर्निरूपिता.
तथा पूर्वमपि परन्तु वर्णानामभावाद् बहिर्न स्फुटेत्यस्मिन्नध्याये स्फुटा निरूप्यत
इति सामान्यविशेषभावः प्रकरणाध्याययोः सङ्गतिरित्यर्थः. नन्वस्मिन् प्रकरणे
मुख्यः स्त्रीणामेव निरोध इति पूर्वं पञ्चाध्यायीसिद्धस्य गोपनिरोधस्यैतदर्थत्वं
वक्तव्यं तदत्र कथमित्याकाङ्क्षायां गोपेष्वपि तामाहुर्वर्ण्येत्यादि. तथा च
तद्वर्णनप्रयोजकत्वेन गोपनिरोधस्यापि तदर्थत्वमित्यर्थः. गोपानामासक्तिर्न स्फुटेति

कारिकार्थः

अष्टादशाध्यायारम्भे सार्धचतस्रः कारिकाः अष्टादशेति.
वर्ण्यवर्णकभेदेनेति “वर्ण्यं वर्णनीयं रात्रिचरित्रं वर्णका वर्णनकर्तारो गोपाः, तत्र
दिवाचरित्रं स्वामिन्यश्चेति भेद” इति विवृतं टिप्पण्याम् (१).

१. एवाचखुः मू. पा. २. तदज्ञापित मू. पा.

प्रवेशकूजने' तासामुद्बोधाय निरूपिते' ।
तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हि ॥(२)॥

टिप्पणी

इत्याचार्यैः. यथा स्वामिन्यो गृहेषु स्थिता अपि वने दिवाकृतां लीलां भगवद्भावानुभावेन स्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति, तथैतेपि निशिकृतां लीलामासक्तिभरानुभावेन स्वस्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति. सा चातिगोप्येति शुकैः स्फुटतया नोक्ता, एतद्गानकथनेनैवोक्ता भवति, गानहेतुभूतासक्तेस्तुल्यत्वात्सा च ज्ञापितैवेति तत्कार्यमपि सुतरां ज्ञापितं भवति. तदेतदुक्तं वर्ण्यवर्णकभेदेनेत्यनेन. वर्ण्यं वर्णनीयं रात्रिचरित्रं, वर्णका वर्णनकर्तारो गोपाः. तत्र दिवा चरित्रं स्वामिन्यश्चेति भेदः (१).

आसक्तिनिरूपणमुपपादयन्ति तद्गुणेष्वित्यादिना. अत्रैतज्ज्ञेयं-

प्रकाशः

टिप्पण्यां तामुपपादयन्ति बालका हीत्यादिना. एतद्गानकथनेनैवोक्तेति— "अन्ये तदनुरूपानी"त्यत्र गोपकर्तृकगानस्य सिद्धत्वादत्र स्वामिनीगानकथनेनैव सूचिता. तदाहुर्गानित्यादि (१).

सुबोधिन्यां नन्वासक्तिवर्णनप्रस्तावे वृन्दावनप्रवेशकूजनयोर्वर्णनस्य किं प्रयोजनमत आहुः प्रवेशेत्यादि. प्रवेशबोधने तासां प्रेमोद्बोधाय निरूपिते. ननु मूले "गोपैस्तयोस्तदद्भुतमि"त्यादिपूर्वाध्याये गुणवर्णनाद् गुणासक्तिरेव तेषां स्फुटा न तु भगवदासक्तिरित्यासक्त्या वर्णनकथनं कथमित्याशङ्क्यां हेतुस्तद्गुणेष्विति. तद्गुणेष्वित्यादिना यदुक्तं तट्टिप्पण्यां स्फुटीकुर्वन्त्यासक्ती-

लेखः

अष्टादशोऽध्याये तद्गुणेष्विति, भगवदासक्ता एव गुणासक्ता भवन्त्यतोऽत्र गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्ज्ञापितेत्यर्थः (२).

कारिकार्थः

प्रवेश इति, प्रथमश्लोकोक्तो वृन्दावनप्रवेशः द्वितीयश्लोकोक्तं वेणुकूजनं रूपबोधनं च तासामासक्त्युद्बोधनाय निरूपिते. नन्वत्राध्याये भगवद्गुणासक्तिरेव स्फुटा न तु भगवदासक्तिरित्याशङ्क्याहुस्तद्गुणेष्वित्यादि, भगवद्गुणासक्तिलक्षणकार्येण भगवदासक्तिरनुमीयत इत्यर्थः (२).

१. बोधने. २. ष्यते. ३. स्वगृहेष्विति पाठः.

आसक्तिः प्रेमपूर्वेव प्रेमापि हरिणा कृतम् ।
उद्बोधकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचित् ॥(३)॥

टिप्पणी

गुणासक्तिलक्षणकार्येण भगवदासक्तिर्ज्ञाप्यते. आसक्तिः प्रेमोत्तरभाविनीति तन्निरूपणेन प्रेमापि निरूपितो भवति, स चाद्यश्लोकेन निरूप्यते. स तूद्बुद्ध एवासक्तिं जनयत्ययं तु लौकिकवत्कोकिलादिकूजनेन नोद्बुद्धो भवत्य-

प्रकाशः

त्यादिना. कारिकायां हिर्हेतौ बोध्यः. तदाहुर्ज्ञाप्यत इति, स्फुटीक्रियते (२).

ननु ये गुणासक्तास्ते गुणिन्यासक्ता भवन्तीति न नियम इति भगवदासक्तिर्गोणी स्यादित्याकाङ्क्षायामासक्तिः प्रेमपूर्वेवेति यदुक्तं तद्विवृण्वन्त्यासक्तिः प्रेमोत्तरेत्यादिना. तथा चाद्ये श्लोके गोगोपालसाहित्यकथनेन प्रेमापि निरूप्यते. यदि हि तेषां स न स्यात् भगवांस्तान् सङ्गे न स्थापयेदिति सा न गौणीत्यर्थः. ननु भवत्वेवं तथाप्याद्यश्लोकद्वयोक्तस्वामिनीप्रेमोद्बोधकस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां प्रेमापीत्यादिना यदुक्तं तद् विवृण्वन्ति स

योजना

अष्टादशाध्याये कारिकासु तद्गुणेषु प्रसक्ता हीति, नन्वत्राष्टादशाध्याये गोपिकानामासक्तिर्निरूप्यत इत्युक्तं तत् कथं सम्भवत्यासक्तेः स्फुटम-कथनादित्याशङ्क्य गुणासक्तिरूपकार्येण भगवदासक्तिरनुमीयत इत्याहुस्तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हीति, हि यतस्तस्मिन् भगवति य आसक्तास्त एव गुणासक्ता भवन्तीत्यतो गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्ज्ञाप्यत इति भावः (२).

नन्वासक्तेरुद्बोधस्तु कोकिलकूजनादिना भवति, तत् स्वयं भगवता किमर्थं कृत इत्याशङ्क्य नात्रोद्बोधनमात्रं भगवता कृतमपि तु सर्वापि सामग्री केवलं प्रभुणा कृतेत्यासक्त्युद्बोधोपि हरिणा कृत इत्याहुरासक्तिः प्रेमपूर्वेवे-त्यारभ्य न केनचिदित्यन्तेन, आसक्तेः पूर्वावस्था प्रेम, तदपि प्रभुणैव स्वस्मिन् व्रजभक्तानां कृतं प्रमाणप्रकरणे, ततोऽस्मिन् प्रमेयप्रकरणे आसक्तिः कृता, ततो वेणुकूजनेन तदुद्बोधोपि हरिणैव कृत इति युक्तमेव, यतोऽङ्गीकारेणैव प्रभुः सर्वं साधयति. तथा च साधनानि स्वयमेव सम्पाद्य फलं प्रयच्छतीति पुष्टिमार्गे प्रभुप्राप्तौ प्रभुरेव साधनम्, "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इतिश्रुतेः (३).

आसक्त्या वर्णनं तस्माद् विद्यान्ते वर्ण्यते स्फुटम् ।

टिप्पणी

लौकिकत्वादतः प्रभुकृतमेव तदुच्यते' (२-३).

फलितमाहुरासक्त्या वर्णनमिति. आसक्तौ सत्यामपि यावद् भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत्स्वरूपगुणलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते यतस्तस्माद्धेतोरेकेन श्लोकेन "बर्हापीडमि"त्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यत इत्यर्थः. पूर्वं नादब्रह्मात्मकामूर्तविद्यामन्तरे चानुभावयित्वान्तरेव तत्फलभूतं गानेन स्वरूपानुभवं कारितवान्, अग्रे तु स्वलोकात्मकव्यापिवैकुण्ठस्य बहिरनुभवात्मकविद्यया तत्फलभूतं बहिरङ्गसङ्गेन स्वरूपानन्दानुभवं कारयिष्यतीति ज्ञापनायाप्यत्र विद्यात्वनिरूपणमिति ज्ञेयम्. यद्वा श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्तिव्यञ्जितमर्थमाहुर्विद्यान्त इति, विद्याया अन्त इत्यर्थः. सा हि पञ्चपर्वात्मिका, तथा च गानोक्तेः पूर्वश्लोकेषु तत्समान-

प्रकाशः

त्वित्यादिना. तदिति उद्बोधकद्वयं, तथा च यदि भगवतस्तासु प्रेमा न स्यात् वृन्दावने प्रविशेत् प्रविश्य वा न बोधयेद्यतः प्राविशदबोधयच्चातस्तासु भगवतः सोस्तीति निश्चीयते. तेन भगवतः स्वस्मिन् प्रेमावगत्यैतासां प्रेमोद्बुद्धमिति स एव मुख्य इत्येतज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः. तत् स्फुटीकुर्वन्ति फलितमित्यादिना (३).

आसक्त्येति भगवदासक्त्या. ननु "कुसुमितवनराजी"त्यत्रोद्बोधकान्तरस्याप्युक्तत्वेनात्रोद्बोधकान्तरस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद् भगवत्कृतमेवोद्बोधकमित्यत्र किम्मानमित्याकाङ्क्षायां विद्यान्ते वर्ण्यते स्फुटमित्यनेन यदुक्तं तद् विवृण्वन्त्यासक्तावित्यादिना. न ज्ञातुं शक्यन्ते "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इति श्रुतेर्न ज्ञातुं शक्यन्ते. वर्ण्यत इति श्लोकेन वर्ण्यते. तथा चेदं शुककृतं वर्णनमेव भगवत्कृतोद्बोधकोद्बोधत्वगमकं स्फुटमित्यर्थः. एवं च तस्मादितिपदमत्रापि हेतुत्वेनान्वेतीति बोध्यम्. विद्यापदस्योपासनायामिव साक्षात्कारेपि प्रयोगात् तमभिप्रेत्य विद्यापदस्य तात्पर्यान्तरमाहुः पूर्वमित्यादिना. विद्यापदस्य तदुभयस्मिन्निव विद्याशक्तावपि रूढेर्विद्यान्त इति समस्तषष्ठीकं पदमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुर्द्वित्यादि. एवं च "बर्हापीडे"तिश्लोकोक्तभगवत्स्वरूपानुभवो ब्रह्मभावोत्तर-

१. च तदुच्यते मू. पा.

योजना

विद्यान्ते वर्ण्यत इति "विद्ययामृतमश्रुत" इतिश्रुतेर्विद्यां विना न भगवत्प्राप्तिस्ततोऽत्र ब्रजजनेष्वपि सा निरूपणीयातो "बर्हापीडे"त्यन्तश्लोकपञ्चक-सङ्ख्यया पञ्चपर्वा विद्या सिद्धेति ज्ञायते. एवं पञ्चपर्वात्मकविद्यासिद्धौ गुणवर्णनलक्षणा भगवत्प्राप्तिरभूदिति भावः. विद्यायाः पञ्च पर्वाणि, "वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेदि"तिवाक्यात्. इदं त्ववधेयं- लीलास्थजीवानां विद्याप्यलौकिकी, सा 'घोषसुन्दरीणामपि सम्पन्ना. तथा हि भगवदतिरिक्तेषु रागाभावो वैराग्यम्, रसात्मकत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं साङ्ख्यम्, चित्तस्य भगवदेकपरत्वं योगः, भगवद्विरहे परमक्लेशानुभवस्तपः, मुक्त्यन्तपुमर्थाकाङ्क्षारहिता भगवदासक्तिर्भक्तिरिति पञ्चपर्वा पुष्टिमार्गीयविद्या

कारिकार्थः

भगवद्विषयकप्रेमोद्बोधकयोरलौकिकत्वं बोधयितुं भगवत्कृतत्वमाहुः प्रेमापि हरिणा कृतम् उद्बोधकं च हरिणेति. फलितमाहुरासक्त्या वर्णनमिति, आसक्तौ सत्यामपि यावद् भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत् स्वरूपगुणलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते यतः तस्माद्धेतोरेकेन श्लोकेन "बर्हापीडमि"त्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यते इत्यर्थः. यद्वा श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्तिव्यञ्जितमर्थमाहुर्विद्यान्त इति, विद्याया अन्त इत्यर्थः. सा हि पञ्चपर्वात्मिका, तथा च गानारम्भोक्तेः पूर्वश्लोकेषु विद्यासमानसङ्ख्येक्या तेषु श्लोकेषु विद्यात्वं लक्ष्यते. "तथा च ब्रह्मविद्यातोप्याधिक्यं विद्याया अपि गुणवर्णनं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशय" इति विवृतं टिप्पण्याम्. तत्र प्रथमव्याख्यानपक्षे कारिकायोजना- यस्माद्धेतोर्वर्णनं "तद् वर्णयितुमारब्धा" इति श्लोकारब्धं वर्णनमासक्त्या केवलया न तु विद्यासहितया तस्माद्धेतोर्विद्या ब्रह्मस्वरूपज्ञानम् अन्ते "तद् वर्णयितुमारब्धा" इतिश्लोकोक्तगानोपक्रमान्ते वर्ण्यते "बर्हापीडे"त्येकेन श्लोकेन वर्ण्यत इति. द्वितीयव्याख्याने तु वर्णनम् "अक्षण्वतां फलमिदमि"तिश्लोकोक्तं यद् वर्णनं तद् यस्माद्धेतोरासक्त्या क्रियमाणं फलरूपमेव न तु साधनरूपं तस्माद्धेतोर्विद्यान्ते श्लोकपञ्चकात्मकविद्याया अन्ते वर्ण्यत इति (३ $\frac{१}{२}$).

१. ब्रजेति पाठोपि.

कालाधिको हरिश्चात्र पुरुषोत्तम एव च ॥(४)॥

त्रयोदशविधा लीला तत उक्ता पृथक् पृथक् ॥

भगवल्लीलार्थं पूर्वाध्यायान्ते शरद् वर्णिता ततोऽत्र^१ लीलार्थं भगवतो

टिप्पणी

संख्योक्त्या तेषु तत्त्वं लक्ष्यते. तथा च ब्रह्मविद्यातोप्याधिक्यं, तस्या अपीदं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशयः. श्लोकसंख्यातात्पर्यमाहुः कालाधिक इत्यादिना. द्वादशमासात्मकः कालो, द्वादशाङ्गः पुरुषश्च; इह तदधिकसंख्यया गेये तदधिकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः (४ $\frac{1}{2}$).

प्रकाशः

भाविभक्त्या भवति "भक्त्या मामभिजानाती"त्यभिज्ञारूपः. स चाग्रे "अक्षण्वतामि"त्यादौ स्फुटस्तेनात्रासक्त्यैव वर्णनं निश्चीयत इति भावः. अभिज्ञास्वरूपं प्रकटयन्ति श्लोकेत्यादिना. कारिकाद्वये वर्ण्यतइति क्रिया सर्वत्रानुषज्यते. कारिकार्थस्तु-यतः प्रलायकत्वेपि हरित्वात् कालाधिकश्च पुनरक्षण्वत्फलत्वात् पुरुषोत्तमः क्षराक्षरादुत्तम एवात्र भक्तवाक्येषु वर्ण्यते. चोऽनुक्तहेतुसमुच्चयात्मकस्ततः सा लीला तथेत्यर्थः (४ $\frac{1}{2}$).

योजना

ब्रजसुन्दरीणां सिद्धा. तत्र पञ्चममासक्तिरूपं पर्व, तदत्राध्यायार्थत्वेन निरूपितमष्टादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटेत्यनेन. कालाधिक इति. "अक्षण्वतामि"त्यादि-त्रयोदशश्लोकैर्निरूप्यमाणो भगवान् कालातीत इति सूचयितुं कालस्य द्वादशात्मकत्वात् तदधिकत्रयोदशसङ्ख्यया कालातीतत्वं सूच्यते. एवं सति कालातीतत्वे तत्र त्रयोदशश्लोकेषु निरूप्यमाणानां स्वरूपगुणलीलादीनां नित्यत्वं सिद्धमेव. पुरुषोत्तम इति. पुरुषस्य द्वादशाङ्गत्वात् तदधिकत्रयोदशसङ्ख्यया त्रयोदशश्लोकेषु प्रतिपाद्यस्य पुरुषोत्तमत्वं सूच्यत इति भावः (४).

कारिकार्थः

त्रयोदशश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः कालाधिक इत्यादिना. अत्र वर्ण्यमानो हरिर्द्वादशमासात्मककालादधिको द्वादशाङ्गात् लौकिकपुरुषाच्च उत्तमः पुरुषोत्तम उच्यते इति सङ्ख्यातात्पर्यम्. अत एव त्रयोदशविधा लीला उक्ताः (४ $\frac{1}{2}$).

१. लुप्तम्.

वृन्दावनप्रवेश उच्यत इत्थमिति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।

न्यविशद् वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥१॥

इत्थम्भूता या शरत् तथा स्वच्छं जलं यस्मिन् वृन्दावने^१ तादृशमच्युतो न्यविशदिति सम्बन्धः. अत्रापि पूर्ववदाधिदैविकीभिः शक्तिभिर्लीला वक्तव्या. तत्र नायकोत्कर्षार्थमच्युत इत्याह. तत्रापि गावोऽनुभाविका^२ गोपालाः सेवकाः; शक्तीनां निर्भयत्वायैते देवाः साक्षिणः. रमणं जलस्थलभेदेन द्विविधम्. निर्भररमणे च^३ वायोरपेक्षा जलक्रीडायां तु नैर्मल्यं 'शीताभावश्च. शरदा नैर्मल्यं' शीताभावश्चोक्तः शरत्स्वच्छजलमिति, शरदा स्वच्छानि जलानि यत्र. विशेषतः कर्मानिर्देशात् क्रीडार्थं जलप्रवेशश्च. पद्माकराणां सुष्ठु यो गन्धः शैत्यसहितस्तद्वान् सुगन्धी^४; एतादृशवायुना वातं वनं न्यविशत्. गन्धवत्त्वेनैव मान्यमुक्तम्, एतावदेव क्रीडायामपेक्षितम्. विशेषणधर्माणामेव प्राधान्यात्

टिप्पणी

इत्थं शरत्स्वच्छजलमित्यत्र, शक्तीनां निर्भयत्वायेत्यादि. अलौकिकत्व-नित्यत्व-स्वाभाविकधर्मत्व-ज्ञापनायैतदनभिज्ञेषु गोपनाय भगवद्भोग्य-सीमन्तिनीषु शक्तिपदप्रयोगः. स्वार्थं तदपेक्षारहितः फलभोगसमर्पको यथाधिकारं तत्र प्रवर्तकश्च साक्षी भवति, यथा परमात्मा. तादृशत्वमन्तरङ्गत्वाद् गोपेष्वस्तीति साक्षित्वमुक्तम् ॥१॥

प्रकाशः

इत्थमित्यत्र सुबोधिन्याम्. अस्मिन् श्लोके वृन्दावनस्यानुक्तत्वेपि पूर्वाध्याये लीलाधिकरणदेशत्वेन वनस्योक्तत्वादत्राप्यग्निमश्लोके वनलिङ्गात् तदग्रे "वृन्दावनं प्राविशदि"त्युक्तेश्च वृन्दावनमेवोच्यत इत्याशयेनाहुरित्यम्भूत इत्यादि. शक्तीनामित्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुरलौकिकत्वेत्यादि. एतदनभिज्ञेष्विति उक्तविधैतत्स्वरूपानभिज्ञेषु. सुबोधिन्यां गोपानां देवत्वं षोडशाध्याय "आसन् सुविस्मिता" इत्यत्र निर्दुष्टेन्द्रियत्वादुपपादितम्. विशेषणधर्माणामिति विशेषणभूतानां धर्माणाम् ॥१॥

१. वनम्. २. भावकाः. ३, ४-४, ५. लुप्तम्. ६. विशेषेण.

विशेष्यनिर्देशः. नितरां प्रवेश आधिदैविकपर्यन्तः ॥१॥

प्रवेशमुक्त्वा देवतोद्बोधनमाह कुसुमितेति.

कुसुमितवनराजिशुष्मिभृङ्गद्विजकुलजुष्टसरःसरिन्महीधम् ।

मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सहपशुपालबलशुकूज वेणुम् ॥२॥

मधुपतिर्गाश्चारयन् वेणुं चुकूज. वसन्ताधिपतिः सरसः शृङ्गारात्मा धर्मं कुर्वन् क्रियाज्ञानशक्तिसहितो देवतोद्बोधनाय वेणुनादं कृतवान्. उद्बुद्धा देवताः सामग्र्यभावात् रता भवन्तीति भगवतो मधुपतित्वं निरूपितम्. विभावादीन्

टिप्पणी

कुसुमितेत्यत्र, धर्मं कुर्वन्नित्यादि. धर्मो हि साक्षात्परम्पराभेदेन चतुर्वर्गस्यापि साधकः, अवगाहनं च तत्र तत्र तथा तथा लीलाकरणार्थम्. एवं सति लोकसिद्धं कार्यान्तरं विना तत्र गमनं चिरस्थित्यादिकं च लोकविरुद्धम्, लोके चिकीर्षितलीलाज्ञानं च रसविरुद्धमिति सर्वसमाधानपूर्वकं सम्पादकं गोचारणमिति भावेन धर्मत्वोक्तिः ॥२॥

प्रकाशः

कुसुमितेत्यत्र धर्मं कुर्वन्नित्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुर्धर्मो हीत्यादिना ॥२॥

लेखः

इत्थं शरदित्यत्र आधिदैविकेति— यत्रागत्य देवा मिलिताः स्वस्वकृतं कार्यं नयनभ्रुवादिभिर्निवेदितवन्तस्तावत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥१॥

कुसुमितेत्यत्र स रस इति— यतः शृङ्गारात्मा रसः स अतो मधोर्वसन्तस्याधिपतिरित्यर्थः. क्रियाज्ञानेति. क्रियाशक्तिरूपा गोपाः अन्तरङ्गकार्यार्थं तत्र तत्र क्रियाशक्तेः स्थापितत्वात्. ज्ञानशक्तिरूपो बलः प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं तत्र लीलाज्ञानस्य स्थापितत्वात्. अन्यत्र क्रियाशक्तिस्थापनेऽन्तरङ्गलीलायां तथाधिकाराभावाज्ज्ञानमात्रस्थापनमिति भावः. सामग्र्यभावादिति, नायकस्य सरसत्वाभावे रतिर्न सम्पद्यत इत्यर्थः.

योजना

इत्थं शरदित्यत्र आधिदैविकपर्यन्तमिति. आधिदैविकशब्दोऽत्र परोक्षवादरीत्या निकुञ्जादिप्रदेशवाचकः ॥१॥

१. *पयति. २. चिरं मू. पा.

निरूपयति— कुसुमिता या' वनराजयस्ताभिर्ये शुष्मिणो मत्ता जाता भृङ्गाः पक्षिणश्च तेषां कुलान्यवान्तरजातिभेदास्तैर्जुष्टानि सरितः सरांसि महीध्राः पर्वताश्च यस्मिंस्तानेव वा; एकवद्भावः. एवंविधमवगाह्य तत्रत्यानपि त्रिविधानुद्बोधयितुं केवलं शृङ्गारार्थमेव कूजनं कृतवान् ॥२॥

लेखः

त्रिविधानिति सरित्सरोमहीधस्थानित्यर्थः. शृङ्गारार्थमिति— शृङ्गारो रतिः, प्रमेति यावत्, तदुद्बोधनार्थमित्यर्थः. मधुपतिपदतात्पर्यार्थोऽयम्. "बर्हापीडे"तिश्लोकोक्त-यावद्गुणलीलाविशिष्टस्वरूपानुभावकं न भवतीति केवलपदमेवकारश्च ॥२॥

योजना

कुसुमितेत्यत्र कुसुमिता ये वनराजयस्ताभिरिति. इह ये वनराजय इति पुल्लिङ्गमुक्त्वा ताभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् वनस्थितवृक्षादीनां स्त्रीभाववत्त्वं ध्वनितम्, तेन चिद्रूपता युक्ता. मधुपतिरवगाह्येत्यत्र मधुपतिर्गाश्चारयन्निति. इह मधुशब्दो यादवजातिपरत्वेन कैश्चिद् व्याख्यातः. तथा सति तात्पर्यशून्यत्वं स्यादतस्तात्पर्यविशेषलाभाय मधुपतिपदं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते वसन्ताधिपतिः सरसः शृङ्गारात्मेति. क्रियाज्ञानशक्तिसहित इति. "यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः परब्रह्मणः क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिसाहित्यं सर्वदापेक्षितम्. तदत्र क्रियाशक्तिरूपा गोपास्तैर्गोचारादिक्रिया सम्पाद्यते. अत एव "प्रेमप्रवृद्धमुदित" इत्यस्य सुबोधिन्यां वक्ष्यते "गोपैर्गोचारणमिति. ज्ञानशक्तिरूपो श्रीबलदेवस्तेन लीलाप्रतिबन्धकीभूतानां दैत्यानां मायिकवत्सादिरूपाच्छादितानां यथार्थज्ञानं तन्मारणं भक्तरक्षा च. तदेतत् "प्रेमप्रवृद्धमुदित" इत्यस्य विवृतौ वक्ष्यते "बलभद्रेण रक्षे"ति. फलप्रकरणेपि वक्ष्यते "यथा प्रमाणे रक्षायां च बलभद्रोपयोग" इति. एवं प्रतिबन्धनिवृत्तौ भक्तैः सह भगवान् स्वच्छन्दं क्रीडति — एवमुभयशक्तिसाहित्यप्रयोजनं ज्ञेयम्. देवतोद्बोधनायेति देवताशब्देनात्र सरित्सरोवरमहीधनिकटवर्तिन्यो व्रजसुन्दर्यो ज्ञेयाः ॥२॥

१. ये.

तद् ब्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ।
काश्चित् परोक्षे कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ॥३॥

एवमुद्बोधनमुक्त्वा ताभिः सह रमणे, कामिनीकामोद्बोधकत्वात् कूजितस्य, ब्रजस्त्रियोऽप्युद्बुद्धकामा जातास्ततः कामवशाद् भगवदुद्बोधार्थं स्वसखीभ्यः स्वसमानशीलव्यसनाभ्यस्तद्गुणान् वर्णयितुमारेभिर इत्याह तद् ब्रजस्त्रिय इति. आसमन्तात् श्रुत्वाधिदैविकत्वाद्, अन्यथा कथं वनस्थितो वेणुनादो ब्रजस्थिताभिर्गोपिकाभिरेव श्रूयेत? यथा सर्वे देवा उत्थिता एवं

टिप्पणी

तद् ब्रजस्त्रिय आश्रुत्येत्यत्र, गोपिकाभिरेव श्रूयेतेति. एतदितरश्रवणाभावे प्रमाणापेक्षायामुच्यते— भगवान् हि सप्रयोजनकमेव कार्यं करोति, न त्वन्यथापि जीववत्. अत्र च रमणार्थं भावोद्दीपनमेव प्रयोजनम्. एवं सति यासु तदभावस्तासु तच्छ्रवणं निष्प्रयोजनकमिति प्रभुर्न करोत्येवेति मन्तव्यम्. एतेन श्रुतं सर्वैः परन्तु स्थायिभावोऽत्रैवास्तीत्यत्रैव तदुद्दीपनं नान्यत्रेति निरस्तम्. सर्वज्ञस्य तादृक्कृत्यसम्भव इत्युक्तत्वात्. नादनिष्ठा मृतस्य स्वप्रवेशमात्रेणैव भगवदीयत्वकरणलक्षणस्वभावहानिप्रसङ्गश्च ॥३॥

प्रकाशः

तद् ब्रजस्त्रिय इत्यत्र गोपिकाभिरेवेत्येवकारतात्पर्यं टिप्पण्यामाहुरेतं दितरेत्यादि. अत्र भगवता दूरश्रवणदर्शनसिद्धिर्भगवतो यत्र स्वामिनीभावत्वेनाङ्गीकारस्तत्रैव स्थापितेति तासामेव श्रवणं नान्येषामिति सुष्ठूक्तमेतदित्यादि ॥३॥

लेखः

उद्बोधनमुक्त्वेति, इत्याहेत्यनेनैतस्य समानकर्तृत्वम्. उद्बुद्धकामा इति. कामोऽभिलाषो रतिः प्रेमेति यावत्, प्रेमैवोद्बुद्धं सद् 'आसक्ति'पदवाच्यं भवति. तथा चोद्बुद्धकामा आसक्तिमत्य इत्यर्थः. एतेन कूजनेन वनस्थानां शृङ्गारोद्बोधनं मुख्यं ब्रजस्थानाञ्च प्रासङ्गिकं सम्पादितवानित्यर्थः. भगवदुद्बोधार्थमिति, "अन्तःप्रविष्टो भगवान्" इत्यत्रैव हृदिस्थितस्य वर्णनेन बहिरुद्बोधनार्थमित्यर्थः.

तद् ब्रजस्त्रिय इत्यत्र स्मरोपीति, स्मरस्य लीलोपयोगित्वेन योजना

तद् ब्रजस्त्रिय इत्यस्याभासे भगवदुद्बोधार्थमिति. यथा भगवता वेणुनादेन ब्रजस्त्रिय उद्बोधिता एवं ब्रजस्त्रीभिरपि गुणगानेन भगवानुद्बोधनीयः.

स्मरोपि, उद्दीपनविभावत्वान्नादस्य. तन्मध्ये स्मरेण काश्चन^२ मूर्च्छिता एव, काश्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्य कृष्णस्य परोक्षे विद्यमानाभ्यः स्वसखीभ्योऽनु भगवत्करणानन्तरमेवावर्णयन् वर्णितवत्यः ॥३॥

तासामपि पुनः कामोद्बोधे विशेषतो वर्णनाशक्तिजतित्याह तद् वर्णयितुमिति.

लेखः

देवत्वादित्यर्थः. स्मरोद्बोधे हेत्वन्तरमप्याहुरुद्दीपनेति. मूले काश्चित्पदसूचितं विभागमाहुस्तन्मध्ये इति. पुनरिति गीतश्रवणानन्तरमित्यर्थः. भगवत्सङ्गमिति— मूर्च्छितानां त्वज्ञानमेव, अन्यासां गीतश्रवणानन्तरमन्तःस्थितभगवत्सङ्गप्राप्तिरिति भावः. तासामपीति, मूर्च्छितानां समुच्चयार्थमपिशब्दः ॥३॥

योजना

उभयत्र शब्दस्यैवोद्बोधकत्वम्. उद्बोधनं नामोद्बोधकाभीष्टकार्यपरतया स्थापनम्. तद् ब्रजस्त्रिय इत्यस्य विवरणे एवं स्मरोपीति. यथा सर्वे देवा लीलोपयोगिनो ब्रजसीमन्तिनीप्रभृतय उत्थिताः स्वस्वसेवासमयमवधार्य सावधाना जाता एवमाधिदैविकः स्मरोपि लीलासामग्रीमध्यपातित्वाद्दुत्थितो ब्रजभक्तानां श्रमानापनोदनादिकार्यार्थं तन्मनसामौत्कण्ठ्यादिसम्पादनेन स्वसेवासमये सावधानोऽभूदित्यर्थः. तन्मध्ये काश्चन स्मरेण मूर्च्छिता एवेति. मूले काश्चिदितिपदद्वयोक्त्या वेणुनादश्रवणकर्त्रीष्वपि श्रवणानन्तरमनुवर्णनं काभिश्चिदेव कृतं न तु सर्वाभिरिति ज्ञापितम्. वर्णनाकरणे कारणमाहुः स्मरेण मूर्च्छिता एवेति. तत्र कासाश्चित् मूर्च्छा न जाता तत्र किं कारणमित्याहुः काश्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्येति. तथा च कृपाविशेष एव मूर्च्छाभावे भगवत्सङ्गे च कारणमित्यर्थः; सङ्गोऽत्रान्तरो ज्ञेयः ॥३॥

तासामपि पुनः कामोद्बोध इति. वर्णनार्थं कृतेन कृष्णचेष्टितस्मरणेन जातो यः कामोद्बोधस्तस्मिन् सति वर्णनाशक्तिजतित्यर्थः. पूर्वं वेणुकूजनवेणुगीताभ्यां स्मरोदयो जातः कृष्णचेष्टितस्मरणेन च विशेषतो जात इति ज्ञापयितुं पुनःपदं सुबोधिण्यामुक्तम्. अवर्णयन् वर्णितवत्य इति "अक्षण्वतामि"त्यादित्रयोदशभिः श्लोकैरित्यर्थः. अत एव "वाक्षण्वतामि"त्यस्या-भासे "ऽनुवर्णनमेवाहे"त्युक्तम्. इदमत्र बोध्यम्— "अन्ववर्णयन्नि"त्यनेन ब्रज-
१. 'विमावक'. २. लुप्तम्. ३. आनयनादीतिपाठः.

तद् वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।

नाशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ॥४॥

तत् स्वानुभूतं भगवद्रूपं वेणुगीतं वा वर्णयितुं कार्यतः कारणतः फलतः

लेखः

तद् वर्णयितुमित्यत्र स्वानुभूतमिति स्वाभिर्लीलास्वनुभूतमित्यर्थः.
योजना

सुन्दरीकर्तृकं "मक्षण्वतामि"त्यादित्रयोदशश्लोकोक्तं वर्णनमुक्तं श्रीशुकेन. ततः कथमवर्णयन्निति प्रकारजिज्ञासायां "तद् वर्णयितुमारब्धा" इत्यनेनारम्भदशायां स्मरवेगकृतः प्रतिबन्ध उक्तः. ततो भगवता तासां गुणवर्णनशक्तिसम्पादनार्थं "नटवरे"तिपदद्वयवाच्यं विप्रयोगसंयोगरसात्मकं धृतबर्हापीडत्वेनोद्बुद्धरसस्वरूपं कर्णिकारस्थापनेनोच्छलितरसभावं पीताम्बरधारणेन गुप्ततया सम्पादितरसताकं वैजयन्तीमालावनमालोभयवैशिष्ट्येन शृङ्गाररसोपयोगियावद्रससम्बन्धियशो-द्योतकं सुधाज्ञापितस्वीयभोग्यत्वसूचितं स्त्रीभावं स्त्रीभावसूचितभक्तपरतन्त्रताकं शुद्धपुष्टिमार्गीयरसस्वरूपं वेणुरवेण बोधितवान्. तदा श्रोत्रद्वारा नादप्रवेशे नादान्तर्वर्तिसुधासम्बन्धात् पूर्वोक्तप्रकारकं स्वरूपं श्रोत्रीणां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु पूर्णमाविरभूत्. तदेतद् "बर्हापीडमि"तिश्लोके श्रीशुकेन वर्णितम्, "वृन्दारण्यं प्राविशदि"त्युक्त्या व्रजसुन्दरीणां हृदयेऽपि प्रवेशकथनादेतासां हृदयस्य वृन्दावनरूपत्वाद् "वृन्दावनं सखि भुव" इत्यस्य सुबोधिन्यां तथा वक्ष्यमाणत्वात्. एवं सुधासंवलितनादद्वारा स्वरूपस्य हृदयप्रवेशे सुधाधिक्याद् गलनरूपवर्णनमभूत्. तदेतद् "दिति वेणुरवं राजन्नि"तिश्लोकेन शुकनोक्तम्. तथा च सिद्धमेतत्— "स्वसखीभ्योन्ववर्णयन्नि"त्यनेन उद्देशत उक्तस्य अनुवर्णनस्य प्रकारजिज्ञासायां "तद् वर्णयितुमारब्धा" इत्यनेन वर्णनारम्भे प्रतिबन्धमुक्त्वा "बर्हापीडमि"त्यनेन प्रतिबन्धाभावपूर्वकं वर्णनशक्तिहेतुमुक्त्वा "इतिवेणुरवमि"त्यनेनानुवर्णनं समर्थितमिति सर्वं सुस्थम्.

तद् वर्णयितुमारब्धा इत्यस्य विवरणे कार्यतः कारणतः स्वरूपतः फलतश्चेति वेणुगीतस्य चतुर्धा वर्णनम्. तत्र यद्यपि वर्णनारम्भे प्रतिबन्धोऽभूत् तथापि प्रतिबन्धनिवृत्तौ चतुर्धा वर्णनं जातमेव. तत्र वेणुगीतस्य कार्यतो निरूपणं "वृन्दावनं सखि भुव" इत्यादिश्लोकेषु. कारणतो निरूपणं "मक्षण्वतामि"ति-

स्वरूपतश्च निरूपयितुमारब्धवत्यस्ततो मध्ये वर्णनार्थं कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यस्तत्स्मरणजातेन स्मरेण यो जातो वेगश्चित्तचाञ्चल्यं तेन विक्षिप्तमनसो जाताः. नृपेति सम्बोधनं धर्मवत्त्वेन जितेन्द्रियत्वाय ॥४॥

ताभिर्वर्णयितुमशक्यं स्वयं वर्णयति तथात्वज्ञापनाय बर्हापीडमिति.

१ (बर्हापीडेत्यत्र— नन्वयं श्लोक पूर्वोत्तरश्लोकानन्वितः. तथा हि पूर्वं वर्णयितुं नाशकन्नित्युक्त्वा वृन्दारण्यं प्राविशदित्युक्तेरग्रे चेतिवेणुरवं श्रुत्वा वर्णयन्त्योभिरेमिर इत्युच्यते. एवं सति स्पष्टैवासङ्गतिर्वा मध्यस्थस्यास्य

प्रकाशः

बर्हापीडेत्यत्र आभासे ताभिर्वर्णयितुमशक्यं स्वयं वर्णयति तथात्वज्ञापनायेति. यद्वक्ष्यते तत्र वर्णनाशक्तिबीजभूतस्य स्मरवेगस्य तद्धेतुभूतस्य भगवत्स्मरणस्य चाग्रेऽपि सत्त्वात् पश्चात् कथं वर्णनशक्तिरित्याकाङ्क्षायां तामुप-पादयितुं प्रभवः श्लोकासङ्गतिमुद्भाव्य वर्णनहेतुं स्वतन्त्रे प्रपञ्च्य स्फुटीकुर्वन्ति नन्वित्यादिना. एवं सतीति वर्णनाशक्तिहेतोः स्मरणस्याग्रेऽप्यावश्यकत्वेन

लेखः

वेणुगीतश्चेति— ताभिर्लीलाः कुर्वद् वेणौ गीतं स्वरूपमित्यर्थः. कार्यत इत्यादि— कार्यं देवतानां शृङ्गारोद्बोधः, कारणं भगवतो भावोद्बोधः, फलं तत्र तत्र लीला, स्वरूपं तत्तत्सङ्केतबोधनमिति ज्ञेयम् * (स्वरूपानन्दस्थापनं स्वरूपं विवृतावयवत्वादीति ज्ञेयम्). स्मरणजातेनेति, स्मरणपदेन व्यापारः स्मरणपदेन तज्जन्या स्मृतिरिति भेदः ॥४॥

बर्हापीडमित्यत्र पूर्वोत्तरेति पूर्वश्लोकार्थे वर्णनाशक्तावुत्तरश्लोकार्थे वर्णने
योजना

श्लोके, वेणुगीतकारणस्य भगवन्मुखस्वरूपस्य निरूपणात्. स्वरूपतो निरूपणं "गोप्यः किमाचरदयमि"तिश्लोके. फलतो निरूपणं "गागोपकैरि"तिश्लोके. स्वरूपं नादेऽनुभूयमान एवानुभूतं भवति न तु पृथगिति. गानकर्तृणां दूरस्थत्वेन भगवद्वियुक्तत्वान्नादद्वारैव स्वरूपानुभव इत्यर्थः ॥४॥

बर्हापीडमित्यस्याभासे स्वयं वर्णयतीति शुको वर्णयतीत्यर्थः, तथात्वज्ञापनायेति गोपिकानां वर्णनाशक्तत्वज्ञापनायेत्यर्थः. बर्हापीडमित्यत्र

१, २. इदं स्वतन्त्रद्वयं श्रीमत्प्रभुचरणप्रकटितं कचित्युस्तकेषु श्रीसुबोधिन्यतःश्लिष्टं दृश्यते.

३. लुप्तम्. ४. एकस्मिन्नादर्शे एवं वर्तते.

श्लोकस्येति चेदत्रेदं प्रतिभाति. आद्ये प्रवेशमात्रमुक्तं न तु विशेषतः कर्मोक्तं, द्वितीये च पूर्वं वेणुं चुकूजेत्युक्तं, ततस्तत्कूजितमाश्रुत्येत्युक्तं, तेन कूजनस्वभावादेव भावोद्दीपनं प्राप्तम्. पश्चादग्रिमकार्यार्थं लीलाविशिष्टं स्वरूपं वेणुद्वारा प्रियेण गीतमाश्रुत्येत्युक्तम्, एवं सत्याश्रुत्येत्यस्यावृत्तिर्ज्ञेया. गीतं हि स्पष्टार्थकं रसनिरूपकं च भवति. तच्छ्रवणेन लीलाविशिष्टस्वरूपानुभवो हृद्यभूत एव कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्य इत्युक्तं, तदा 'तस्यानुभवात्. ततस्तद्विना स्थातुमशक्तास्तद्भावस्वभावादेव' तदेवान्ववर्णयन्नित्युक्तम्. एतद्वर्णनं तदा स्याद् यदि गुणलीलाविशिष्टं स्वरूपं सर्वाशेनानुभूतं स्यात्, प्रकृते च स्मरोदयमेव गीतं प्रियेण

प्रकाशः

विद्यमानत्वे सति. तथा चाग्रिमश्लोकोक्तवर्णनाबाधसम्भवात् स्फुटैवासङ्गतिरित्यर्थः. नत्वित्यादि. तथा च कर्मनिश्चायकत्वेन श्लोकसङ्गतिरित्यर्थः. वर्णनाशक्तिहेतुं व्युत्पादयन्ति द्वितीये चेत्यादिना. अग्रिमकार्यार्थमिति वर्णनाद्यर्थम्. ननु चकाराद्यभावे कथमावृत्तिः शक्यवचनेति शङ्कायामाश्रुत्येत्यस्यावृत्तौ बीजमाहुर्गीतं हीत्यादि. तथा च श्रोतव्यभेदादेवार्थावृत्तिः प्राप्यत इत्यर्थः. श्रोतव्यभेदं विवृण्वन्ति तच्छ्रवणेत्यादिना. अशक्तिं व्युत्पाद्य शक्तिं व्युत्पादयन्ति चिकीर्षिते-

लेखः

वा वृन्दारण्यप्रवेशस्य हेतुत्वं नास्त्यतो मध्येऽयं श्लोकोऽनन्वित इत्यर्थः. कर्मोक्तमिति, प्रवेशानन्तरं भगवता कृतं कर्म किञ्चिन्नोक्तमित्यर्थः. चुकूजेति पूर्वमुक्तं न तु जगावित्यतो वेणुगीतमाश्रुत्येति कथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्यावृत्तिः कृतेति ज्ञेयम्. तत्कूजितमाश्रुत्येत्यनेन पूर्वोक्तकूजितानुवादः, तदनन्तरं वेणुगीतमाश्रुत्येत्यनेन द्वितीया गानक्रियाक्षिप्यते. तथा च तत्कूजितमाश्रुत्य ततो वेणुगीतमाश्रुत्येत्यन्वयः. स्मरोदयमिति उभयोर्विशेषणम्; तत्पदवाच्यकूजितस्य वेणुगीतस्य च पूर्वत्र स्मरोदयः प्रासङ्गिको द्वितीय उद्देश्य इति विभागः. कूजितगीतयोर्भेदं विवृण्वन्ति गीतं हीति. स्मरन्त्य इति, कञ्चित्कालमाविर्भूय तिरोहितोऽतः स्मरणमित्यर्थः. स्वरूपानुभव इति शब्द इति शेषः, तदनन्तरं तस्य स्मरणमित्यर्थः. तत इति लीलाविशिष्टस्वरूपानुभवानन्तरमित्यर्थः. तद्विनेति तादृशस्वरूपं विनेत्यर्थः. स्मरोदयमेवेति, स्मरणसिद्धयर्थं शाब्द एवानुभवः

१. 'ननु'. २. 'स्वभाव्या'.

कृतमिति न सर्वात्मना तदनुभवोऽतोऽशक्तिरभूत्. एवं सति चिकीर्षितकार्यासम्पत्तिं 'दृष्ट्वापूर्वं तादृशं नादं प्रकटितवान् यच्छ्रवणेन गुणलीलाविशिष्टमुद्बुद्ध-रसात्मकं' स्वरूपं सर्वेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु पूर्णमाविरभूत्. तदा तद्वर्णनमभूदभितो रमणमपि. एवं सति पूर्वं वर्णनाशक्तिमुक्त्वाग्रे तच्छक्तिहेतुं चैकेन श्लोकेनोक्त्वा शुका आहुरितिवेणुरवमिति— एवम्भूतं 'पूर्वोक्तश्लोकोक्तरूपं न तु पूर्ववत् केवलं वेणुरवमित्यर्थः. एवं सति तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य तद् वर्णयितुं नाशकत्त्वेनैव रूपत्वात् तस्य. इतिवेणुरवं "बर्हापीडे"तिश्लोकोक्तं वेणुरवमित्यर्थः. श्रुत्वा वर्णयन्त्योभिरेमिर इतिश्लोकसङ्गतिर्निःप्रत्यूहा सिद्धा. तारतम्येन रसानां क्रमेणाविभवि महान् रस इत्येवङ्करणं, दुर्लभत्वं चैतस्य रसस्य ज्ञापितम्. परमकाष्ठापन्नस्वतन्त्रमहाफलदित्सयैवं कृतवान् प्रभुरिति ज्ञेयम्, अन्यथा शक्रशर्वादीनामज्ञानेप्युपेक्षावदत्रापि तथा भवेत्. अन्यद् व्याख्याने स्फुटीभविष्यति).

१(भावोद्दीपकत्वमात्रत्वं कूजनधर्म इति तत्कार्ये सम्पन्ने तद्वर्णने जायमाने

प्रकाशः

त्यादिना. सिद्धमाहुरेवं सतीत्यादि. सङ्गतिसिद्धये कूजितवेणुगीतपदाभ्यां यद्वेणुगीतं कूजितातिरिक्तमङ्गीकृतं तत्र बीजमाहुस्तारतम्येनेत्यादि.

पूर्वव्याख्याने स्मरवेगपदेन कामवेगो व्याख्यातस्तथा सति सर्वात्मभाववतीभिः कृतमेतद्वर्णनं न भविष्यतीतिशङ्का स्यादतस्तन्नित्यर्थं स्वतन्त्रान्तरे स्मरवेगपदं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति भावोद्दीपकेत्यादि ज्ञापितं भवतीत्यन्तम्.

लेखः

कारितो न त्वनुभावने तात्पर्यमित्यर्थः. सर्वात्मनेति सर्वाशेनेत्यर्थः. सर्वेन्द्रियेति, आन्तररमणे इन्द्रियादिष्वेवाविर्भावो न तु देहे इति भावः. पूर्वं हृद्येवाविर्भाव उक्तः अधुना इन्द्रियादिष्वपीति विशेषः. पूर्ववत् केवलमिति, पूर्वत्र श्रवणं स्वस्यैव तेन हृदि स्वरूपानुभवः, अधुना त्वर्थविशिष्टस्य श्रवणं तेन श्रोत्रेन्द्रियेपि तदाविर्भावः. तथा च गीतं हि स्पष्टार्थकम् इत्यत्र स्पष्टोऽर्थो यस्मादिति पञ्चमीबहुव्रीहिर्ज्ञेयः.

वर्णयितुमशक्यमिति इन्द्रियादिषु पूर्णाविर्भावं विनेति शेषः. तथात्वज्ञापनायेति तादृशस्वरूपे वर्णनाशक्तेरुचितत्वज्ञापनायेत्यर्थः. शुकस्य त्वेतल्लीलास्थत्वाभावात् वर्णनं सम्भवत्येव. भावोद्दीपकत्वेति, स्मरोदयपदस्यार्थोऽनेनानूदितः.

१. 'द्वा पू'. २. 'त्मकस्व'. ३. 'र्वश्लो'.

स्मरवेगजश्चित्तविक्षेपः प्रतिबन्धक उक्तः कृष्णचेष्टितस्मरणं चाशक्तौ स्मरवेगे च हेतुरुक्तस्तर्ह्यग्रेष्यावश्यकत्वात् सार्वदिकत्वाच्च वर्णनं न स्यादेवेति शङ्कामपनुदन्नो वर्णनायामुपपत्तिमाहैकेन बर्हापीडमित्यनेन. अत्रैवं ज्ञेयम्— सामोपनिषत्सु "स्मरो वा आकाशाद् भूयस्तस्माद् यद्यपि ब्रह्म आसीरन् न स्मरन्तो नैव कश्चन शृणुयुर्न मन्वीरन् न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरि"त्यादिना स्मरणस्यैव स्मरशब्दवाच्यत्वमुच्यते स्मरणं स्मर इतिव्युत्पत्तेः. प्रकृते स्वामिनीनां मुखारविन्देषु स्वाधरसुधासम्बन्धः प्रभुणाग्निप्रयोजनार्थमवश्यं 'कारणीयः, स च वर्णनेनैव भवति. तच्च न सुधासंवलितनादान्तःप्रवेशं विना भवितुमर्हति. तत्प्रवेशेपि पूर्ववत् कृष्णचेष्टितस्मृतौ न तत् सम्भवति. अत एव नदीवेगस्येवान्या-प्रतिबन्धत्वं स्मरणस्य ज्ञापयितुं स्मरवेगेनेत्यप्युक्तम्, अन्यथा न वदेत्, कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यो नाशकन्नेतावतैव चारितार्थात्. अतो नादप्राधान्येनैव नादस्मरणं तद्वेतुत्वेनैव च प्रभुस्मरणं न तु प्राधान्येन चेत् तदा सर्वं सम्पद्यत इति स्वयं विचार्य पूर्वमतथाकृत्वापि तदशक्तिं दृष्ट्वोक्तकार्यार्थमुद्बुद्धपूर्णशृङ्गार-

प्रकाशः

तेनाधिकारिभेदेनार्थद्वयमत्राप्यभिप्रेतं ज्ञेयम्. किञ्च यद्यपि श्रीमदाचार्यचरणोक्तेनैवाभासेन सङ्गतिः सिध्यति तथापि यदसङ्गत्युद्भावनतत्समाधी प्रभुभिः कृतौ तौ सङ्गतिबीजाविष्करणाय. तत्राप्येकवारं सङ्गतिबीजमुद्घाट्य यत्पुनर्भावोद्दीपकेत्यादिना समर्थितं तन्नादस्वरूपपरिचायनायेति ज्ञेयम्. एवं सत्यशक्त्युत्पादके नादे प्रभोरेव प्राधान्येन हार्दानुभवान्नादस्य गुणभावात् स्मरोदयो वर्णनीये च नादे प्रभोः सर्वत्राविर्भावः परं न नादगुणभावेनेति नादस्य प्राधान्यमिति तयोर्नादयोः स्वरूपं फलतीत्यपि ज्ञेयम्. उक्तश्रुतौ चाकाशाद् भूय इत्यत्र विभक्तिलोप-श्छान्दसः, अलोपे भूयान्. अर्थस्तु नियामकत्वादभ्यधिकत्वाच्चाधिक इति बोध्यः.

लेखः

मात्रपदेन बर्हापीडेतिश्लोकोक्त इन्द्रियादिषु स्वरूपाविर्भावो व्यावर्तितः. कूजनपदेनात्र गीतमपि ज्ञेयम्, तस्यापि स्मरोदयत्वोक्तेः. स्मरवेगज इति, स्मरकृतचित्त-चाञ्चल्यजनितचित्तविक्षेप इत्यर्थः. स्मरवेगे चेति स्मरकृतचित्तचाञ्चल्य इत्यर्थः. व्याख्याने अग्रिमेति मुखेषु भगवद्भोग्यसुधाभोगयोग्यतासिद्ध्यर्थमित्यर्थः.

रसात्मकमुद्बोधकाच्छादकविक्षेपकशक्तिमत्त्वेनाखिलाङ्गयुक्तमपि^१ स्वरूपं नादेऽनुभूयमान एवानुभूतं भवति न तु पृथगित्येवम्भूतं नादं सम्पाद्य शुद्धपुष्टिस्थानं प्राविशत् पुष्टिमार्गाङ्गीकारं प्रकटीकृतवान्. तथा सति ह्येतासां साक्षाद्भोगः सम्भवति, अन्यथैतावत्करणं निःप्रयोजकं स्यात्. यथा वृन्दाङ्गीकारेण दुष्टनिवारणं कृतवानेवमेतदङ्गीकारेणापि कीर्तिद्वारा विश्वस्य सर्वस्यैव दोषं दूरीकरिष्यतीति निर्दोषत्वमप्यस्या लीलायाः ख्यापयितुमन्ते विशेषणम्. एवं सति निःप्रत्यूहं रववर्णनमभूद्, अतो वर्णनाशक्तिमुक्त्वा तत्साधनं मध्ये निरूप्यास्याग्रे तदुक्तम्. एतेन वेणुरवस्वरूपमेव वर्णितं भवति, अत एवेतिवेणुरवमित्येवाग्र उक्तम्. तेन पूर्वस्माद् विलक्षणत्वं नादस्य ज्ञापितं भवति).

बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं

विभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयन्तीञ्च मालाम् ।

रन्धान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दै-

वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः ॥५॥

वाक्यार्थोऽत्र वर्णनीयो, न तु रूपमात्रं, तथा सति रूपं वेणुनादः क्रीडा

लेखः

नादेऽनुभूयमान इति. इदं विभ्रद्वेणो रन्धान् पूरयन्निति समभिव्याहारादेतस्य नादे पूरणमुक्तमिति ज्ञेयम्. तदानुभव एव न स्मरणमतः स्मरवेगाभाव इति भावः. स्मरपदस्य कामवाचकत्वे तदापि तद्वेगः स्यादतः स्मरणवाचकत्वं व्युत्पादितम्. न पृथगिति, पृथगनुभवे बाह्यरमणमेव स्यादिति भावः. साक्षाद्भोग इति न त्वंशावतारेष्विव सत्त्वव्यवधानेनेत्यर्थः. अत एव हिशब्दः. अन्यथेति योग्यतां विनैव भोग इत्यर्थः. एतदङ्गीकारेणेति गोपिकाङ्गीकारेणेत्यर्थः. "विक्रीडितं ब्रजवधूभिरि"तिवाक्यादिति भावः. एवं सतीति स्मरणाभावे सतीत्यर्थः. पूर्वोक्तो नादः स्मरोदयोऽयमनुभावक इति निर्गलितो विभेदः.

वाक्यार्थ इति, अग्रे वर्णनीयो रूपलीलासहितो वेणुरवोऽत्र वाक्यार्थ

योजना

वाक्यार्थो वर्णनीय इति, गोपिकाभिर्वर्णनीयो वेणुरवोऽत्र "बर्हापीडे"तिश्लोके वाक्यार्थो मुख्यत्वेन भवतीत्यर्थः. तथा सतीति, वेणुरवस्य वाक्यार्थत्वे

चेति त्रयं वर्णितं स्यादन्योन्यसम्बन्धे प्रकारविशेषश्च. एतादृशं वपुर्विभद् वेणो रन्धान् पूरयन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति सम्बन्धः. स्वरूपगुणलीला उक्ताः क्रमेणैव. 'बर्हो मयूरपिच्छं स' एवापीडः शिरोभूषणं यस्य वपुषः. नृत्यन्मयूरानुकरणञ्चेतत्. स चोद्बुद्ध रस एव तथेति भगवतोप्युद्बुद्धरसात्मकत्वं सूचितं भवत्यनेन, अतो युक्तैवाशक्तिरिति भावः. नटवद् वरवच्च वपुः. रसो हि द्विविधो-^१धर्मसहितः केवलश्च. केवलो नाट्ये प्रसिद्धो ^२धर्मसहितः सम्भोगे. भगवतो वपुरु-

प्रकाशः

सुबोधिन्यां धर्मसहित इति स्वसमानाधिकरणा या स्वप्रयुक्ता क्रिया तद्विशिष्ट इत्यर्थः. केवल इति स्वव्यधिकरणस्वप्रयुक्तक्रियाविशिष्टः. भगवांस्त्व-

लेखः

इत्यर्थः. वृन्दारण्यप्रवेशस्याद्यश्लोकेन प्राप्तत्वादत्र तदनुवादेनायमेव वाक्यार्थ इति भावः. प्रकारविशेषश्चेति वर्णितः स्यादिति शेषः. नादस्य रूपक्रीडयोश्च वाच्यवाचकभावसम्बन्धः. नादे वाच्यतासम्बन्धेनैतदुभयं वर्तते इत्यनयोरन्योन्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धः. नादेन सह रूपक्रीडयोरप्यनुभवकथनात् त्रयाणामपि सामानाधिकरण्यं च वेण्वाधारत्वमित्यर्थः. स्वरूपगुणलीला इति, अग्रे वेणोः षोढा वर्णनीयत्वात् तेन गुणा उक्ता इति ज्ञेयम्. चैतदिति, भूषणार्थं धारण-मेतत्सूचनार्थं च धारणमिति समुच्चयार्थश्चकारः. आभासे तथात्वज्ञापनायेत्युक्तं मुपसंहरन्त्यतो युक्तैवेति. एतादृशस्य सर्वाशेनानुभवाभावेऽनुबुभूषाया विद्यमान-

योजना

वेणुरवप्रतिपाद्यस्वरूपस्य वेणुनादस्य क्रीडायाश्च प्रतिपाद्यत्वं स्यादित्यर्थः. स्वरूपे-त्यादि- वपुर्विभदित्यनेन स्वरूपं रन्धान् वेणोः पूरयन्नित्यनेन गुणः वृन्दारण्यं प्राविशदित्यनेन च लीला उक्ता इति ज्ञेयम्. नृत्यन्मयूरानुकरणं चेति मुकुटधारणं शोभाधायकम्; उद्बुद्धपूर्णरसात्मकतासुचनाय नृत्यन्मयूरानुकरणं चेति चकारार्थः. केवलो नाट्य इति केवल इति उद्दीपनादिसामग्रीरहितो विप्रलम्भ इत्यर्थः, अभिनये तथैवोपलभ्यमानत्वात्. अभिनेतारो हि पुष्पादि-सामग्रीं हस्ताभिनयेनैव प्रदर्शयन्ति, न हि तत्र पुष्पाणि सन्त्यतो विप्रलम्भरसस्य सामग्रीराहित्यात् केवलत्वम्. यद्यपि 'भगवद्विप्रलम्भस्यालौकिकत्वान्मनसा

१. बर्हम्. २. तदेव. ३-३. धर्मिः. ४. भगवदीयेति पाठः.

भयविधमप्यत उक्तं नटवद् वरवदिति. वरः प्रत्यग्रभोक्ता. भगवांस्तु हृदयेपि वर्तते. तावतापि ज्ञानिनामिव न तासां सुखमिति ज्ञापयितुं वपुषो भरणं निरूप्यते, 'यथा पात्रस्थं रसं पाययितुमुद्यतस्तत्पात्रं हस्ते विभद् भवति पुरुषस्तथा स्वरूपात्मकं रसमेताभ्यो' दातुमुद्यत इति ज्ञायत 'एतादृग्वरूपप्राकट्येनेति

टिप्पणी

स्वस्वरूपातिरिक्तस्य वपुषोऽत्राभावात्तद्भरणोक्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुर्भगवांस्त्वित्यादिना. उक्तरीत्योद्बुद्धद्विविधरसात्मकं हि वपुः, रसश्च

प्रकाशः

त्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यामुपपादयन्ति स्वस्वरूपेत्यादि. नन्वमूर्तत्वेन प्रसिद्धस्य मूर्तता प्रमाणं विना न हृद्यायातीति तदर्थं तामुपपादयन्त्यत्रैवमित्यादिना. भक्तार्थं तथेति रूपप्राकट्यम्. वपुर्भरणस्य तात्पर्यान्तरं प्रभवः स्वतन्त्रान्तर आहुर्यथा

लेखः

त्वापद्वर्णनाशक्तिर्युक्तैवेत्यर्थः. विभदित्यस्य बहिः प्रकटं कुर्वन्नित्यर्थः. प्राकट्यस्य विभ्रत्पदार्थत्वं विशदयन्ति यथेति. पात्रभरणेन कारणेन कार्यं रसदानमनुमीयते तथात्र वपुःप्राकट्येन कारणेन भक्तेभ्यो रसदानं कार्यमनुमीयते. तथा च रसदानकारणत्वधर्मसाम्येन प्राकट्यं भरणपदार्थ इत्यर्थः. पात्रस्थानीयो धर्मिरूपो भगवान्, तत्त्वरसस्थानीयस्तासु स्थापनीयो धर्मरूपः (भावात्मकभगवद्रूपः

योजना

भाव्यमानापि सामग्री सत्यरूपैव तथापि सामग्र्या अनाविर्भावितत्वात् केवलत्वम्. तथा चाविर्भूतसर्वसामग्रीविशिष्टत्वं संयोगरसत्वमनाविर्भूतसामग्र्यभिन्नरूपत्वं विप्रयोगरसत्वमिति विवेकः. भगवतो वपुरुभयविधमिति. अत्रेदं ज्ञेयं- लौकिके हि पुरुषाधिकरणको रसो न तु पुरुषो रसरूपः, भगवति त्वलौकिकत्वाद् "रसो वै स" इतिश्रुते रसरूपत्वम्. अतो भगवद्वपुष एव संयोगविप्रयोगात्मकत्वमुक्तम्. युगपद्रसद्वयात्मकतायाः श्रुतिसिद्धत्वेपि युक्त्यगोचरत्वं यद्यपि प्राप्तं तथापि वनस्थितभक्तैस्सह संयोगात् संयोगरसात्मकत्वं व्रजस्थितभक्तैः सह वियोगाद् विप्रयोगरसात्मकत्वमिति युक्तिविरोधो न शङ्कनीयः. रसस्य भगवदभेदाद् भगव-द्वपुषोपि भगवदभेदाद् भगवतो वपुरुभयविशमित्युक्तम्. नटवरवपूरूप इति.

१, १. इदं स्वतन्त्रद्वयं श्रीमत्प्रभुचरणप्रकटितं कचित्तुस्तकेषु श्रीसुबोधिन्यस्तःसंश्लिष्टं दृश्यते.
२. एतोभ्यो भक्तेभ्यः. ३. एतादृक्स्वरूपं.

ज्ञापयितुं वपुर्विभ्रदित्युक्तम्) . न तु स एव तथा. १(अथ वा नटवरवपुरिति विशेषं पदम्. नटवरवपूरूपः प्राविशदिति सम्बन्धः, विभ्रत्पदस्य वर्हापीडकर्णिकारवासोमालापदैः समं सम्बन्धः). कर्णयोः कर्णिकारकुसुमं यस्य, अलुक्सप्तमी, विभ्रदिति वा सम्बन्धः. कर्णिकारस्तु शृङ्गारोद्बोधकः. शृङ्गारस्तु 'संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः. श्रोत्रे तदुभयप्रतिपादके, तयोः कर्णिकारसम्बन्धेन

टिप्पणी

भावात्मकत्वात् स्वप्रियाव्यतिरिक्तेषु भक्तेषु^१ तादृशत्वस्याप्रकटनाच्चामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धः. वपुर्विभ्रणस्तु बहिः स्वस्वरूपं प्रकटयन् भवति, तथायमपि कुर्वन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति. अत्रैवं ज्ञेयम्— शब्दात्मकत्वेनामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धा अपि^२ "वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठ" इतिवाक्यात् 'सार्वदिकशब्दब्रह्मात्मकमूर्तिप्राकट्यवन्तो यथा, तथा ब्रह्मणः साकारत्वात्सार्वदिकमेव रसात्मकं वपुर्वृन्दारण्ये एव प्रकटितवान्. हृद्येव प्राकट्ये तु मनोमात्रभोग्यत्वम्, बहिःप्राकट्ये सर्वेन्द्रियभोग्यत्वम्. एवं सति चक्षुराद्यविषयत्वे प्रियपदार्थस्य मनोमात्रविषयत्वं दुःखदमित्यनुभवसिद्धमतो भक्तार्थं तथेति. न त्विति, स एव भगवानेव तथा आत्मभिन्नवपुषो भर्तेत्यर्थः.

प्रकाशः

पात्रस्थमित्यादि. व्याख्यानक्लेशनिवृत्त्यर्थं स्वतन्त्रान्तरे प्रकारान्तरमाहुरथवेत्यादि.

लेखः

स्त्रीभावो गूढ इति वक्ष्यमाणः) आनन्दः, भरणस्थानीयं धर्मिरूपस्य वपुः प्राकट्यम्. दृष्टान्ते धारणस्य भरणपदार्थत्वात् कर्तृभिन्नत्वं कर्मणः, दार्ष्टान्तिके प्राकट्यस्य भरणपदार्थत्वात् "तदात्मानं स्वयमकुरुते"तिवत् स्वरूपस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वञ्चेति. पूर्वं हृद्येव प्राकट्यं तेन वर्णनाशक्तिरुक्ता, अधुनेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु प्राकट्यमिति विभ्रत्पदेनोक्तमिति भावः. श्रोत्रे इति, संयोगे प्रियावचनश्रवणेन विप्रयोगे तद्गुणश्रवणेन चोभयविधशृङ्गारानुभावक इत्यर्थः

योजना

नटवद् वरवद् वपुर्यस्येत्युक्ते वपुषः स्वरूपात् पार्थक्यमायातीति पार्थक्यनिरा-

१. 'विप्रयोगेन. २. 'भक्तेषु' इति मूलपाठे नास्ति. ३. अपि वेदा 'वेदा' मू. पा.
४. त्रिपृष्ठे सार्वं मू. पा.

पूर्वं निरूपितो रस उच्छलितो भवति. तादृशस्तु रसो गुप्त एव रसत्वमापद्यत इति पीताम्बरं वर्णयति कनककपिशं वासो विभ्रदिति. उद्बुद्धे रसे गोपिका वासो न गणयेयुरिति व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता— कनकवत् कपिशं पीतमिति. माया हि सा, अतो यत्र वसनाकृतिरपि न सम्यगवलोकिता तत्र तेन वसनेनाच्छन्नं रसं कथमुद्घाटयेयुः? ततोप्याच्छादिकामाह कीर्तिमयीं वनमालां वैजयन्तीञ्च मालां विभ्रदिति. वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्ती.

टिप्पणी

वैजयन्तीं च मालामित्यस्याभासे, ततोप्याच्छादिकामिति. विक्षेपस्यापि

प्रकाशः

कनककपिशमित्यत्र सेति कनककपिशतेत्यर्थः. ततोप्याच्छादिकामित्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुर्विक्षेपस्येत्यादि. वैजयन्तीमालात्र न नवरत्नखचिता किन्तु पुष्प-

लेखः

तयोरिति, शृङ्गारानुभावके तदुद्बोधकस्थापनेन भगवतो रसोद्बोधात् पूर्वं निरूपितः स्वरूपात्मको रस उच्छलितोऽवयवविकारादिरूपो भवतीत्यर्थः. तादृशस्त्विति आलम्बनरूप इत्यर्थः. कटाक्षाद्यनुभावरूपस्त्वगुप्तोपि तथेति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः. गुप्त एवेति, प्रकटस्तु रसाभासजनकत्वेन रसपोषको भवेदपि न तु रसत्वमापद्येतेत्येवकारः. पीताम्बरं कटिस्थं ज्ञेयम्. उद्बुद्धे रस इति ज्ञाते इति शेषः. तथाज्ञाने समयविशेषे तथा जातत्वादधुनापि रसत्वसाधकं वासोऽविगणय्य तमेवालम्बनं रसाभासं वर्णयेयुर्न तु श्लोकद्वयेन रसद्वयमित्यर्थः. माया हीति हिशब्देन सम्मतिः— धने मदजनकत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वात् तत्सादृश्यकथनेन रूपेऽपि पीते मदजनकत्वं सूचितम्, तेन सम्यगवलोकनाभावः सूचित इत्यर्थः. आच्छन्नं रसमिति आलम्बनमित्यर्थः, उद्घाटयेयुरिति जानीयुरित्यर्थः. नादद्वारा पीताम्बरानुभवे भगवदिच्छया तादृशो मदः समजनि येन तदन्तःस्थितालम्बनादि-विचारो न जात इति निर्गलितोर्थः. कीर्तिमयीमिति मूले मालापदेन वनमाला

योजना

करणाय वपूरूप इत्युक्तम्. गोपिका वासो न गणयेयुरिति. रसोद्बोधेनैवात्यात्या भगवद्वाससः पीताम्बरस्य गणनामकृत्वावलोकनं कुर्युस्तथात्वे रसस्य प्राकट्याद् रसाभासः स्यादतो गोपनार्थं पीताम्बरस्य मायारूपत्वं निरूपितम्. माया हि भगवत्साक्षात्कारे जवनिकेव तिष्ठति, प्रकृतेपि रसाच्छादिका जातेति-

एवं रसद्वयं तदुद्बोध आच्छादकं विक्षेपकं च रूपे निरूपितम्. नामलीलारूपं वेणुनादं निरूपयति रन्ध्रान् वेणोरिति. रन्ध्रा वेणोः सप्त. सुधा त्रिविधा- देवभोग्या भगवद्भोग्या सर्वाभोग्या च. तत्र हेतुर्लोभात्मकेऽधरे स्थापिता. तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेन सम्भवति, अतः श्रोत्रपेयैव सा. सा हि सर्वेषां भगवदीयत्वं सम्पादयति. आनन्द एव सा प्रकटा द्रवीभूता ब्रह्मानन्दादप्यधिका

टिप्पणी

वस्तुयाथात्म्यज्ञानाच्छादकत्वमस्तीत्याशयेनेदमुक्तम्, अन्यथाग्रे विक्षेपकं च रूपे निरूपितमिति न वदेयुः. रन्ध्रान्वेणोरित्यत्र गूढाभिसन्धिना हेत्वन्तरमप्याहुः

प्रकाशः

मयीति बोधयितुमाभासे वनमालापदम्. "आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिते"ति वैजयन्त्याः पुष्पमयीत्वमुत्तरार्धे बलदेवतीर्थयात्रायां "वैजयन्तीं ददुर्मां श्रीधामास्लानपङ्कजामि"ति मूले सुबोधिन्यां च स्फुटमिति न विमर्शग्रन्थविरोधः.

रन्ध्रा वेणोः सप्तेति, तेन षड्गुणसहितधर्म्यनुभावका इति भावः. प्रस्तुतसुधायाः सर्वोत्कृष्टत्वायाहुः सुधा त्रिविधेत्यादि. देवभोग्या दिव्यस्यादिनिष्ठा

लेखः

ज्ञेया, तथा च वैजयन्तीं वनमालाञ्च विभ्रदित्यर्थः. वैजयन्त्याः कीर्तिरूपत्वं योगेन व्युत्पादयन्ति वै निश्चयेनेति. सप्तेति, नादे गुणसहितस्वरूपस्थापनं सङ्ख्या- तात्पर्येणापि ज्ञाप्यत इत्याशयः. मूले सुधयेत्येकवचने प्रसङ्गेनान्ययोरपि स्वरूपं निरूपणीयमतस्त्रैविध्यं विवृण्वन्ति सुधेति. दीव्यन्तीति देवास्तद्भोग्या सरिदादिषु स्थापिता मुख्यांशभूतेत्यर्थः. मुख्यलीलायां भगवतो भोग्या भगवल्लोभतल्लोभ- स्थितेत्यर्थः. सर्वैरपि साक्षादभोग्या परम्परया नादमार्गेणैव भोग्येत्यर्थः. तत्रैति त्रैविध्ये इत्यर्थः. अधरो हि लोभात्मकत्वाद्यथायोग्यं विविच्य सर्वेभ्यो ददाति, अतस्त्रैविध्यमित्यर्थः. ननु सर्वाभोग्याया अप्यधरे एव विद्यमानत्वात् लीलायां कुतो न तद्भोग इत्यत आहुः तस्या इति. वर्णनात् पूर्वं तु अयोग्यतैव, तदनन्तरं तु सा पूर्वं वर्णनायां मुखे समागतेति गमनागमने तस्याः प्राधान्यात् मुखं तदुच्छिष्टं तच्छेषभूतं जातमतः साक्षात् तादृशेन मुखेन तस्या अनुभवो न भवतीत्यर्थः. नादद्वारानुभवस्तु परम्परयेति भावः. १(मुखद्वाराऽभोगे हेतुमाहुस्तस्या इति.

१. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शो.

आनन्दसारभूता. सा न कथञ्चित् साधनतामापद्यते स्वतः, अतो नादब्रह्मणि

योजना

सूचनार्थं व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता, पीताम्बरस्य भगवत्स्वरूपगोपनान्मा- यात्वम्. वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिकेति— "साक्षान्मन्मथमन्मथ" इतिवाक्या- दाधिदैविकमन्मथजेतृत्वं स्वरूपलावण्यस्य कमलादिजेतृत्वं नयनयोरेवं सर्वजय- प्रकाशिका वैजयन्तीति ज्ञेयम्. वै निश्चयेनेति व्युत्पत्तिस्तु नैरुक्ती ज्ञेया. तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेनेति, भगवत्कर्तृकं भोगं विना न सम्भवतीत्यर्थः. तथा च यदा फलप्रकरणे भक्तनिष्ठसुधां भगवान् भोक्ष्यते तदनन्तरं रसाधिक्ये भक्ताः साक्षादुच्छिष्टेन भगवत्सुधां भोक्ष्यन्त इति हृदयम्. अतः श्रोत्रपेयैवेति. प्रकृते फलप्रकरणाभावाद् ब्रजस्त्रीणां भगवन्निकटस्थित्यभावाद् वेणुद्वारैवाधरसुधाप्राप्तिः, सुधाया वेणुनादसम्बद्धत्वान्नादस्य श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वात् तत्सम्बद्धसुधाया अपि श्रोत्रमात्रपेयत्वमिति भावः. तथा च संयोगावस्थायां साक्षात्पेयत्वेपि वियोगा- वस्थायां तु श्रोत्रपेयत्वमेवेति विवेकः. किञ्च भगवद्भोग्याधिदैविकस्त्रीविग्रह- प्राप्तानामेवैतस्याः सुधायाः साक्षाद्भोगोऽन्येषां सरित्सरोलतावृक्षमृगीगोपमेघादीनां तु तादृशविग्रहाभावाद् वेणुनादद्वारा श्रोत्रेणैव पानमतः सर्वेषां श्रोत्रपेयैव. अतः सर्वेषां साक्षात्पानाभावात् सुधायास्त्रैविध्यनिरूपणे यत् सर्वाभोग्यत्वं निरूपितं तत् समर्थितम्. आनन्द एव सा प्रकटेति साम्प्रतं वियोगावस्थायामित्यर्थः. इदमत्र ज्ञेयम्— "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "तस्माद् वा एतस्माद् विज्ञानमया- दन्योन्तर आत्मानन्दमय" इत्याद्यनेकश्रुतिषु पुरुषोत्तमस्यानन्दरूपत्वमानन्द- मयत्वं चास्ति. तत्रायं विवेकः— संयोगावस्थायां सर्वसामग्रीसाहित्यात् सामग्रा- श्वानन्दरूपत्वादानन्दमयत्वं भगवतः, वियोगावस्थायां सर्वसामग्रा भगवद्भेदेन स्थितत्वादानन्दरूपत्वम्. तथा च साम्प्रति ब्रजस्थितगोपिकानां भगवद्वियुक्तत्वात् तद्वियोगात्मकरसात्मको भगवा'नानन्द'पदवाच्यः. तत्रैव सा सुधा प्रकटेति दूरस्थितत्वेन वेणुनादद्वारैव प्राप्या न तु साक्षादिति भावः. आनन्दसारभूतेति आनन्दरूपेषु भगवदवयवसम्बन्धिभोग्यपदार्थेषु सारभूता. ननु भगवदवयवसम्बन्धिभोग्यपदार्थेषु सर्वस्यैव सारत्वात् तत्र सारासारविवेकस्य वक्तुमयोग्यत्वात् कथं सारत्वमित्याशङ्क्य स्वोक्तं सारत्वं स्वयमेव व्याचक्षते

१. अत्र 'शृङ्गाररसम्बन्धिजयप्रकाशिकेत्यर्थः' इत्यधिकम्. २. उच्छिष्टरीत्या पानम् इति पाठः.

तां योजयितुं नादोत्पत्तिस्थाने वेणौ तत्रापि तद्रन्ध्रेष्वमूर्तत्वात् पूरिता. न हि सा साक्षाद् वेणुमपि स्पृशति. वेणोरित्यसमासाद् वेणुमध्येपि सा न. अतो यदा नादस्तद्द्वारा गच्छति तदा तेन सम्बद्धा गच्छति. ततः कर्णद्वारा हृदये प्रविष्टा वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोति.

लेखः

उत्तरदलात्मकस्वरूपं श्रोत्रद्वारा हृदि प्रविष्टं सधनुभूतं भवति, ततो वर्णितं मुखद्वारा निर्गच्छतीति रसमयदित्यर्थः. उच्छिष्टेनेति, ततो निर्गमनादुच्छिष्टं मुखं तेनेत्यर्थः. अन्यमुखतो निर्गतस्य श्रवणेऽपि तन्मुखस्य परम्परया हेतुत्वम्, साक्षात्करणत्वन्तु स्वश्रोत्रयोरेवेति साक्षादित्युक्तम्. अत इति, सोत्तरदलात्मिका श्रोत्रपेयैव, मुखद्वारा पाने पूर्वदलत्वमेव स्यादिति भावः. अत एव न सम्भवतीत्युक्तमेवकारश्चात्रोक्तः. वेणौ स्थापने भगवतस्तात्पर्यमाहुः सा हीति, सर्वभोग्या देवभोग्या चेत्यर्थः. सर्वेषामिति भोग्यदेहेन्द्रियादीनां देवानाञ्चेत्यर्थः. आनन्दः एवेति— द्रवीभूता सर्वाशसम्बन्धार्थं विरलावयवा सर्वाशेन प्रकटा आनन्दरूपैवेत्यर्थः. आनन्दसारेति— आनन्दस्य भगवतोपि सारभूतेत्यर्थः. स्वत इति, लोभस्थत्वात् स्वतो न कुत्रापि याति अतो भगवानेव योजितवानित्यर्थः. “वेणुं वादयन्नि”त्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि मूले सुधापूरणकर्तृत्वोक्तेस्तात्पर्यमिदमिति ज्ञेयम्. अमूर्तत्वादिति विरलावयवत्वादित्यर्थः. न हीति, रन्ध्रस्तदन्तर्वर्ती अवकाशस्तस्येप्सिततमत्वोक्त्या रन्ध्रद्वारा परम्परया वेणुस्पर्शसम्भवेपि साक्षात् तं न स्पृशतीत्यर्थः. स्वभोगयोग्यमिति— स्वस्य भगवद्भोग्यसुधारूपं यत् स्वरूपं तत्कर्मकभोगयोग्यमित्यर्थः. यावच्चेति तत्रैव विशेषबोधनाय चकारः. निरोधः

योजना

सा न कथञ्चिदित्यादिना. अन्येषु भगवत्सम्बन्धिषु भोग्यपदार्थेषु साधनत्वं फलत्वं चास्ति. तथा हि यथा भगवद्धस्तो भक्ताह्वाने आनन्दसाधनं स्पर्शं तु फलरूपस्तथाधरसुधायाः साधनत्वं नास्ति किन्तु केवलं फलरूपत्वमेव. न ह्यधरसुधा कस्यापि साधनमस्ति. यद्यपि मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोतीत्युक्त्या साक्षाद्भोगयोग्यतायां साधनत्वमस्ति तथापि श्रोत्रपेयाया एव साधनत्वं, तत्रापि स्वप्राप्तावेव साधनत्वं न त्वितरत्र. साक्षादुच्छिष्टरीत्या भोग्यायास्तु केवलफलत्वम्. इदमेव सारत्वं नाम, भगवतो भोग्यावस्थायामेव भोक्त्रीभिर्लभ्यमानत्वात्. वेणोरित्यसमासादिति. असमासे ऐकपद्याभावात् पदानां पार्थक्यं, तेन

यावच्च रसपूरेण सोप्यंशो नान्तः प्रविशति तावदपि साक्षात् तद्भोगयोग्यता न भवति. एतदर्थमेव वर्णनम्. तद्रसप्रवेशे निरोधः सिद्धः, अतः स्वल्पतरो गोपेषु भोग्यगोपीव्यतिरिक्तासु सर्वेषु च. अत एव निरोधो भक्त्यनन्तरं निरूपितः, सृष्ट्युत्पन्नानां भोग एतत्पर्यवसायी, ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणं च प्रत्यापत्तिः,

टिप्पणी

यावच्चेति. नादो हि रसात्मको 'धारावत्कर्णद्वारा हृदि प्रविष्टः स एव भगवदीय-सर्वेन्द्रियविषयकविविधरसभावैर्निर्झरिः पाथःप्रवाह इव पुष्टो रसपूररूपो जातो, येन समानशीलव्यसनानां परस्परं तद्घर्षणरूपो बहिः प्रकटोऽभूत्. स च सार्वत्रिक इति तत्र? हृदयस्थितोऽधररसो मुख्याधररसस्यांश एवेति. स सर्वासां हृदि स्थितः पर्यायेण सर्वासां हृदि प्रविष्टः. तदानिर्वचनीयोत्कटभावोदयेन साक्षात्तदनुभव-योग्यता भवतीत्यर्थः. एवं सति यावदुत्करीत्या सोऽंशो नान्तःप्रविशति तावदपि साक्षात्तद्भोगयोग्यता न भवतीति शेषग्रन्थो ज्ञेयः. एतदर्थमेवेति रसपूरेण तदंशप्रवेशार्थमेवेत्यर्थः. अत्रैवाग्रे अत एवेति. यतो विहितभक्तिमतामप्ययं रसः फलत्वेन प्रार्थनीय एव तिष्ठति, न तु तत्प्राप्त्यैवायं प्राप्तो भवत्यतो वंशद्वय-सम्बन्धिभक्तनिरूपणानन्तरं निरोधो निरूपित इत्यर्थः. एतस्यैव तात्पर्यान्तर-मप्याहुः सृष्ट्युत्पन्नानामिति, भक्तानामिति शेषः. भोगो भक्तिरसभोग इत्यर्थः. एतत्पर्यवसायीति, एतदप्राप्तौ तेषामपि सृष्टावुत्पत्तिर्व्यर्थेत्यर्थः. एतेनान्येषां कैमुतिकन्यायेनैव जन्मवैयर्थ्यं ज्ञापितं भवति, “नैष्कर्म्यमप्यच्युतभावे”त्यादि-वाक्यैः. तर्ह्येवं फलस्य सिद्धत्वादग्रिमलीलाद्वयं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः

प्रकाशः

ज्ञेया. सर्वेषु चेति गवादिषु. यावच्चेत्यादिप्रयोजनं टिप्पण्यामाहुर्गूढित्यादि. तर्हीति, जाते निरोधे तेनैव भगवत्कारितसुधानुभवे च सिद्ध इत्यर्थः. ये मुक्ता इत्यादि.

लेखः

सिद्ध इति, निबन्धे आसक्तेः प्रमेयप्रकरणसाध्यत्वोक्तेस्तद्रूपनिरोधसिद्धिः प्रकरणान्ते वक्तव्येत्याशयः. अत इति, यतो यत्किञ्चिदपि तद्रसप्रवेशं विना निरोधासिद्धिरत इत्यर्थः. देवानाहुर्गोपिष्वित्यादिना, एते त्रयो देवपदवाच्या इत्यर्थः. तत इति, निरोधानन्तरं लीलाद्वयं पूर्वभावसम्पादनरूपं स्कन्धद्वयेनोच्यते, फलं तु निरोध

अन्यथा सृष्टिर्व्यर्था स्यात्. अयं पुनर्ब्रह्मानन्दभावे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्ने लक्ष्म्या इव मुख्यो रसभोगः सम्भवति तदंशानाश्च क्रमेण, अतो निरोधो महाफलः, अतोत्र स्त्रियः प्रकरणान्ते निरूप्यन्ते. भगवद्भोगानन्तरमेव भगवान् भोग्यो भवति. अतोत्र शुकोपि मुख्यतया स्त्रिय एव वर्णयति. अग्निकुमाराणामप्यत एव स्त्रीत्वं, न हि पुरुषोऽन्योपभोग्यो भवति स्वोपभोग्यो वा. परं ज्ञात्वा

टिप्पणी

ततो विमोचनमित्यादि. ये मुक्ताः स्वान्तःस्थिता एव जीवा लीलार्थं सृष्टास्तेषां परमानुग्रहतो नित्यलीलामध्यपातिभक्तैः सहैतद्रसानुभवं कारयित्वा पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति स्कन्धद्वयेन निरूप्यत इत्यर्थः, पुनः पूर्वभावसम्पत्तेरेव प्रत्यापत्ति-पदार्थत्वात्. लोक एतद्रसप्रकटनस्य तात्पर्यं वदन्तः आवश्यकतां चाहुः अन्यथेति. अस्यैव परमपुरुषार्थत्वेन सृष्टिमध्ये यत्र कुत्रापि प्रकटनेनैव सृष्टेः सार्थकत्वम्, अन्यथा प्राणसम्बन्धरहितदेहसृष्टिवत् सा व्यर्था स्यादित्यर्थः. तदंशानामिति महिष्यादीनामित्यर्थः. मुख्यप्रापणार्थं वेति. मुख्यः पुरुषोत्तमः, एतासां च स एवापेक्षित इति तस्यात्मत्वेन कथने स एव प्रापितो भवतीति तथा ॥५॥

प्रकाशः

तथा च "मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति मुक्तिलक्षणेनान्यथारूपत्यागपूर्वकस्वरूपव्यवस्थानस्य मुक्तित्वाल्लीलार्थं सृष्टानां लीलोपयोगित्वेनैव रूपेण व्यवस्थानस्य मुक्तित्वेन स्वान्तःस्थितत्वरूपमुक्तत्वभावान्मोचनमेकादशार्थः. "आभासश्चे"तिवाक्यात् सृष्टिस्थितिप्रलया यतो जायन्ते ज्ञायन्ते च स आश्रयः. आधिभौतिकादिरूपत्रयवेत्ता वाश्रयः. स च भगवानेवेति लीलानुभावानोत्तरं 'पुनर्भगवद्रूपता या सा प्रत्यापत्तिर्द्वादशार्थ इति न स्कन्धद्वयवैयर्थ्यं नापि प्रस्तुतस्य परमफलत्वहानिर्नापि लक्षणवाक्यवैरूप्यं लक्षणापत्तिर्वेत्यर्थः. सृष्टिरिति लीला-सृष्टिरित्यर्थः. ननु यद्येतदप्राप्तौ सृष्टिवैयर्थ्यं तदा लीलासृष्टौ सर्वेषामेवैतद्भोगः कुतो न दृश्यत इत्याकाङ्क्षायामस्यातिदुर्लभत्वं सुबोधिण्यामाहुरयमित्यादि. ननु यद्येवं तदा ब्रह्मानन्दप्राप्त्यभावान्महिष्यादीनामेतद्भोगो न स्यादित्यत आहुस्तदंश-त्यादि. तथा च तेषामपि केनचिद् द्वारेण ब्रह्मानन्दोत्तरमेव स इत्यर्थः. फलित-माहुरत इत्यादि. महाफल इति महत् फलं यस्य तादृशः. गमकमाहुरतोत्रेत्यादि.

१. टिप्पण्यां पुनः पूर्वभावेत्यस्यार्थः इदम्.

प्रकाशः

ननु निरोध एव जाते चेन्महाफलप्राप्तिस्तदा भ्रमरगीते वक्ष्यमाणा ज्ञानोपदेश-लीला न युज्यत इत्यत आहुः परं ज्ञात्वेत्यादि.

लेखः

एवेति भावः. अयमिति निरोधफलरूपो मुख्यो रसभोगः एकोनविंशाध्या-योक्तवसनदानेन पूर्वं ब्रह्मानन्दभावे जातेपि पुनः पञ्चविंशाध्यायोक्तब्रह्मा-नन्दभावे जाते तदनन्तरं शब्दब्रह्मकृतपूर्वभावसम्पादनेनाधिदेवक्रीडायोग्ये पूर्वसिद्धप्रसादरूपशक्तिप्रवेशकृतस्त्रीत्वे पुनः सम्पन्ने सति सम्भवतीत्यर्थः. लक्ष्म्या इवेति. लक्ष्मीर्हि ब्रह्मानन्दरूपा सती नायिकारूपा. अत्रापि धर्मद्वयसम्पादनेन लक्ष्म्या साम्यसम्पादनाद्रसभोगेपि साम्यमिति भावः. लक्ष्मीपदमत्र साक्षा-तुरुषोत्तमस्य स्वकीयारूपालम्बनपरं न त्वत्रत्यमुख्यापरं, टिप्पण्यां तदंशाना-मित्यस्य महिष्यादीनामिति व्याख्यानात्. एतासां पतित्वेन प्रार्थनात् तत्साम्यमेव वक्तव्यमिति तदाशयः. अत एव "विवाहितान्यायेन रमणं भविष्यती"त्यग्नि-माध्याये वक्ष्यते. अत इति, यतो लीलाद्वयं प्रत्यापत्तिरूपमतो निरोधो महत् स्वरूपात्मकं फलं यस्य तादृश इत्यर्थः. अतोत्रेति, यतो निरोध एव महाफल-स्तच्च फलं स्त्रीष्वेव सिद्धमतस्ता एव तामसप्रकरणान्ते तदन्तर्गतप्रमेयप्रकरणान्ते च निरूप्यन्त इत्यर्थः. अत इति, यतो भगवत्कर्मकभोगरूपं स्त्रीणाम्माहात्म्यमत इत्यर्थः. न हीति. पुरुषो भोग्यो न भवतीति तत्र भगव-त्कर्तृकभोगासम्भवादनूपदोक्तमर्यादया भगवत्कर्मकोपि भोगो न भवेदत एवाग्नि-कुमाराणामपि स्त्रीत्वमित्यर्थः. अन्योपभोग्य इति स्त्रीभोग्य इत्यर्थः. इदं तृतीय-स्कन्धनिबन्धे विचारितम्, तत्सम्मतिसूचनाय हिशब्दः. स्वोपभोग्य इति पुरुषा-न्तरोपभोग्य इत्यर्थः. तर्ह्येवं मुख्यरसभोगे सम्पन्नेऽग्रे ज्ञानोपदेशप्रयासः किमर्थं

योजना

पार्थक्यमेव सूच्यते तद्वाच्यानाम्. अतो वेणुमध्ये सा सुधा नेत्युक्तम्. ततः कर्णद्वारेत्यारभ्य करोतीत्यन्तम्. सुधायाः शब्दसम्बद्धत्वात् शब्दस्य श्रोत्रमात्र-ग्राह्यत्वात् कर्णद्वारा प्रवेशः. तथैव वर्णनसमये शब्दसम्बद्धाया एव मुखे समा-गमनम्. तत्राप्याधिदैविकरूप इति लक्ष्मीसमानस्त्रीविग्रहप्राप्तावित्यर्थः, मुख्यो रसभोग इति उच्छिष्टरीत्या भोग इत्यर्थः. भगवद्भोगानन्तरमेवेति भगव-त्कर्तृकभोगानन्तरमित्यर्थः. भगवान् भोग्य इति, रसाधिक्यवशात् स्त्रीभावे जाते

पाने महान् रस इति भगवतोऽग्रे ज्ञानोपदेशनिर्बन्धः, मुख्यप्रापणार्थं वा, दुःख-दूरीकरणार्थं च. अत एवाग्र आधिदैविकीं स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्ति. अतो रूपेण वशीकृत्याधरामृतं पाययन् स्वच्छन्दतां सम्पादयति. स्वच्छन्दतामाह गोपवृन्दैरिति. वृन्दायाः स्त्रिया अरण्यं प्राविशत्. सर्वं कार्यं कृत्वा स्वच्छन्दतां सम्पादितवान्. ननु जगति भक्तिर्न स्थापितेति कथं कृतकार्यता? तत्राह स्वपद-

प्रकाशः

गोपवृन्दैरिति, अन्यथा व्यासङ्गेन कार्याधीनत्वे स्वच्छन्दता न स्यादिति भावः. भगवत्प्राकट्यं हि "तथा परमहंसानां" "यदा यदा हि धर्मस्ये"त्यादि-वाक्यैर्भक्त्याद्यर्थमुक्तमिति तदस्थापने कृतकार्यत्वमसम्भावितमित्याशयेनाहु-

लेखः

इत्याशङ्क्याहुः परमिति. अत एवेति— यतोऽत्र स्त्रिय एव योग्या अत एवाग्रेऽधि-देवस्य भगवतः सम्बन्धिनीं प्रसादरूपां स्वाधिदैविकरूपां वा स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्ती-त्यर्थः. अत इति, यतो मुख्यो रसो दित्सितोऽत इत्यर्थः. वृन्दारण्यप्रवेशेन स्वाच्छन्द्यं "श्लिष्यति कामपी"त्यादिप्रकारकं स्वस्य सम्पादितवानित्यर्थः. नन्विति, जगति नायिकासु भक्तिर्भावोद्बोधो न कारितोतः कथं तादृशी लीलेत्यर्थः. स्वपदेति, तथाचिह्नदर्शनेन स्मृतपूर्वसम्भोगा उद्बुद्धभावा भविष्यतीति प्रत्यक्षेऽर्थः— परोक्षवादेन स्त्रिया अरण्यं वनं स्त्रीसङ्गमित्यर्थः. स्त्रिया इति जात्य-पेक्षयैकवचनं तत्रावेशेन भगवत्कर्मकभोगकर्तृत्वरूपं स्वाच्छन्द्यं भवतीति भावः. पूर्वं गोपवृन्दैः सह स्थितः पश्चात् तत्र प्राविशत्, स्वाच्छन्द्यं मूले उपसर्गस्यार्थ इति ज्ञेयम्. 'नन्विति, जगति स्त्रीसङ्गे भक्तिर्भावोद्बोधो न कारित इति कथं कृतकार्यतेत्यर्थः. स्वपदेति. स्वकर्तृकभोगे तासु विविधप्रकारैश्चरणस्थापनेन भावोद्बोधं कारयित्वा स्वाच्छन्द्यं तत्कर्तृकभोगरूपं सम्पादितवान्, चरणे नाना-

योजना

सुधाभोगात् ताभिर्भोग्यो भवतीत्यर्थः. आधिदैविकीं स्त्रियमिति कात्यायनी-मित्यर्थः. स्वच्छन्दतामिति भोग्यभक्तानां भोक्तृत्वमित्यर्थः. स्वच्छन्दतामाहेति, गोपवृन्दसाहित्येन निर्भयत्वसम्पादनात् स्वच्छन्दता सम्पद्यत इत्यर्थः. अत एवोक्तं "शक्तीनां निर्भयत्वायैते देवाः साक्षिण" इति. ननु जगति भक्तिर्न स्थापितेति कथं कृतकार्यता? तत्राह स्वपदरमणमिति. अत्र स्थलत्रये प्रवेशः, वृन्दारण्यं

१. इत आरभ्य प्रकारान्तरेण व्याख्यानम् इति प्रतिभाति. —सम्पा.

मणमिति— स्वपदानां स्वचरणानां रमणं यत्र. धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैः सहेति.

लेखः

प्रकारबोधार्थं व्याख्याने स्वपदानामितिबहुवचनम्. तथा च गोपवृन्दैः सह स्थितः सन्नित्यन्तेन पूर्वस्थितिरुक्ता, पश्चात् स्वपदानां रमणं यत्र तादृशं तत्सङ्गं कृत्वा तत्र प्रकर्षेण स्वाच्छन्द्यसम्पिपादयिषया आविशत् स्वावेशेन तासु स्वाच्छन्द्यं सम्पादितवानित्यर्थो ज्ञेयः. अत एव नायिकानां पुम्भावावेशे तथा भवतीति रसशास्त्रम्. एतदाशयेनैव वृन्दारण्यप्रवेशस्य लीलात्वं पूर्वमुक्तम्. एवं पूर्णरसानुभवानन्तरं ताभिर्गीतकीर्तिर्जात इति गानेन रसस्थैर्यं निरूपितम्. अवशिष्टेति, वेणुनादेन व्रजस्थितासु सर्वाभोग्यसुधानुभवरूपमोक्षस्थापनम्, गोपसाहित्येन तेषु दास्यरूपधर्मस्थापनम्, वृन्दारण्यप्रवेशेन वनस्थितासु स्वाच्छन्द्यरूपकामस्थापनम्, स्वपदरमणेन तासूद्बुद्धभावरूपभक्तिस्थापन-मवशिष्टोऽर्थः. गानरूपतत्स्थापनमपि तास्वेवेति वनस्थितासु त्रयमुक्तम्,

योजना

प्राविशदित्युक्त्या वृन्दावने वनस्थितभक्तगणे व्रजस्थितव्रजसुन्दरीमनसि च प्रवेशात्. तत्र वृन्दावनभूमेर्भगवच्चरणसम्बन्धेनार्द्रत्वाच्चरणाङ्कितत्वेन स्वपदरमणत्वं, वनस्थितभक्तगणस्य रमणसमये हृदये चरणस्थित्या तथात्वं, व्रजस्थितभक्तानां मनस्याविभवि चरणानामाविर्भावात् तथात्वम्. धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैः सहेति. वृन्दावनप्रवेशपक्षे गोचारणरूपो धर्मो गोपवृन्दसाहित्येन स्थापितः. वनस्थितभक्तगणप्रवेशपक्षे वनस्थितभक्तानां लज्जाजन्यगोपनादिधर्मो भगवतो गोपवृन्दसाहित्याद् भवति, गोपवृन्दस्यान्तरङ्गत्वाद् "एते देवाः साक्षिण" इति पूर्वमुक्तत्वात्. अवशिष्टेत्यादि. स्वपदरमणमित्यनेन भक्तेरुक्तत्वाद् गोपवृन्दैरित्यनेन धर्मस्योक्तत्वादर्थकाममोक्षाणामवशिष्टत्वम्. तच्च गीतकीर्तिरितिपदेनोच्यते इत्याहुः गीतकीर्तिरिति. व्रजस्थितसुन्दरीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येत्युक्तौ गुणगानमेव तासामर्थरूपः पुरुषार्थः. वनस्थितस्त्रीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येति पक्षे आसक्तिमतीभिस्तादृशरसरूपस्य भगवतो गुणगानेऽनासक्तानामपि गुणश्रवणात् कामरूपः पुरुषार्थः सिध्यति. शुकादिभिर्गीता कीर्तिर्यस्येति पक्षे तादृक्कीर्तिश्रवणादस्मदादीनां मोक्षः सिध्यति. एवं गीतकीर्तिरित्यनेनार्थकाममोक्षस्थापनमुक्तम् ॥५॥

१. चरणारविन्दानां. २. वानितिपरोक्षरीत्यार्थो ज्ञेयः इतिपाठः.

अवशिष्टसर्वपुरुषार्थस्थापनार्थमाह गीतकीर्तिरिति— गीता कीर्तिर्यस्येति।
स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति कृष्णपदार्थः कचिद् विवृतः ॥५॥

प्रकाशः

नन्वित्यादि. स्त्रीभाव इत्यादि— स्त्रीभावो गूढ इति पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति कचिद्
स्वसमानशीलासु कृष्णपदार्थो विवृतो व्याख्यातस्तेन मुख्यानां कामार्थमोक्षाणां
स्थापनं कीर्त्येवेति सिद्धमिति गौणानामपि स्थापनं तथैव तथेति भावः ॥५॥

लेखः

व्रजस्थितास्वेकम्, गोपेष्वेकम् — एवं विभागेन पुरुषार्थपञ्चकस्थापनं ज्ञेयम्.
अस्मिन् श्लोके सर्वाभोग्यसुधापूरितत्वरूपवेणुरवस्वरूपनिरूपणं वाक्यार्थ इत्युप-
संहारे बोधयन्ति स्त्रीभाव इति. स्त्रीणां हृदये नादद्वारा पूरितो भावः सुधारूपो
गूढः सर्वाभोग्यः पुष्टिमार्गेऽनुग्रहमार्गे तत्त्वमनारोपितं मुख्यं फलमितिरूपः
कृष्णपदार्थः कृष्णस्वरूपं सर्वत्र, किम्बहुना रमणेऽपि, संवृत एव किन्तु कचिदेव
स्थाने हृदयरूपे वेणुनादश्रवणे सति श्रोत्रद्वारा विवृतः प्रकट इत्यस्मिन् श्लोके
निरूपितम्. सर्वाभोग्यसुधारूपं भगवत्स्वरूपं वेणुद्वारैव प्रकटमुक्तमित्यर्थः ॥५॥

योजना

इति वेणुरवमित्यस्याभासे स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वमित्यादि.
भगवतः स्त्रीभावो लक्ष्मीसमानत्वं, रसोद्रेके भोग्यत्वमिति यावत्, स स्त्रीभावः
पुष्टिमार्गे तत्त्वं, भगवतो भोग्यत्वेन भक्ताधीनत्वाद् भक्तानां भोक्तृत्वात्
स्वाधीनत्वात्, “कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना पुष्टिरुच्यते” इति
पञ्चमस्कन्धनिबन्धे पुष्टिमार्गलक्षणात्. इति कृष्णपदार्थ इति, स्त्रीभावापन्नो
भगवान् कृष्णपदवाच्य इत्यर्थः, तादृशभावापन्नस्य भगवतः परमानन्दरूपत्वात्,
रसशास्त्रे तथोक्तत्वात्, “कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकस्तयोरैक्यं परं
ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” इतिश्रुतौ परमानन्दरूपतया कृष्णपदनिर्वचनात्.
कचिद् विवृत इति, वेणुनादस्य बहुवारं जायमानत्वेपि नैतादृशसुधासंवलितो
जायतेऽतः कचिद् वेणुनादेऽधरसुधासंवलिते कृष्णपदार्थो विवृत इत्यर्थः.
सुधासंवलितत्वकथनात् सुधासार्थक्याय भगवतः स्त्रीभावोऽपेक्षितः, स एव
कृष्णपदार्थः, सोऽस्मिन् वेणुनादे विवृतः, “अधरसुधया पूरयन्नि”त्युक्तेः.
स्त्रीभावाभावे भगवदधरसुधाया वैफल्यं स्यादतोऽधरसुधासाहित्योक्तेः स्त्रीभावो

१. अवशिष्टपुं.

अतः सर्वमेवोपसर्जनीभूतं वेणुनाद एव मुख्य इति 'तमेव वर्णयितुमारेभिरे
गोप्य इत्याहेति वेणुरवमिति.

इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरम् ।

श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योऽभिरेमिरे ॥६॥

इतिहेतोर्वेणुरवमेव वर्णयितुं वेणुरवमाकर्ष्य वर्णयितुमारेभिर इति
सम्बन्धः. तत्र प्रथमश्रवणे वर्णनार्थं श्रवणे च सादरं श्रवणं भवति. अमुना
प्रकारेणोद्गतं वेणुरवं न तु केवलम्. राजन्निति सम्बोधनं तद्रसानभिज्ञत्वज्ञापनाय,

प्रकाशः

अग्निमाभासे अत इति वेणुनादस्य
“बर्हापीडे”तिवाक्यार्थानुभावकत्वादित्यर्थः. सर्वमिति पुरुषार्थपञ्चकम्;
एवकारोऽप्यर्थः. अमुनेत्यादि. इतिशब्दः संयोगपृथक्त्वेनार्थान्तरेणात्र युज्यते
इत्याशयेनेदमुक्तम्. रवमिति— पूर्वं रशब्देनाग्निबीजेन दुःखं ततो
वशब्देनामृतबीजेन सुखमिति विरहाग्निरधरामृतपानं च रवशब्देनोच्येते ॥६॥

लेखः

अतो नादस्य मुख्यफलानुभावकत्वाद् रूपं वेणुनादः क्रीडा चेति
त्रयाणाम्मध्ये रूपं क्रीडा चेति सर्वमेवोपसर्जनीभूतं गौणमुभयापेक्षया वेणुनाद
एव मुख्य इतिहेतोस्त्रयानुभवेऽपि तद् द्वयं गौणं कृत्वा तं वेणुनादमेव मुख्यतया
वर्णयितुमारेभिरे गोप्य इतिहेतोस्तद्वर्णनेनाभिरमणमाहेत्यर्थः.

इति वेणुरवमित्यत्र श्रवणस्य वर्णनस्य च वेणुरवमित्येव कर्मेत्याहुर्वेणुरवं
वर्णयितुमिति. एतस्यैव विवरणं वेणुरवमाकर्ष्य वर्णयितुमिति. तमेव श्रुत्वा
तमेव वर्णयितुमारेभिरे इति हेतोः श्रवणस्य वर्णनस्य चैकेनैव कर्मणा सम्बन्ध
इत्यर्थः. श्लोकद्वये श्रवणोक्तेस्तात्पर्यमाहुस्तत्रेति. उभयोर्विभेदं वक्तुमाहुरमुनेति,
पूर्वश्लोकोक्तं तु केवलमिति भावः. अनेनापीति अर्थः स्वरूपं स्पष्टो नादात्

योजना

विवृत इति ज्ञेयम्. अतो वेणुनादस्यैव प्राधान्यात् तमेव वर्णयितुमारेभिर
इत्युक्तम्. राजन्निति राजर्षिसत्तमेत्यादिपदान्यनुक्त्वा राजपदमात्रमुक्तं,
राजपदं तु प्रजापालनादिस्वधर्मनिष्ठतावाचकं, तेन धर्मनिष्ठतामात्रस्यात्र सूचनाद्
रसानभिज्ञत्वं सूचितम्. “तद् व्रजस्त्रिय” इत्यादेः सङ्गतिं प्रदर्शयन्ति
१. तदेव.

अनेनापि स्पष्टोऽर्थो नोक्त इति ज्ञापितम्. तर्हि तत्र कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य प्रमेयबलादेव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह सर्वभूतमनोहरमिति— सर्वभूतानां मनोहरं स्वत एव मनोवशीकरणसमर्थम्, अतः सम्यक् 'श्रुत्वाभिरेमिरे. ब्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचितः— न हि ब्रजस्त्रीणां पुरुषेषु वनं गतेषु सन्ध्यापर्यन्तमागमनसम्भावनारहितेषु प्रातरेव निवृत्तावश्यकेषु किञ्चित् कार्यमस्ति. अतः सर्वा एव वर्णयन्त्यः पौर्वापर्येणाभितो रेमिरे दुःखात्मकं प्रपञ्चं विस्मृत्य परमानन्दविलासं कृतवत्यः. पूर्वं प्रथमश्रवणमात्रेण कामोद्दीपने चित्तविक्षेपादशक्तिरुक्ता, तत उक्तसुधायामन्तःपूर्णायामत्याधिक्येन परितो गलनरूपं वर्णनमिति पश्चात् तदुक्तम् ॥६॥

लेखः

पृथक्कृत्य भगवता ब्रजस्थासु नोक्तो न बोधित इति वनस्थासु स्वाच्छन्दसम्पादनसूचकेन प्रशब्देन पूर्वश्लोके ज्ञापितम्. अत्र राजन्निति सम्बोधनेनापि तद् ज्ञापितम्— राजानो हि गुप्तकार्यकर्तारो भवन्ति, श्रोतुस्तथासम्बोधनेन श्रवणविषयेपि स धर्मो ज्ञापित इत्यर्थः. तर्हीति स्पष्टम्, स्वरूपानुभवाभाव इत्यर्थः. तत्रेति वेणुरवश्रवणे इत्यर्थः. कामोद्दीपने इति पूर्वं व्याख्यानात् स्मरणरूपभावोद्दीपने इत्यर्थः. अन्तःपूर्णायामिति, तथा च मुखरसानुभवान्न वेष्टितस्मरणमिति भावः ॥६॥

योजना

पूर्वं प्रथमश्रवणमात्रेणेत्यादिना. "तद् ब्रजस्त्रिय आश्रुत्ये"त्यनेन प्रथमश्रवणे वर्णनार्थमुद्योग उक्तः. "तद् वर्णयितुमि"त्यनेन स्मरवेगेन चित्तविक्षेपादशक्तिरुक्ता. ततो "बर्हापीडमि"त्यनेन वर्णनशक्तिहेतुः सुधाप्रवेश उक्तः. तत "इतिवेणुरवमि"त्यनेन परितः सुधागलनरूपं वर्णनमुक्तम्. ब्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचित इति, ब्रजसम्बन्धित्वेनाङ्गीकृतत्वाद् गुणगानातिरिक्तकार्याभाव इत्यर्थः. तथा च सेवासमये सैव क्रियते, वियोगावस्थायां तु गुणगानमिति विवेकः ॥६॥

अनुवर्णनमेवाहाक्षण्वतामिति त्रयोदशभिः—

रसद्वयार्थं द्वितयं वेणुपूरणमेकतः ॥(५)॥

स्वच्छन्दपादगमने हेतुश्चापि तथापरः ।

चतुर्भिः पीठिकैवं स्यात् षड्भिर्वेणोस्तु वादनम् ॥(६)॥

प्रकाशः

अक्षण्वतामित्यत्र वेणुपूरणमेकत इति तृतीयायां तसिल्, एकेन श्लोकेन वेणोरधरसुधया पूरणमित्यर्थः. एकत इत्यग्रेपि सम्बध्यते; एकेन ततोऽग्निमेण स्वच्छन्दपादगमने वृन्दावने विहारे हेतुर्भक्त्युद्रेकः. चकारात् पुष्टिलीला अपिशब्दाच्चरणानां स्वरूपम् अपरस्तथा, एतद् द्वयं तत्रैव हेत्वन्तरमित्यर्थः. पीठिकेति, प्रस्तोष्यमाणोपपादको हेत्वादिपरिकरः पीठिका (५-६). वर्णयन्तीति फलत्वेन वर्णयन्ति.

लेखः

अग्रे त्रयोदशश्लोकार्थोक्तौ रसद्वयार्थमिति रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वितयम्. एकस्माच्छ्लोकाद् वेणुपूरणं निरूपितम्. स्वच्छन्दलीलासिद्ध्यर्थं पादानां चरणारविन्दानां यद् गमनं रमणं तत्र हेतुर्भूमेः कीर्तिविस्तारोऽपरश्लोकोक्तः— एवं चतुर्भिः पीठिका सामान्यतः पदार्थत्रयनिरूपणं स्यात्. ततो विशेषतो निरूपणम्. तत्र षड्भिर्वेणोर्वादनं निरूपितं; स्वरूपलीलाव्यावृत्त्यर्थं

योजना

एवं सङ्गतिं विधाय "स्वसखीभ्योन्ववर्णयन्नि"त्यत्रोक्तमनुवर्णनं श्रीगोपिकाभिरक्षण्वतामित्यादिभिः कृतमित्याहुरनुवर्णनमेवाहेति. अक्षण्वतामि-कारिकार्थः

अक्षण्वतामित्यत्र रसद्वयार्थमिति. रसो हि द्विविधः— धर्मसहितः केवलश्च. धर्मसहितः सम्भोगे केवलो नाट्ये. तत्र अक्षण्वतामिति श्लोके धर्मसहितः "चूतप्रवाले"त्यत्र केवलः—एवं रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वयम्. ततो "गोप्य" इत्येकेन वेणुकूजनम्. "वृन्दावनं सखिभुव"इतिश्लोकेन स्वच्छन्दलीलासिद्ध्यर्थं पादानां चरणारविन्दानां यद्गमनं रमणं तत्र हेतुर्भूमेः कीर्तिविस्तारो निरूपितः. एवं चतुर्भिः पीठिका ततः षड्भिः श्लोकैर्वेणोर्वादनं निरूपितम् (५-६). द्वाभ्यामिति. "पूर्णाः पुलिन्द्य" इति "हन्तायमद्रिरि"ति च द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां चरणमाहात्म्यप्रकटनं भक्तिस्थापनरूपं, चरणस्य भक्तिमार्गरूपत्वादित्यर्थः. एवं

द्वाभ्यां भक्तेः प्रतिष्ठा च दोषः स्याद् वर्णनेऽन्यथा ।
वैपरीत्यात् समाधानमन्यथा स्यात् तु दूषणम् ॥(७)॥

टिप्पणी

अक्षण्वतामित्यत्र प्रकरणार्थविभागे द्वाभ्यां भक्तेरिति. लोके हीनानामपि चरणारविन्दसम्बन्धिकुङ्कुमसम्बन्धमात्रेण लक्ष्मीसमानभाग्यवत्त्वं चरण-
माहात्म्यमेव, स्पर्शमात्रेण प्रकृष्टमोदजनकत्वं च. चरणश्च भक्तिमार्गरूप इति
तद्धर्मप्रकटनं भक्तिस्थापनरूपमित्यर्थः. एवं तत्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुः
अन्यथेति, प्रकारान्तरेण तात्पर्योक्तावित्यर्थः. पुरुषोत्तमस्य लोकेपि हीनायाः
स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या हीननायकत्वमापद्येत, श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च तथा,
अतस्तत्रैव तात्पर्यमिति भावः. तथापि लोकरीत्या दूषणत्वं तस्य भवत्येवेत्यत
आहुः वैपरीत्यात् समाधानमिति. प्रमेयमार्गः प्रमाणमार्गाद्विपरीतो बलिष्ठश्च;
अधुना च स एव प्रकटीकृत इति वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वमिति न दूषणमिति
भावः. अत्र मर्यादावैपरीत्यं भूषणमिति सारम्, मर्यादामार्गीयपरमोत्कर्षवद्भ्यो-
प्युत्कर्षसिद्धेः सर्वमवदातम्, अन्यथा वैपरीत्यमात्रेण मार्गोत्कर्षो न सिध्येत् (७).

लेखः

तुशब्दः. ततो द्वाभ्यां भक्तिप्रतिष्ठारूपपादगमननिरूपणम्. तत एकेन तत्र प्राप्त-
दोषसमाधानं; लीलायां प्रतिबन्धाभावेपि दूषणं तु स्यादिति तुशब्दः. स्वरूपस्य
तु स्पष्टमननुभवस्य सूचितत्वात् न विशेषतो निरूपणमिति भावः (५-७).

श्लोकाभासे स्वरूपत इति, रसस्य स्वरूपं विभावादयस्तत्रकारेण
रसात्मकमित्यर्थः; द्वितीये तु केवलरसात्मको वक्ष्यते.

कारिकार्थः

तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुरन्यथेति, भक्तिस्थापनातिरिक्ततात्पर्योक्तौ दूषणं
स्यादित्यर्थः. पुरुषोत्तमस्य हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या हीननायकत्वमापद्येत,
श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च हीनत्वापादकः. अतो भक्तिस्थापन एव तात्पर्यमिति
भावः. तथापि लोकरीत्या तस्य दूषणत्वं भवत्येवेत्यत आहुर्वैपरीत्यात्
समाधानमिति. प्रमेयमार्गः प्रमाणमार्गाद् विपरीतो बलिष्ठश्चेति हेतोर्न दूषणमिति
भावः. तथाचोक्तं “गा गोपकैरि”तिश्लोकविवरणे “विपरीतं हि
भगवच्चरित्रमि”त्यारभ्य “गतिमतामस्पन्दनं भवति तरूणां च पुलकः तथास्मार्कं
योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां पुलिन्दीनां तथात्वमि”ति (७).

तत्र प्रथमं यद् वर्णयितुमारब्धं तत्राशक्तौ शुकेन 'यद् वर्णितं चतुर्भिस्तद्
वर्णयन्ति. तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकं भगवन्तं वर्णयन्त्यक्षण्वतामिति.

॥ गोप्य ऊचुः ॥

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूनु निवेशयतोर्वयस्यैः ।
वक्त्रं ब्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥७॥

अक्षण्वतामिन्द्रियवतां चक्षुष्मतां वा. इदमिति स्वहृदये मनोरथप्रकारेण
प्रतिभातं—

भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च ।

आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥(८)॥

प्रकाशः

उदासीनत्वान्न फलतेति तन्निवर्तयितुमिदम्पदस्यार्थमाहुरिदमित्यादि. तथा
चेदम्पदेन परामृष्टस्य “बर्हापीडे”तिश्लोकोक्तस्वरूपस्य गानोपयिकसम्बन्धात्
फलत्वमित्यर्थः. तदुपपादयन्ति कारिकाभिः तथा च सङ्कल्प्यमानस्य भगवत
एव फलत्वम्. एवं सर्वत्र बोध्यम्. त्रयोदशस्य पद्यस्य तात्पर्यमाहुर्वैपरीत्यादि-
त्यादि. कारिकार्थस्तु टिप्पण्यामेव स्फुटः. सुबोधिण्यां रोमोद्गम इति, पायुफल-

योजना

त्यस्याभासे तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकमिति संयोगरसात्मकमित्यर्थः. अनेन
“नटवरवपुरि”त्यत्रोक्तो ‘वर’पदार्थ उक्तः.

अक्षण्वतामित्यादि. “अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति चे”ति
पुरञ्जनोपाख्याने नारदवाक्यादक्षण्वत्पदमिन्द्रियवद्वाचकं, तथा चेन्द्रियवतामिद-
मेव पुरुषोत्तमस्वरूपं फलमित्यन्वयः. फलत्वं विवृण्वन्ति भगवता सह संलाप
इत्यादिभिः. अत्र सर्वेन्द्रियभोग्यत्वं निरूपितमिति फलत्वं स्वरूपस्य. तत्राश्लेषो
बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकस्यैव दोरिन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयम्. रोमोद्गमः

कारिकार्थः

अत्रैवाग्रे भगवता सह संलाप इत्यादि सार्धचतस्रः. अत्र भगवतः
सर्वेन्द्रियोपभोग्यत्वं निरूपितम्. आश्लेषो बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकस्यैव
हस्तेन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयं, स्पर्शस्त्वगिन्द्रियकार्यं स्फुटम्, अधरामृतपानं

अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा ।
तत्कूजितानां श्रवणमाघ्राणं चापि सर्वतः ॥(९)॥
'तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदा ।
इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोपि नान्यथा ॥(१०)॥

प्रकाशः

मिदं ज्ञेयम्, तृतीयस्कन्धे "पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्ग" इत्यत्र प्रक्षिप्ताध्याय "एतद्दृषीकचषकैरि"त्यत्र चाचार्यचरणैर्विवरणात्. तद्भावनमिति धर्मविशिष्ट-रसात्मकभगवद्भावनम्. मोक्षोपि नान्यथेति, केवलानां फलरूपत्वान्न तथेत्यर्थः, जन्यज्ञानक्रियाभावेनेन्द्रियवैफल्यान्न फलमित्यर्थः. नन्वेकत्वस्य सर्वाधिकत्वात् तस्य कथं न फलत्वमित्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तेनोपपादयन्ति यथेत्यादि (९-११).

लेखः

अग्रे कारिकासु इन्द्रियवतां फलमिति भक्तिफलत्वेनाभिलषितमित्यर्थः. संलापादिकमेवेन्द्रियवतां तत्तदिन्द्रियप्रकारकरसानुभावकत्वेनेन्द्रियसाफल्यापाद-कत्वात् फलत्वेनाभिलषितं न तु मोक्षः. तत्र हेतुरन्यथेति, यतो निःप्रकारकरसानु-भावकत्वेनेन्द्रियवैफल्यपादकस्तस्मादित्यर्थः. भगवांश्चेत् सेवोपयोगिदेहमात्रमेव फलं ददाति तदेदं न भवति परन्त्वभिलषितमिदमेवेति भावः. पुरुषोत्तमे

योजना

पायुकार्यं, "सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमि"तिश्रुते रोमोद्गमस्यापि विसर्गत्वात्. अत एव प्रक्षिप्ताध्यायसुबोधिन्यां "रोमाञ्चः स्वेदश्च दशमकार्यमि"त्युक्तम्. द्वितीयपक्षे चक्षुष्मतामिदं स्वरूपमेव फलमित्यर्थः, सम्पूर्णस्वरूपस्यापि दृग्गोचरत्वात्. एवं पक्षद्वये स्वरूपमेव फलमित्युक्तम्.

कारिकार्थः

रसनेन्द्रियकार्यं, पूर्वोक्तः संलापस्तु वाक्कार्यं, भोगो गुह्यकार्यं; पुरुषाणां तु सेवोपयोगिपुत्राद्युत्पादनद्वारा तदुपयोगः. रोमोद्गमः पायुकार्यम्, इतरेन्द्रियोपयोगः स्पष्टः. तदुक्तं सुबोधिन्या दशमस्कन्धे प्रक्षिप्ततृतीयाध्याये "एषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्तामि"ति श्लोकविवरणे "रोमाञ्चः स्वेदश्च दशमकार्यमन्येषामुपयोगः स्पष्ट एवे"ति, दशमः पायुः. इदमेवेन्द्रियवतामित्यादि— इन्द्रियवतामिदमेव फलमन्यथा मोक्षोपि न फल-

यथान्धकारे नियता स्थितिर्नाक्षिणोः फलं भवेत् ।
एवं मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि ॥(११)॥
बाधकानां परित्यागे साधकानां न तद् भवेत् ।

टिप्पणी

सेन्द्रियाणामपि तदफलने हेतुमाहुः बाधकानामिति, भगवदतिरिक्तस्य सर्वस्य बाधकत्वात्तत्यागे सति प्रतिबन्धकाभावेन मोक्षलक्षणं फलं न भवेदि-

प्रकाशः

नन्विन्द्रियवैफल्यान्मोक्षस्य फलत्वं मास्तु परन्तु "हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्त" इतिवाक्येन तस्यावश्यप्राप्तेः स कुतो न भवतीत्यतटिप्पण्यामाहुः सेन्द्रियाणामित्यादि. तदफलन इति मोक्षाफलने. प्रतिबन्धकाभावेनेत्यादि. मुख्यफलानधिकारे मोक्षो भगवता दीयते, प्रकृते च मुख्यफलप्रतिबन्धकस्य सर्वात्मभावाभावस्य गतत्वेन मुख्यफलमेव सेन्द्रियाणां

लेखः

प्रवेशरूपे मोक्षे इन्द्रियवैफल्यं दृष्टान्तेन विशदयन्ति यथेति. अन्धकारे स्थितिरिति चेद् भवेदिति शेषः; तदाक्ष्णोः फलं चाक्षुषं ज्ञानं न भवेद्, अतः स्पर्शादिना ज्ञानजननेपि चक्षुर्वैफल्यमेव भवेत्. तथेन्द्रियप्राणान्तःकरणयुक्तानां मोक्षोपि चेद् भवेत्, तदेन्द्रियाणां फलं तत्तत्प्रकारकरसानुभवो न भवेदतः स्वरूपतोऽनुभवेपि संलापाद्यभावेनेन्द्रियवैफल्यमेव भवेत्. अतः साधकानां सर्वात्मभाववतां बाधका-नां भगवदतिरिक्तसर्वविषयाणां त्यागे सति तत् मोक्षलक्षणं वस्तु फलत्वेनाभि-लषितं न भवेदित्यर्थः. तथा चेन्द्रियवैफल्यपादकत्वेनोभयोरुपमानोपमेयभावः. कदाचिदन्धकारस्थितौ कदाचिद् भावोद्रेकेण देहाद्यस्फूर्त्या भगवद्रूपत्वरूपमोक्षे च वैफल्यं न भवतीति स्थितेर्नियतत्वमुक्तं मोक्षे सर्वथेति च (१०-११ १/२).

कारिकार्थः

मित्यर्थः. इन्द्रियवतामपि तादृशफलाभावे हेतुमाहुर्बाधकानामिति. मुख्यफलप्राप्तौ बाधकानां भगवद्व्यतिरिक्तपदार्थानां परित्यागे सति साधकानां सर्वात्मभावात्मकसाधनवतां मोक्षलक्षणं फलं न भवेत् किन्तु पुरुषोत्तमदर्शनाद्यात्मकं मुख्यफलमेव भवेदित्यर्थः. तथा च मुख्यफलप्राप्तौ बाधकत्यागविशिष्टसर्वात्मभावः साधनं, मुमुक्षूणां बाधकत्यागेपि सर्वात्मभावात्मकसाधनाभावात् न मुख्यफलं किन्तु मोक्ष एवेति (८-११ १/२).

तदाह न परं विदाम इति, परो मोक्षः 'सायुज्यादिः. न "त्वात्मलाभात् परं विद्यत" इति श्रुतेः कथं न परस्य पुरुषार्थत्वम्? तदाहुर्विदाम इति,

टिप्पणी

त्यर्थः. मुमुक्षूणां तथात्वेपि न तथात्वमित्याशङ्क्य तत्साधनमाहुः साधकानामिति. सर्वात्मभावेन भजनं साधकत्वम्. यद्यपि 'सर्वात्मभावेन' सर्वत्यागोप्यन्तर्भवति तथाप्याधुनिकानां स्वतस्तद्भावरहितानां पूर्वं बुद्धिपूर्वकस्तत्याग एतद्भावनं चोपदिश्यत इति पृथगुक्तिः (११).

प्रकाशः

भवतीत्यधिकारिभेदान्न मोक्ष इति भावः. एतेनैवोक्तवाक्यविरोधोपि परिहृतो बोध्यः. नन्वस्त्वेवं तथापि साधारणाधिकारिणां कुतो न मोक्षः फलतीत्याशङ्कां हृदिकृत्य, कारिकायां साधकानामित्यस्य पदस्याभावेऽप्यर्थसिद्धेरेतद्वैयर्थ्याशङ्कां हृदिकृत्याहुर्मुमुक्षूणामित्यादि. पुष्टिमार्गीयमोक्षेच्छूनां तथात्वेपि इन्द्रियवत्त्वेपि न तथात्वं न प्रतिबन्धकाभावत्वमितिहेतोस्तेषां मोक्षफलनमाशङ्क्य तेषापि विवक्षितफलसाधनमाहुरित्यर्थः. साधनं व्युत्पादयन्ति सर्वात्मभाव इत्यादि. अत्रेदं बोध्यम्— सर्वात्मभावो नाम सर्वत्रात्मनो भावो = विद्यमानताऽवियोगो येन भावी तादृशो वियोगानुभवः. सा च भक्तेः परमा काष्ठा. यद्यपि तादृग्भावे सति भगवदतिरिक्तत्यागः पृष्ठलग्न एवायातीति तस्मिन्नेवान्तर्भवति तथाप्याधुनिकानां स्वतस्तद्भावरहितानां तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशाध्याये "तस्मात् त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनमि"त्यस्य सुबोधिण्यां "देहमारभ्येश्वरपर्यन्तं यावन्तो भजनीया यैर्यैर्भवैश्च ते सर्वे भावा भगवत्येव कर्तव्या इति सर्वभाव" इति कपिलदेवैः प्रथमकक्षायामुपदिश्यत इति अस्मिन् पक्ष आत्मनि भाव आत्मभावः सर्वश्चासावात्मभावश्चेति सर्वात्मभाव इति सिध्यति. तथा सति तत्कृतुन्यायेनाप्रेपि तदेव फलतीति प्रथमकक्षावतां साधकानामपि न मोक्षफलनमतो नापि साधकपदवैयर्थ्यमित्यर्थः. उपदिश्यत इति भगवतोपदिश्यते (११ १/२).

लेखः

सायुज्यादिरिति— सहयोगः पुरुषोत्तमे प्रवेशस्तदादिरित्यर्थः. उपनिषद्रूपा इति, मोक्षस्य विचार्यत्वादुपनिषत्त्वमेवोक्तम्. न ह्यनुभवेति— श्रुत्युक्तं

१. ज्यादि. २. सर्वात्मभावे मू. पा.

वयमप्युपनिषद्रूपा अतो वयमेव' जानीमः. न ह्यनुभवविरुद्धमनुभवापर्यवसायि^१ फलं श्रुत्युक्तं भवति. ततः केवलानां तदेव फलमिन्द्रियवतां त्वेतदिति व्यवस्थितविकल्पः. अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तररूपाणां गोपिकानां सम्मतिमाहुर्हे सख्य इति, समानशीलव्यसन एव सख्यपदप्रयोगात्. अतः श्रुत्यन्तरसम्मतिरप्युक्ता. ^१(एतत् कासाञ्चिद् गोपिकानामेव भवतीति सर्वेषां साधारणं पक्षमाहुश्चक्षुष्मता-मिति^२. अस्मिन् पक्षेऽक्षण्वत्पदं चक्षुष्मत्पदपरं ज्ञेयं, तेनास्यावृत्तिर्वा ज्ञेया). पशूनु पशूनां पश्चाद्भागे वयस्यैः सह वनं पशून् निवेशयतो रामकृष्णयो-

प्रकाशः

सुबोधिण्यां चक्षुष्मत्पदपरमिति चक्षुष्मत्पदार्थकमित्यर्थः. तेनेत्यादि, तेनार्थान्तरेणास्याक्षण्वतामितिचरणस्य संयोगपृथक्त्वेनावृत्तिर्ज्ञेया. अर्थान्तर-ग्रहणादौ बीजमाहुर्वेत्यादि. यदि मुख्यपक्षोत्र नाभिप्रेतः स्यात् तदा वापदं न लेखः

फलमुपनिषद्रूपाणामस्माकमनुभवेन विरुद्धं विचारेपि कृतेऽस्मदनुभवे न पर्यवस्यति तादृशं न भवति. इदं त्वनुभवापर्यवसायि दृश्यते अतो व्यवस्थोच्यत इति भावः. श्रुतेराप्तत्वादन्यथाकथनं न युक्तमिति हिशब्दः. केवलानामिति— "वाङ् मनसि दर्शनाद्" इति सूत्रचतुष्टयोक्तप्रकारेण सङ्घातलये सेवोपयोगिदेहो येभ्यो भगवता न दत्तस्तेषामित्यर्थः. एतेषां मोक्षः पुरुषोत्तमे स्थितिरेव फलमित्येवकारः. प्राप्ततादृशदेहानां त्वनुग्रहतारतम्येन त्रयमपि भवतीति भावः. यैर्वा निपीतमिति, अनादरान्मुख्यपक्षोऽन्य आक्षिप्तः सोयमुक्त इति ज्ञेयम्. गोपिकानामेवेति— गोपिकानामेव तत्रापि कासाञ्चित् तथाभाववतीनामिदं फलं भवति; एवकारेण गोपव्यावृत्तिः. चक्षुष्मत्पदपरमिति— चक्षुष्मत्पदं पिपति स्वार्थेन पूरयतीति परं तेन सहैकार्थमित्यर्थः. तेनास्येति सख्य इत्यन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थः. पशूनुन्विति. अन्वित्युपसर्गस्य सार्थकत्वाय पशूनुन्वित्यस्याप्यावृत्तिः, तथा च पशून् गवादीननु पशूनेतद्रसानभिज्ञान् बहिरङ्गगोपान् वनं निवेशयतोरि-
योजना

रामकृष्णयोर्वक्त्रमिति— रामकृष्णयोर्वक्त्रं यैर्वा निपीतं तेषामिदमेव

१. 'मेवं. २. 'रुद्धं स्वानु'. ३. लेखकप्रमादादन्तःश्लिष्टेयं पंक्तिः न सुबोधिनीति कोष्ठकन्यासोऽस्माभिः कृतः— गो. श्या. म. ४. लुप्तम्.

वक्त्रमेकं धैर्वा निपीतमिति. वेत्यनादरे, मुख्यापेक्षयेदं गौणमिति. ये तु कालेन तुल्यास्तैः सह पशूनेतद्रसानभिज्ञानं वनं प्रवेशयति भगवान्, निर्गुणावस्थाधिकाराभावे सात्त्विकावस्थाया युक्तत्वात्. भगवतो लीलायां कालो निमित्तं गोपानां लीलायाश्च तदाधारत्वे निमित्तमिति वयस्यता. तदा तैः पशूनां वने निवेशनं तैः सह वा समानकालैर्वने निवेशनं भगवतो वा सहभावः, तथा सति वन-

टिप्पणी

अत्रैव वयस्यैरित्यत्र, तदाधारत्वे निमित्तमिति. गोपलीलयोरेककालाधारत्वे प्रभुप्राकट्यं निमित्तमिति तथेत्यर्थः ॥७॥

प्रकाशः

वदेयुरतस्तथेत्यर्थः. पशूनां वनप्रवेशसूचितं तात्पर्यमाहुर्निर्गुणेत्यादि. तदाधारकत्वं इत्यत्र तत्पदं भिन्नमिति बोधयितुं गोपानामित्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुर्गोपेत्यादि. सुबोधिन्यां भगवतो वा सहभाव इति, वयस्यैस्सह निवेशयतीति तेषां भगवत्सहभाव इत्यर्थः. इममेवार्थं विवरीतुं सहभावप्रयोजनमाहुस्तथा सतीत्यादि.

लेखः

त्यर्थः. निवेशान्यथानुपपत्त्या वनपदार्थोऽर्थापत्तिलभ्यो न त्वध्याहारः, तथा च निवेशपदार्थाकाङ्क्षापूरणाय निवेशपदार्थान्तर्गत एव वनपदार्थ इति ज्ञेयम्. ये तु कालेन तुल्या इति, भगवज्जन्मकालीना इत्यर्थः. बहिरङ्गानामेतेषां वनप्रवेशनहेतुर्निर्गुणेति, अन्तरङ्गलीलाधिकाराभावे सहस्थापने दोषारोपसम्भवोऽतो वनप्रवेशनमेव युक्तमित्यर्थः. तदेति एककालाधारत्वे सतीत्यर्थः, तादृशलीलाकाले वयस्येष्वपि वनमागतेषु सत्सु इति यावत्. १ (वयस्यपदस्यार्थान्तरमाहुर्भगवत इति. तदाधारत्व इति. तत् प्राकट्यं गोपलीलयोरेककालाधारत्वे निमित्तं, प्राकट्येन हेतुना तादृशलीलाकाले वनमागता इति भावः.) तथा च वयसा भगवत्प्राकट्येन हेतुना लीलाया तुल्या लीलाकालाधारा इत्यर्थः. मुख्यवयस्यानां व्रतप्रसङ्गे वाच्यानां भगवता सह स्थितिनियमादत्र चैतेषां वननिवेशनस्योक्तत्वादेवं व्याख्यानम्. सप्तदशाध्यायारम्भे एत एवोक्ताः, भगवज्जन्मकालीनास्तु व्रतप्रसङ्गीया इति ज्ञेयम्. १ (तेभ्यो भिन्ना इत्याशयः पक्षद्वयेपि. तदेति वयस्यपदस्यैवं व्याख्याने सतीत्यर्थः. प्रथमपक्षमुपसंहरन्ति तैः सह चेति.) तथा सतीति, रसानभिज्ञत्वेन पशूनां

१. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शो.

निविष्टानां पशूनामपि गोपानां तच्छ्रमे तत्स्थाने निवेशनार्थम्. आविष्टस्य मुखारविन्दं न स्पष्टमिति भगवत एव मुखमुभयरूपस्यापि मुखं चक्षुर्द्वारा यैस्तदन्तःप्रवेशितं, "तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेन्नान्यानि चिन्तयेद् भूयः सुस्मितं भावयेद् मुखमि"ति वाक्यात्. किञ्चैता हि स्वहृदि भावितं निरूपयन्ति, तथा च साधारणपक्षत्वेन सामान्यतो बलभद्रस्य निरूपणेपि मुखनिरूपणप्रस्तावेऽन्यमुखमेतासां हृदि नायातीत्येकमेव तत् निरूपितम्. मुखस्यैकत्वं प्रतिपादयन्त्य ईश्वरत्वेनाराधनबुद्धानुरोधबुद्ध्या वा येषां पानं तत् सापेक्षमि-

प्रकाशः

मुखस्यैक्यनिरूपणस्य तात्पर्यमाहुराविष्टस्येत्यादि. अन्तःप्रवेशितमिति, साधारणपक्षे तदेव फलम्. ईश्वरत्वेनेति स्वग्रामाधिपतित्वेनेत्यर्थः, योगेन तथोक्तत्वादित्यर्थः. आसक्त्याधिक्यबोधनार्थं मुखैक्यनिरूपणस्य तात्पर्यान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि. तत्सापेक्षमिति भगवत्सापेक्षम्. अनादर इति फलत्वेनानादरे. तथा च ता बलदेवं

लेखः

बहिरङ्गानामपि गोपानां श्रमे सतीतस्ततः पर्यटनासामर्थ्ये सति "गता गावो दूरं प्रखरखुरचिह्नान्यपि वने न लक्ष्यन्ते हन्त द्रुततरमिहागच्छत तत" इति प्रकारेण भगवते निवेदने कृते सति श्रान्तगोपस्थाने वयस्यानां निवेशनार्थं वयस्यसहभाव इत्यर्थः. आविष्टस्येति. रामाविष्टांशस्य मुखं पृथक् स्पष्टं न किन्त्वावेशाधिकरणसङ्कर्षणमुखसंवलितमेवातो मुख्यप्रकटस्य भगवतः कृष्णस्यैव मुखमुभयरूपस्याविष्टस्य कृष्णस्य च मुखमुक्तमिति शेषः. मुखस्य प्रधानत्वे प्रमाणसम्मतिमप्याहुर्नान्यानीति. अन्यमुखमिति राममुखसंवलितं मुखमित्यर्थः. अवयवान्तरस्य दृश्यत्वेनोपस्थितिर्भवति, मुखस्य तु भोग्यरसवत्त्वाद् भोग्यत्वेनैवोपस्थितिः, तत् तु रामाविष्टमुखे केवलभगवदुपासकानां न सम्भवतीत्यतोपि न पृथङ् निरूपितमिति भावः. मुखस्यैकत्वमिति, आविष्टभगवन्मुखे एव यत्रैवं तत्र सापेक्षपाने किं वक्तव्यमिति भावः. ईश्वरत्वेनेति, व्रजराजत्वेनाराधनमनुरोधो वा कर्तव्य इतिबुद्ध्येत्यर्थः. सर्वेषां दर्शनकर्तृणां साधारणपक्षत्वादेवमुक्तम्. वर्णिकास्तु नैवंविधा इति ज्ञेयम्. पूर्वपक्षमाहुर्न हीति.

योजना

फलं, वक्त्रमित्यर्थः. अस्मिन् पक्षे मुखमात्रस्य फलत्वं ज्ञेयम्. तत्रापीश्वरत्वेनाराधनबुद्ध्या स्वस्वामिपुत्रत्वेनानुरोधबुद्ध्या वेति पक्षद्वयम्. कथम्भूतं वक्त्र-

त्यनादरे हेतुमाहुर्व्रजेशसुतयोरिति. न हि बलभद्रो व्रजेशस्य पुत्रः. आवेशपक्षे तु कृष्ण एवाविशतीति युक्तमेव तयोर्व्रजेशसुतत्वम्. अनादरे लौकिकसापेक्षदर्शनं हेतुः. अन्ये पुनर्गीतरसाभिज्ञा वेणुनादश्रवणार्थं भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्ति तदाहानुवेणु जुष्टमिति. वेणुमनु लक्ष्मीकृत्य यद् वर्तते तदनुवेणु 'वेणुवादनपरं तद् यैर्जुष्टं यैर्वा निपीतमिति, सेवनं निदर्शनं पानमन्तःप्रवेशनं, केवलं शब्दग्रहणं मनोहरत्वात् शिक्षार्थं वेति विकल्पः. अनादरस्तु स्वरादेवायाति. एवं मनोहरत्वान्नादाविष्टत्वाद् वा भजनमुक्तम्. कामसम्बन्धादपि भजनं पाक्षिकमिति

प्रकाशः

व्रजेशसुतत्वेन पश्यन्ति न तु स्वफलत्वेनातस्तथेत्यर्थः. तदुपपादयन्तो मुखस्यैकत्वोपपादनायाहुर्न हीत्यादि. ननु यद्येवं तर्हि फलत्वेनानादरे को हेतुरित्यत आहुरनादर इत्यादि. चक्षुष्मद्भ्योपि हीनाधिकारिण आहुरन्त्य इत्यादि. वाशब्देऽन्विते सति गीताभिज्ञत्वफलस्य साधारणत्वं कथमायास्यतीत्यत आहुरनादर इत्यादि. स्वरादिति काकोरित्यर्थः. कामेनातोपि हीनाधिकारिणो

लेखः

समाधानमाहुरावेशेति. अनावेशपक्षे इयमाशङ्का भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः. लौकिकेति—लौकिको भावः पूर्वोक्ता बुद्धिस्तत्सापेक्षमित्यर्थः. वेणुमन्विति. इदमर्थकथनम्, विग्रहस्तु अनुगतो वेणुर्यस्येति ज्ञेयः. जुष्टं निपीतमित्येतयोर्भेदमाहुः सेवनं निदर्शनमिति. केवलं शब्दश्रवणमित्यर्थः. तत्र हेतुमाहुर्मनोहरत्वादिति. पाने हेतुमाहुः शिक्षार्थमिति, स्वस्य तादृशवेणुवाद्यशिक्षणार्थं मूले वेति विकल्पेन पानमुक्तमित्यर्थः. विशेषणस्य वेणोः प्राधान्यात् शब्दकर्मकमेव क्रियाद्वयमुक्तम्. मूले वापदं कैश्चिद् जुष्टं कैश्चिन्निपीतमिति विकल्पबोधनार्थं न त्वनादरमात्रबोधनार्थम्, स तु स्वरादेवायातीत्यर्थः. अनुरक्तानामिति, अनुरक्तं भक्तास्तेषां ये कटाक्षास्तेषां मोक्षो यत्र भगवन्मुखे इत्यर्थः ॥७॥

योजना

मित्यपेक्षायामनुवेणु, अनुवेणु नाम वेणुवादनपरम्. एवं सति वेणुनादप्राधान्येन मुखावलोकनकर्तार उक्तास्तेपि द्विविधाः— मनोहरत्वाद् ग्रहीतार एके, अपरे तु भगवत्तुल्यं वयमपि वादयिष्याम इतिशिक्षार्थं वेणुनादं शृण्वन्तो मुखमवलोकयन्ति. एवं मुखमात्रावलोकने आराधनबुद्ध्या अनुरोधबुद्ध्या इति भेदद्वयं,

१. 'वाद'. २. अनादर इत्यर्थः.

विशेषणान्तरमाहानुरक्तकटाक्षमोक्षमिति, अनुरक्तानां कटाक्षाणां मोक्षो यत्र. एतद् चक्षुष्मतां फलमिति निर्गुणसगुणभेदा निरूपिताः ॥७॥

'केवलं रसरूपमाह चूतेति.

चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ।

मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥८॥

चूतानामाम्राणां प्रवालाः कर्णयोर्बर्हस्तबका बर्हगुच्छानि शिरस्युत्पलाब्जानां माला कण्ठे तैरनुपृक्तं मिलितं परिधानं पीताम्बरादिवस्त्राणि तैर्विचित्रो वेषो ययोरेतादृशावुभावपि पशुपालगोष्ठ्यां मध्ये विरेजतुः.

प्रकाशः

वक्तुमाहुः कामेत्यादि. निर्गुणसगुणभेदा इति निर्गुणसहिताः सगुणभेदाः सात्त्विकाद्या इत्यर्थः. अनेनानुभूतवाक्यार्थावयवभूतो^१ वरपदार्थो विवृत इति ज्ञेयम्. अत्र चक्षुष्मत्फलत्वेन निरूपिता कालाधिकहरिलीलेति प्रतिभाति ॥७॥

चूतप्रवालेत्यत्र वरपदातिरिक्तं पूर्वार्धमनेन विव्रीयत इत्याशयेनाहुश्चूतानामित्यादि. तेन कर्णिकारोपरि पल्लवा अपि स्थापिताः सन्तीति बोध्यम्. वैजयन्ती च कमलानां बोध्या. ननु केवले रसे निरूपणीये "बर्हापीडं नटवरवपुरि"तिश्लोकोक्तवरपदातिरिक्तस्यैकत्वादुभयबोधकद्विवचनस्य किं

लेखः

चूतेत्यत्र कर्णयोरिति उपरिभाग इति ज्ञेयम्, तथा सति मुकुटे बद्धः पीताम्बरखण्डः प्रवालेन बर्हस्तबकेन चानुपृक्तो भवति. परिधानीयमुत्तरीयं च मालयानुपृक्तं भवति. परिधीयते धियत इति व्युत्पत्त्या त्रयमपि परिधानम्, तैस्त्रिभिरपि विचित्रो वेषो ययोरित्यर्थः. पीताम्बरादीति आदिपदेन रामस्य

योजना

वेणुनादस्य मनोहरतया शिक्षार्थं वा इति शब्दोपसर्जनं मुखावलोकनमित्येतद् द्वयम् — एवं चत्वारो भेदा मुखमात्रावलोकने. अनुरक्तकटाक्षमोक्षमिति, कामसम्बन्धादपि भजनार्थं मुखावलोकनमिति पञ्च भेदा भगवन्मुखमात्रावलोकने ज्ञेयाः ॥७॥

चूतप्रवालेत्यस्याभासे केवलं रसरूपमिति केवलपदेन विप्रलम्भशृङ्गारो ग्राह्यः. स "बर्हापीडे"तिश्लोके "नट"पदेनोक्तः. इह चूतप्रवालबर्हयोः पीताम्बरेण १. 'केवलरस'. २. "बर्हापीडमि"तिवाक्यार्थावयवेत्यर्थः.

रसाभिनयेऽवतारवदेवावेशस्याप्युपयोगाद् द्विवचनम्.

गुणा माया च वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति हि ॥(१२)॥

प्रकाशः

प्रयोजनमित्यत आहू रसाभिनय इत्यादि. अवतारवदिति, यथावतारे भूभार-हरणादिना भगवत्प्रियकर्तृत्वेनोपयोगस्तथा रसाभिनये सहस्थितिप्रशंसादिभिः प्रियकर्तृत्वादुपयोग इति तथेत्यर्थः. पल्लवादिनिरूपणप्रयोजनं कारिकाभिराहुर्गुणा

लेखः

नीलाम्बराणि. कारिकासु गुणा इत्यादि. अग्रे त्रयाणामित्यनुवादस्य टिप्पण्यां विगाढभावपदस्य विगाढो विलोडितः कटाक्षारूपो भावोऽनुभाव इत्यर्थः. तथा च स्थायिभावव्यभिचारिभावानुभावा गुणाः क्रमेण प्रवालस्तबकमालारूपाः, माया च परिधानरूपा - एते चत्वारोपि पदार्था वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति, स्थायि-भावात्मकस्य स्वरूपस्यैवात्रालम्बनविभावत्वात्. स्थायीभावो विभावश्चात्रैक एव ज्ञेयः, तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्यालम्बनविभावात्मकस्य वैचित्र्यं धर्मरूप-स्थायिभावेन व्यभिचारिभावानुभावाभ्याश्च भवतीत्यर्थः. गुणानां मायायाश्च योजना

सम्बन्धकथनं शिरोबद्धपीताम्बरखण्डाभिप्रायेण. रसाभिनयेऽवतारवदित्यादि, बलदेवे यः पुरुषोत्तमावेशस्तस्य रसरूपत्वेन रसाभिनये स्कन्धबाहुधारणादिना स्वामिनीरमणसमयाभिनयकरणाद्यर्थं बलदेवोपयोगादित्यर्थः. गुणा माया चेत्यादि. चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमाला रजस्तमस्सत्त्वस्वरूपाः. ते च रसे उपयुज्यन्ते, यतो रजोगुणेन विविधभावोत्पत्तिः, तमसा त्वेकत्र भगवदवयवे प्रीत्याधिक्येन मनसो लयः सत्त्वगुणेन सर्वेषां भगवदीयपदार्थानां रसोपयोगित्वेन

कारिकार्थः

चूतप्रवालेत्यत्र गुणा माया च वेषार्थमित्याद्याः षट् कारिका. गुणा माया चेति. प्रवालः स्तबको माला चेति त्रयं टिप्पण्युक्तप्रकारेण स्थायिभावव्यभिचारि-भावविगाढभावात्मकगुणत्रयरूपं; पीताम्बरं च मायारूपम्- एवं चत्वारोपि वेषार्थमुपयुक्ता भवन्तीत्यर्थः. अत्र श्रीवल्लभगोस्वामिनः- "अत्र टिप्पण्यां विगाढभावपदस्य कटाक्षारूपोऽनुभावोऽर्थः. स्थायिभावात्मकस्वरूपस्यैवात्र आलम्बनविभावत्वात् स्थायिभावो विभावश्चात्र एक एव, तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्यालम्बनविभावात्मकस्य वैचित्र्यं धर्मरूपस्थायिभावेन व्यभिचारिभावा-

प्रकाशः

माया चेत्यादि. अत्रैवं ज्ञेयम्- "नाट्यशब्दो रसे मुख्यो रसाभिव्यक्तिकारणं चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणावृत्तितो बुधैः नर्तनं नाट्यमित्युक्तमि"ति सङ्गीतरत्नाकरे नाट्यशब्दार्थकथनात् तन्मूलभूतार्पग्रन्थेष्वप्ययमेवार्थ इति ज्ञायते. अत्र रसे योगोऽप्यस्ति- नटितुमभिनेतुं योग्यं नाट्यमिति अर्हे कृत्यस्य यतो भवनात्. तेन योगरूढः. एव "श्चान्यायश्चानेकशब्दत्वमि"ति जैमिनीयस्मृत्यैकस्यार्थस्यैक-शब्दवाच्यत्वनियमावधारणाद् धर्मविशेषपर्यवसानस्यैव ज्यायस्त्वेन नर्तनाभिव्यङ्ग्यत्वदृश्यापन्नत्वविशिष्टरसवाचकत्वमिति सिध्यति. नर्तनेऽपि यदा नटस्य भावः कर्म वा नाट्यमिति योगो विचार्यते तदापि ष्यजो भावे कर्मणि च विधानाद् योगतौल्यं तथापि रससत्तां विना तथा कर्मणः प्रयोक्तुमयुक्तत्वात् तत्रयोजको भाव एव मुख्यः. कर्मणि तु सामान्यतः प्रवृत्तः प्रत्ययो योगविशेषवत्तया रसाभिव्यञ्जके तस्मिन् कर्मणि सङ्कोच्यत इति नर्तव्येऽर्थे नाट्यशब्दो लक्षणागर्भ एव. एवमुभयथापि नाट्यशब्दविचारे रसस्य नृत्याभिव्यङ्ग्यत्वं सिद्धम्. किञ्च 'नटकथितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकं' नाट्यं "माङ्गिकाभिनयैरेव भावानेव व्यनक्ति यत् तद् नृत्यं मार्गशब्देन प्रसिद्धं नृत्यवेदिनां गात्रविक्षेपमात्रं तु सर्वाभिनयवर्जितम् आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्यं नृत्तविदो विदुरि"ति नर्तनस्य भेदत्रयं तत्रोक्तम्. तथा "स त्वत्राभिनयो भवेदि"त्युपक्रम्य "काव्यबद्धं विभावादि व्यञ्जन् योऽर्थो नटे स्थितः सामाजिकानां जनयन् निर्विघ्नरससंविदमि"त्यभिनयं लक्षयि "त्वाङ्गिको वाचिकस्तद्वदाहार्यः सात्त्विकोपरः चतुर्धाभिनयस्तत्राङ्गिकोऽङ्गैः सम्प्रदर्शितः" वाचा विरचितः काव्यनाटकादिस्तु वाचिकः आहार्यो हारकेयूरकटकादिविभूषणं सात्त्विकः सात्त्विकैर्भविर्भावुकेन विभावित" इति च तत्रोक्तम्. एवं चतुर्धाभिनयमध्ये य आहार्याभिनयो वेषात्मा तदर्थं गुणा रसरूपसुगन्धा माया परिधानस्था कनककपिशता च हि यतो हेतोरुपयुक्ता भवन्त्यतो हेतो रसस्याहार्येऽभिनये निरूपणीये चत्वारः पल्लवादयः परिधानान्ताः पदार्था निरूपिताः, यत एवम्प्रयोगे रसस्याभिव्यक्तिः. रसश्च विभावादिभिः प्रकृष्यमाणः स्थायिभावात्मा मूर्तो नालम्बनविभावमन्तरेणाभिव्यक्तुमर्हति. एवं सति तस्मिन् धर्माविभविणैव कैवल्यं त्यजन् नाट्यरूपतां जहातीत्युभयसामञ्जसाय

१. दर्शितो मत इत्यपि पाठः.

अतो रसस्याभिनये चत्वारोऽर्था निरूपिताः ।
रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता ॥(१३)॥

प्रकाशः

नटवेष्मात्मकैराहार्याभिनयैरालम्बनत्वरोपणेनाङ्गिकादिभिस्त्रिभिः सामाजिकानां रससंविञ्जननम्. यत्र पुनरालम्बनस्यैव नटत्वं तत्रापि नाट्यदशायां मुख्यानां रसधर्माणामनाविष्कारेण न्यग्भूतैवालम्बनता, तादृशत्वमजानतः प्रत्यारोपिता च. एवं प्रकृते ब्रह्मात्मकस्य रसस्य पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रतिष्ठत्वालम्बनतयोरविरोधेपि यथा रसत्वं न्यग्भाव्यालम्बनताया एव क्वचित्प्रकटनं तथात्र तां न्यग्भाव्यतामप्रकटीकृत्य नटत्वं प्रकटीकृत्य “रसो वै स” इतिश्रुत्युक्तं हि स्वस्वरूपात्मकं रसं सङ्गीतशास्त्रोक्तप्रणाड्याभिनयतीति तत्र गुणाद्युपयोगस्तेनैते पल्लवादयोऽर्था उक्ता इत्यर्थः (१२ १/२).

लेखः

तत्तद्रूपत्वं व्युत्पादयन्ति रसेति. आम्ने मुख्यतया रसस्य प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रवालानां स्थायिभावत्वम्. रसपदं श्लिष्टार्थकं ज्ञेयम्. बर्हे रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभिचारात् तत्स्तबकानां व्यभिचारिभावत्वम्. उत्पले सुगन्धस्य प्रतिष्ठितत्वात् तस्य (तत्सौरभाग्नाणजनितचुम्बनस्य) च रसानुभावकत्वात् तन्मालाया अनुभावत्वम् (१२-१३).

योजना

ज्ञानम्. ननु प्रवालादीनां स्थापने किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामिह स्वरूपे रसरूपसुगन्धानां तादृशभक्तैकभोग्यानां रसगोपनसूचनार्थं प्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालापीताम्बरस्थापनमित्याह रसरूपसुगन्धानामित्यादि. तत्राम्रस्य रसप्रधानत्वाद् लोभात्मकस्थरसस्य सूचनार्थमाम्रपल्लवाः. बर्हस्तबकस्य सुन्दरत्वाद् रूपसौन्दर्यसूचनाय धारणम्. उत्पलाब्जानां सुगन्धबाहुल्यादानन्दमयविग्रहे सहजं सुगन्धः सूच्यते. रसस्य गोप्यत्वं पीताम्बरधारणेन ज्ञाप्यते. नन्वभिनयकरणे

कारिकार्थः

नुभावाभ्यां च भवतीत्यर्थः. गुणानां मायायाश्च तत्तद्रूपत्वं व्युत्पादयन्ति रसरूपसुगन्धानामिति. आम्ने मुख्यतया रसस्य प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रवालानां स्थायि

१. गौणीत्यर्थः. २. प्रणाल्येत्यपि पाठः.

धर्म्याच्छादनबोधाय मायाप्यत्र निरूप्यते ।
वस्तुनिर्देशमात्रेण श्रोतृणां काव्यवद् रसः ॥(१४)॥

प्रकाशः

तर्हि गुणा एव निरूप्या न गुणिन इत्यत आह रसेत्यादि. धर्म्याच्छादनबोधायैति, धर्मी रसस्तस्य गुप्तताबोधनाय. तथा च पल्लवादिषु तेषां प्रतिष्ठा निश्चितेति ते निरूपिताः. केवलगुणनिरूपणे तेषामागन्तुकता स्यादिति तथा. उक्तार्थबोधनाय मायापि निरूप्यत इत्यर्थः (१३ १/२).

लेखः

धर्मिणः स्वरूपस्याच्छादनं तद्बोधाय मायापि निरूप्यते, अतो माया परिधानरूपेत्यर्थः. वैचित्र्यसम्पादकास्तु गुणा एव, परं सम्यग्वैचित्र्यार्थं धर्म्याच्छादनमप्यपेक्षितमिति मायापीत्यपिशब्दः. नन्वत्र शब्दतः सर्वं निर्दिष्टं तावता रसानुभवः कथं भवेत्? न हि “शर्करा मधुरे”तिवाक्येन माधुर्यानुभवो भवतीत्याशङ्क्याहुर्वस्त्विति. वस्तुनो निर्देशमात्रेणापि रसो जायते. तत्र दृष्टान्तः श्रोतृणां काव्यवदिति. यथा काव्यस्य “रसवद् वाक्यं काव्यमि”त्युक्तत्वेन रसवत्त्वात् तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो रसः श्रोतृभिश्चर्वणयास्वाद्यते तथैतद्वाक्यस्य परितः सुधागलनरूपं वर्णनमित्युक्तत्वेन रसवत्त्वादन्योन्यं तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो रसः श्रोत्रीभिरन्योन्यं चर्वणयास्वाद्यतेऽतो वस्तुनिर्देशमात्रेण रस इत्यर्थः (१४).

योजना

आम्रपल्लवादिभी रसादिसूचने कथं रसानुभवस्तत्राहुर्वस्तुनिर्देशमात्रेणेत्यादि. काव्यपदवाच्यस्य “रसवद्वाक्य”स्य श्रवणे श्रोतृणां रसानुभवो भवति, एवमाम्रपल्लवादिदशनि तत्सूचितरसस्याप्यनुभवो भवति. ब्रजस्थितसुन्दरीणां तु तादृशस्वरूपवर्णने परस्परश्रवणात् तन्निष्ठरसानुभवो भवति (१२-१४).

कारिकार्थः

भावत्वं, बर्हे रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभिचारात् तत्स्तबकानां व्यभिचारिभावत्वम्, उत्पले सुगन्धस्य प्रतिष्ठितत्वात् तस्य च रसानुभावकत्वात् तन्मालाया अनुभावत्वम्. धर्मिणः स्वरूपस्याच्छादनबोधाय मायापि निरूप्यते” इति व्याचष्टुः. ननु साक्षादनुभवाभावे वस्तुनिर्देशमात्रेण कथं रसानुभव इत्याशङ्क्याहुर्वस्त्विति. तत्र दृष्टान्तः श्रोतृणां काव्यवदिति (१२-१४).

१. एवम्भूतो रस एव पल्लवो रसवत्फलबोधाय प्रथमं मत इत्यर्थः. २. धर्माणामित्यर्थः.

रसवत्फलबोधाय प्रथमं पल्लवो मतः ।

प्रकाशः

ननु रसप्रतिष्ठा चूतस्य फले न तु पल्लव इति 'नास्योपयोगः, कथञ्चिदुपयोगे वा हस्तकेन पल्लवादिरप्यभिनेयो न तु वेपेऽपि स्थाप्य इत्यत आहुर्वस्तुनिर्देशेत्यादि. नाट्ये हि न रासन आस्वादः किन्तु काव्येन शब्दद्वारेणैव पल्लवादिवस्तूनां हस्तकनिर्देशेन चाक्षुषद्वारा मानस आस्वादो न तु 'तदभिव्यङ्ग्यस्यार्थस्य बोधनमतस्तेन रसवत्फलबोधार्थं प्रथमं पल्लवो मतो विचारितः. तथा च चूतपल्लवेन रसवत्फलं भावीति स्रग्द्वारा बोध्यत इति तेन मानसिकास्वादसिद्धिरिति रसप्रतिष्ठा तत्रापि न दुर्घटिति पल्लव उचित एव. तस्य हस्तेनाभिनय उक्तरीत्या मानसमात्रं न तु रसवत्फलपर्यवसायित्वबोधनमपीत्यतस्तत्स्थापनमित्यर्थः. भगवान् हि स्वरूपात्मकमेव हि रसमभिनयादिना यत्र स्थापयति ततः कदापि न गच्छति किन्तु बीजत्वात् फलं प्रयच्छतीति वस्तुस्थितिः. तथा च भाववतां नाट्यप्रणाड्या प्राप्तरसानामग्रे फलप्राप्तेरवश्यम्भावाय प्रथमं पल्लवस्थापनोक्तिरिति भावः (१४ $\frac{1}{2}$).

ननु भवत्वेतदेवं तथापि रसशास्त्र इष्टदर्शनादिभिस्तत्तद्धेतुभिर्जनितः प्रमोदात्मा स स्थायिभावस्तत्तद्रसानुकूलदेशकालकलावेषभोगादिसेवनप्रभृति-

लेखः

एवं क्रमेण पदार्थचतुष्टयस्य निरूपणे हेतुमाहू रसवदिति. रसवत्त्वेन फलस्य बोधनाय पल्लव उक्तः. पल्लवदर्शने फलस्य स्वरूपस्य रसत्वेन ज्ञानं भवति तेन कलिकाहेतुः प्राथमिकभावोदयो भवत्यतः प्राथमिकभावहेतुत्वात् प्रथमं

योजना

ननु प्रथममाम्रपल्लवधारणमुक्तं तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाहू रसवत्फलबोधायेत्यादि. अग्रे रसवतः फलस्य स्वरूपानन्दसारभूतसुधानुभवस्य बोधनार्थं पल्लवधारणमित्यर्थः. शास्त्रार्थस्येति, रसशास्त्रस्यार्थः प्रयोजनं सुधाभोग-

कारिकार्थः

एवं क्रमेण पदार्थचतुष्टयनिरूपणे हेतुमाहू रसवत्फलबोधायेति. रसयुक्तफलबोधार्थं प्रथमं पल्लव उक्तः. पल्लवदर्शने फलस्य स्वरूपस्य रसवत्त्वेन ज्ञानं भवति. तेन कलिकाहेतुप्राथमिकभावोदयो भवति. अतः प्राथमिकभाव-

१. पल्लवस्य. २. वस्तु.

शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् भावस्य कलिका भवेत् ॥(१५)॥

प्रकाशः

भिस्तत्तद्धेतुभिः प्रकृष्यमाणः स स रसः इत्युच्यते. स च मनोविकार एवान्तर-
शानेकरूपश्चानित्यश्च. भगवांस्तु न तथा. किञ्च पूर्वश्लोके वरत्वमुपपादितमत्र
च नटदृष्टान्तेनाभिनेतृत्वं, तथैव विव्रीयमाणश्लोकेपि'. एवं चालम्बनत्वमभिनेतृत्वं
च स्फुटति न तु सर्वरसत्वमतः कथं प्रतिज्ञापूर्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः कारिकायां
शास्त्रार्थस्येत्यादि. अयमर्थः. "रसो वै स" इतिश्रुत्या "ह्यसद्वा इदमग्न
आसीदि"त्यादिनोपक्रान्तस्य ब्रह्मण एव रसत्वं बोध्यते. रसशब्दश्च रसनाग्राह्ये
गुणे द्रवद्रव्ये सारभूतेऽर्थ आस्वाद्यानन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धः. तेषु प्रकृते
कोऽर्थो विवक्षित इत्याकाङ्क्षायां "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति को ह्येवान्यात्
कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाती"त्यनेन रस-
स्यानन्दत्वं प्राणधारणप्रयोजकत्वं हृदयाकाशस्थत्वमानन्दजनकत्वं च तस्यै-
वोच्यते. तेन हृदयस्थः प्राणिनामानन्दजनको य आनन्दः स रस इति सिध्यति.

लेखः

पल्लवो मतः. द्वितीयमाहुः शास्त्रेति, रसशास्त्रस्यार्थः फलं तस्य परितो रसवत्त्वेन
ज्ञानाद् बोधात् तदनु जातस्य भावस्य कलिकाऽविलम्बेन पुष्पत्वद्वारा रसानुभव-
ज्ञापिका भवेदतस्तदनन्तरं कलिकासदृशा बर्हस्तबका उक्ताः. तृतीयमाहु-
योजना

स्तस्य पल्लवदर्शनेन भाव्यत्वेन परिज्ञानाद् भावस्य भगवद्विषयस्नेहस्य
कलिकासक्तिरूपो भावो भवेदित्यर्थः, प्रेमानन्तरभावित्वादासक्तेः. उचितं चैतत्,
प्रमाणप्रकरणलीलया प्रेमात्मकभावस्योत्पादितत्वात् प्रमेयप्रकरणलीलयासक्ति-
रूपो भाव उत्पाद्यत इति. कलिकायां हि रसरूपसुगन्धादयः सर्वे विद्यमाना
अप्यव्यक्ता किञ्चिद्व्यक्ताश्च, तथाऽऽसक्तौ भावकार्यभूताः कटाक्षस्मितालापादयोऽ-
प्यव्यक्ताः किञ्चिद्व्यक्ता भवन्तीति कलिकासदृश्यमासक्तेः. अतस्तादृशासक्ति-

कारिकार्थः

हेतुत्वात् प्रथमं पल्लवो मतः. द्वितीयमाहुः शास्त्रेति, रसशास्त्रस्यार्थः फलं तस्य
परिज्ञानात् भावस्य कलिका रसानुभवज्ञापिका भवेद्, अतः पल्लवानन्तरं

१. कारिकास्वपि.

प्रकाशः

तत्र यद्यप्यानन्दोत्पत्तिरूपस्य कार्यस्य तत्तदवयवेष्वनुभूयमानत्वेनानन्दस्य सर्व-
शरीरव्यापित्वं तथाप्युक्तश्रुत्या "स मानसीन आत्मा जनानामि"तिश्रुत्यन्तरेण
च मनस्येव तस्य विशेषतः स्थितिरिति निश्चीयते. एवं सति रसशास्त्रप्रणाड्या
जायमानो यो मानसो विकारः प्रमोदात्मा स रसात्मनो भगवत एव कार्यभूत,
"एष ह्येवानन्दयाती"तिसावधारणश्रुतेस्तथा तदंशभूत^१ "श्वेतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"तिश्रुतेः. अत एव च प्रकृष्यमाणे 'तस्मिन्
रसत्वप्रतीतिर्लोकानां तथाप्रयोगश्च^२ ब्रह्मादिषु पुरुषपदप्रयोगवद् भाक्तः. न चैवं
सत्यानन्दमात्रस्यैव तथात्वात् प्रणाड्यामेव कुतो विशेष इति शङ्क्यं, रस-
स्वरूपस्यैव तथात्वात्. न च मानाभावः, लौकिकस्य प्रणाड्यभिव्यङ्ग्यत्वे सिद्धे
तद्दृष्टान्तेनालौकिकेपि तथानुमातुं शक्यत्वात्, कारणतद्धर्माणामेव कार्येऽभि-
व्यक्तेः सन्देहनिरासाच्च. न चानित्यत्वापत्तिः, ब्रह्मत्वादेव तन्निरासात्. अत एव
न मनोविकारत्वमपि. नाप्यनेकरूपत्वं दोषाय, तस्य प्रणाडीकृतत्वेन वास्तविक-
रूपत्वाबाधकत्वा^३ "दनन्तरूपमि"तिश्रुत्या वास्तविकत्वाच्च. तेनेदं सिद्धम्— परं
ब्रह्मैव रसशास्त्रोक्तप्रणाड्या हृद्याविर्भूतं सत् स रस इति. तत्र च चिदंशो न्यग्भूत
एव. अत एव "कृषिर्भूवाचक" इतिश्रुतौ सदानन्दत्वमेवोक्तम्. न च भूशब्दस्य
सत्तावाचकत्वात् सत्तानन्द इति भवति न तु सदानन्दइति शङ्क्यं, तत्सत्ताया
आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभावस्य व्याकरणमते सिद्धत्वात् सत एव सिद्धेः. अतः
परब्रह्मणस्तथात्वेन^४ प्रणाड्याविर्भूतेऽपि 'तथात्वमेव. नन्वस्त्वेवं तथाप्युक्तश्रुतौ
ब्रह्मणो रसत्वमुच्यते न तु रसस्य ब्रह्मत्वं तथा सति बहिराविर्भूतस्य भगवतो
रसत्वाभावात् कथं प्रतिज्ञायाः पूर्तिरिति चेदित्यम्. यत्रेदं^५ वर्णयते न तत्र भगवान्
बहिः प्रकटः किन्तु हृद्येवेत्युपपादितं "बर्हापीडे"त्यस्य स्वतंत्रे. यदापि बहिस्तदा-
प्यासक्तिभ्रमन्यायेन^६ 'मानसीन' एवेति "तत्पूर्तेः. नन्वेवं सति 'वृत्तिविशेष-
रूपत्वान्न भगवानिति चेन्न, लोके वृत्त्या ग्राह्यस्य देशकालपरिच्छिन्नत्वेन 'तत्र
तदभावेपि'^७ विरहादौ संस्कारप्राबल्यादिना वृत्तिनिर्गमात् ख्यातिः स्वीक्रियते; न

१. रसात्मनि भगवति. २. "रसो वै स" इति भगवति पुरुषपदप्रयोगश्च. ३. रसवत्त्वात्.
४. सदानन्दत्वेन. ५. सदानन्दत्वम्. ६. ब्रह्मणो रसत्वेत्यादि. ७. अहं गृहस्थितो वा बहिःस्थित
इत्यासक्त्या भ्रमस्तन्यायेन. ८. प्रतिज्ञापूर्तेः. ९. 'विषय'. १०. देशे. ११. वस्त्वभावेपि.

ततस्तस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिहोच्यते ।

प्रकाशः

तथा प्रकृते, देशकालापरिच्छिन्नत्वात्. किन्त्वनन्यभक्तिलभ्यत्वाद् यादृशी सा तथा
तत्राविर्भवति. सा च मनोधर्म इति तदभिव्यङ्ग्यत्वेन बहिराविर्भूतस्य मानसी-
नत्वेन वृत्तित्वाभावान्मायावादिमते वृत्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नयोश्चै-
तन्ययोरेकत्वाभावे बहिःष्ठस्य^१ वृत्त्यवच्छिन्नत्वेपि वृत्तित्वाभाववत्. नन्वस्त्वेवं
तथापि प्रकृतानुरोधाच्छृङ्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यं तस्य च परस्परसाकाङ्क्ष-
स्त्रीपुंभक्त्यात्मकालम्बनद्वयाधीनस्थितिकत्वादत्रापि तथात्वमङ्गीकर्तव्यं; तच्च
भगवतो रसत्वे विरुध्येतैकालम्बनकत्वेन रसाभासत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेन्न,
आलम्बनत्वस्यापि सत्त्वात्, "कामिनां दर्शयन् दैन्यमि"त्यस्य टिप्पण्यां
"रसात्मको रसवांश्च भगवानि"ति कण्ठरवेणोक्तत्वात्. न च विरोधः,
स्वप्रतिष्ठत्वस्य^२ श्रौतत्वेन सर्वसम्मतत्वात्. यथान्येषां कामेन कामवत्त्वं, कामस्य
तु स्वत एव तथान्येषां रसेन रसवत्त्वं रसस्य तु स्वत इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च
तदप्रसङ्गात्.^३ तस्माद् बहिराविर्भूतस्यापि भगवतो रसत्वमबाधमेव.

तथा चैवम्प्रकारकस्य शास्त्रार्थस्य श्रुत्यर्थस्य परिज्ञानाद्
विचारपूर्वकान्निश्चयाद् भावस्य कलिका स्थायिभावात्मिका विचारयतां भवेत्.
बीजाङ्कुरादिकं तु पूर्वमनुग्रहात्मकं सिद्धमेवास्तीति भावः. ततस्तस्य स्थायि-
भावस्य वैचित्र्यं भावादि-व्यभिचारिभावादि-कृतं भवेत्. तदिहास्मिन् श्लोके

लेखः

स्तत इति, तदनन्तरं तस्य कलिकारूपभावस्य चकाराद् वेषस्य वैचित्र्यं भवेदतः
पुष्पाणामुत्पलानां स्थानं माला तदनन्तरमिहोच्यते. चतुर्थमाहुरहोरात्रमिति.

योजना

सूचनार्थं कलिकातुल्यबर्हस्तबकधारणमिति भावः. ततस्तस्येत्यादि, तस्य भावस्य
वैचित्र्यं व्यसनरूपतया फलितस्यालिङ्गनादिकार्यरूपेण विविधविलासरूपत्वं

कारिकार्थः

कलिकासदृशाः बर्हस्तबका उक्ताः. तृतीयमाहुस्ततस्तस्येति, तदनन्तरं तस्य
कलिकारूपभावस्य वैचित्र्यं भवेद्, अतः पुष्पस्थानं पुष्पाणामुत्पलादीनां स्थानं

१. बहिःस्थितस्य घटादेः.

२. स्वस्मिन् भगवति स्थितत्वस्य प्रियारूपालम्बनस्य.

३. भगवतीति शेषः.

अहोरात्रं वासना स्यात् तत आच्छादनं स्मृतम् ॥(१६)॥
रसोत्पत्त्यर्थमेतावन् निरूपितमिति स्थितिः ।

प्रकाशः

पुष्पस्थानमुच्यते विचित्रवेषावित्यनेन कथ्यते. ततोऽहोरात्रं वासना तत्तद्भावनारूपा स्यात्. तथा सति प्रसिद्ध्या रसत्वाद्धीयेतेत्याच्छादनं विवरणे. अन्यथा प्रयोजनाभावात् परिकरं' न स्मरेयुः. इममर्थं सङ्गृह्य साधकशिक्षार्थमाहू
लेखः

सर्वदा वासना तदनुभवः स्यात् तदाऽगुप्तत्वाद् रसत्वमेव न स्यात् ततो हेतोस्तदनन्तरमाच्छादनं परिधानं स्मृतम्, पूर्वं पुष्पाण्युक्तान्यतो वासनापदम् (१५-१६).

नन्वेवं निरूपणे धर्मसहितनिरूपणमेव जातमतः केवलरसरूपमाहेत्याभासेन विरोध इत्याशङ्क्याहू रसोत्पत्त्यर्थमिति. एतावत् सर्वमेतासु रसस्वरूपाविर्भावार्थं निरूपितं न तु धर्मसहिताविर्भावार्थम्. नन्वेतावद् विनैव रसाविर्भावः कुतो नोक्त इत्यत आहुरितिस्थितिरिति, "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
योजना

भवेत्. तदेव पुष्पस्थानीयं, पुष्पे हि रसरूपसुगन्धादयो व्यक्ता भवन्ति तथा व्यसनेपि स्फुटा भवन्तीति भावः. तादृशव्यसनसूचनार्थमुत्पलाब्जमालाधारणमिति भावः. अहोरात्रमिति, पुष्पे जाते वासना स्फुटा भवति तथा व्यसने जाते तत्कार्याणां दर्शनाश्लेषरहोभाषणादीनां प्रत्यहं जायमानत्वाद् वासना लोके ज्ञातं स्यात्. तथा च प्रकटत्वाद् रसाभास एव स्यान्न रसत्वमिति रसत्वसाधनार्थमाच्छादनमपेक्षितं, तदाच्छादनसूचनाय मायारूपपीताम्बरधारणम्. तथा चेदं तात्पर्यमत्राकलनीयं— दर्शनाश्लेषादीनां गोपनार्थं चातुर्यविशेषरूपं कापट्यमपेक्षितं, तदत्र मायाशब्दवाच्यं, तेनैव रसगोपनं भवतीति बोध्यम् (१५-१६).

एवङ्करणे फलं भवतीत्याहू रसोत्पत्त्यर्थमित्यादि. एवं प्रक्रियया रसोत्पत्तिः

कारिकार्थः

माला तदनन्तरमिहोच्यते. चतुर्थमाहुरहोरात्रमिति. परिधानाभावे सर्वदा वासना तदनुभवः स्यात्; तदाऽगुप्तत्वाद् रसत्वमेव न स्यात्, ततो हेतोस्तदनन्तरमाच्छादनं परिधानं स्मृतम् (१५-१६).

१. शृङ्गारादिकम्.

'आविभवि रसास्वादानृत्यं शोभा ततो भवेत् ॥(१७)॥
अतोऽतिगुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते ॥

प्रकाशः

रसेत्यादि. एतावदर्थश्लोकोक्तम्.^१ सिद्धदशायां फलानुभवप्रकारमुत्तरार्धेन^२ बोधयन्तीत्याशयेनाहुराविरित्यादि. तथा च तदा 'मानसीन'स्य बहिराविभवि स्वधर्मप्राकट्यं करोतीत्यर्थः. सिद्धमाहुरत इत्यादि. तथा चोक्तप्रणाड्यान्तराविर्भूतो रसो बहिराविर्भूतस्तु धर्मसाहित्यात् 'तदुद्बोधकत्वाच्च साधनमतः स्थानभेदेनोभयमप्यविरुद्धमिति भावः (१५-१७ $\frac{१}{२}$).

लेखः

निष्पत्तिरिति वाक्यादियं रसमर्यादा आविभवि इत्यग्निमेणान्वयः. तासु रसाविर्भावक्रम एवमुक्तः. भगवत्येवंक्रमे प्रकारमाहू रसास्वादादिति. रसास्वादादनन्तरं नृत्यं तदनन्तरं शोभा भवेद्, अत एतदनन्तरं गुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते. एवमुद्बुद्धस्यागोपने रसाभासत्वं स्यादत एव क्रमेण तत्तत्सूचकपदार्थनिरूपणम्. बर्हस्तबकस्य नृत्यन्मयूरानुकरणत्वात् तत्सूचकत्वं ज्ञेयम् (१७ $\frac{१}{२}$).

योजना

स्यादतो निरूपणमिति भावः. आविभवि रसास्वादानृत्यमिति, एवमभिनयकरणेऽभिनयकर्तुर्भगवतो रसास्वादानृत्यमभूदिति नट इत्यस्यार्थ उक्तः. शोभा ततो भवेदिति विरेजतुरित्यस्यार्थ उक्तः. रसत्वं प्रतिपद्यत इति "गुप्तो हि रसो रसत्वमापद्यत" इतिरसशास्त्रात्. अनेन "रसो वै स" इतिश्रुत्युक्ता रसरूपता समर्थिता (१७ $\frac{१}{२}$).

कारिकार्थः

एतावन्निरूपणप्रयोजनमाहू रसोत्पत्त्यर्थमिति. इतिस्थितिरिति. स्थितिर्मर्यादा; यद्यप्येतत्प्रणालिकां विनापि भगवान् रसोत्पादनसमर्थस्तथापि रसमर्यादास्थापनाय तथेति भावः. नृत्यं शोभा ततो भवेदिति— नटवरावितिपदोक्तं नृत्यं, विरेजतुरितिपदोक्ता शोभा (१७).

१. भावात्मकस्य भगवत आविभवि प्राकट्ये रसास्वादात् स्वामिनीसम्बन्धरसानुभावाद् नृत्यं शोभा च प्रकटीभवति यतोऽतो गुप्तस्यैव रसतेत्यर्थः. प्राकट्ये तु स्वरूपतो रसात्मकमितिभावः.

२. चूतप्रवालेति. ३. मध्ये विरेजतुरिति. ४. रसो°.

विचित्रवेषाविति सर्वरसाभिनिवेशनार्थम्. त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभावे नव रसा भवन्ति. एवं रसरूपं भगवन्तं निरूप्य तद्रसपोषकौ समाजे वाद्यगीतविशेषौ निरूपयति मध्ये विरेजतुरिति. पशुपालानां गोष्ठी नात्यन्तं गूढा, तेन रसस्य सुलभत्वं निरूपितम्. मध्ये गीतवाद्ययोः. त्रयाणां समानतैव सर्वोत्तमा, नृत्यस्य तु विशेषः प्रायिकएवेति तदेवोक्तम्. कादाचित्कनिषेधार्थमलमिति. शास्त्रमत्र नियामकं न भविष्यतीत्याशङ्क्याह दृष्टान्तं रङ्गे यथा नटवराविति. रङ्गं

टिप्पणी

चूतप्रवालेत्यत्र, त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति, स्थायिभावव्यभिचारिभावविगाढभावानामित्यर्थः ॥८॥

प्रकाशः

त्रयाणामित्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुः स्थायीत्यादि. तदेवोक्तमिति गोष्ठीमध्ये विराजनमेवोक्तमित्यर्थः ॥८॥

लेखः

एतादृशपरिधानकृतवेषावेतावतैव वैचित्र्यप्राप्तावपि. विचित्रपदोक्ति- तात्पर्यमाहुः सर्वेति. तर्हि साधनान्यपि न वक्तव्यानीत्यत आहुस्त्रयाणामिति. हासः प्रधानं रतिगौणी चेद्धास्यरसः, हासो गौणो रतिः प्रधानं चेच्छृङ्गारः; एवं नवस्वपि. एवमप्रकारेण त्रय एव नवानामपि साधका भवन्ति. शोभाया धर्म्यन्तर्गतत्वेन तादृशशोभाविशिष्टधर्मिरसनिरूपणं वाक्यार्थः. रसपोषकत्वं तु गीतवाद्ययोरेवेत्याशयेनोत्तरार्धाभासस्तथोक्तः. सुलभत्वमिति, गोपिकान्तरगोष्ठ्यां स्थितावस्मद्दृश्ये नागच्छेदिति भावः. मध्येपदस्याकाङ्क्षगपूरणायङ्गी- र्गीतवाद्ययोरिति, गीतवाद्ययोर्मध्ये तत्समय इत्यर्थः. नटदृष्टान्तेन वाद्यमुक्तं नृत्यमपि सूचितं, गायमानावितिपदेन गानमुक्तं नृत्यमपि सूचितम्; एवं पदद्वयेन पदार्थत्रयमुक्तमित्याशयेनाहुस्त्रयाणामिति. समानतेति. यादृशेन निपुणेन गानं क्रियते तादृशेनैव वाद्यं तादृशेनैव नृत्यमेवं नैपुण्येन समानता सैव सर्वोत्तमा न तु न्यूनाधिकता, अतः शोभाकथनेन साम्यं सूचितमिति भावः. नटवरपदस्य नृत्यं वाच्यार्थो वाद्यं सूचितार्थ इत्येव कुतो न भवेदित्यत आहुर्नृत्यस्य त्विति. गीतवाद्ये बहुकालं, नृत्यं तु रसोद्रेके कदाचिद् जायते, अतोऽस्माभिर्वाद्यमेव वाच्यार्थत्वेनोक्तम्. वरपदेन धर्मसहितरसनिरूपणा- शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाहुर्लौकिकेति. बर्हस्तबकधारणसूचितं तामसभावनृत्यम्, तस्य

शास्त्राधारभूतं स्थानं, रङ्गमण्डपे यथा नटौ 'शास्त्रार्थानुसारिणौ भवतः. अलौकिकनाट्यार्थं वरपदम्. एवं राजसभावनृत्यमुक्त्वा सात्त्विकभावनृत्यमाह क्व च गायमानाविति, देशविशेषे हस्ताभिनयमात्रपूर्वकं श्रमरहितं गानं कुरुतः. एतदपि लोकप्रसिद्धम् ॥८॥

एवं रसं निरूप्य तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकं वेणुनादं निरूपयन्ति गोष्य इति.

गोष्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं हृदिन्यो हृष्यत्वचोश्चु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ॥९॥
गोष्य इति सम्बोधनं पूर्वरसाभिज्ञापकं, नात्र बोधनीयं वचनीयं वा

टिप्पणी

गोष्यः किमाचरदित्यस्याभासे, तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकमिति. कामरसो हि सहजः; वेणुनादेन सह सुधान्तःप्रविष्टा सहजं पूर्वकामं दूरीकृत्य भगवदीयं तं प्रकटितं करोतीति तथा. दामोदरेत्यस्याभासे, मर्यादायां

प्रकाशः

गोष्य इत्यत्र तस्याधिदैविकेत्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुः कामरसेत्यादि. आभासे टिप्पण्यां सहजमित्यादि. तथा च मनोधर्मरूपं तं दूरीकृत्य भगवद्धर्मरूपं तं तथा करोति; आसन्य इन्द्रियाणीव भगवदीयसुधा कामं करोतीत्यर्थः. एतेन लौकिकसाधर्म्याल्लौकिकत्वशङ्कापि निरस्ता ज्ञेया. सुबोधिन्यां निरूपयतीति "रक्षान् वेणोरधरसुधया पूरयन्नि"त्येतस्य विमर्शतया वदन्ति. पूर्वरसाभि- ज्ञापकमिति श्रुतिवरदानसामयिकरसाभिज्ञापकम्. वेणौ सुधापूरणं वक्तुं विचार- बीजभूतामुत्कटां कोटिमाहुर्यद्यपीत्यदि. लक्ष्यत इति सम्भाव्यते. ननु लक्ष्या

लेखः

तादृशसामयिकत्वात्. नटवरपदसूचितं राजसभावनृत्यम्. गानसूचितं सात्त्विकभावनृत्यम्, उपविश्य गाने नृत्यं कथं सम्भवतीत्यत आहुर्हस्तेति. सात्त्विकत्वे हेतुमाहुः श्रमरहितमिति ॥८॥

गोष्य इत्यस्याभासे तस्येति स्वहृदये सहजकामत्वेनाविर्भूतस्येति शेषः. वेणुनादमिति. सुधामपीत्यपिशब्दस्य नादं भुङ्क्त इत्यविवादमित्यर्थं वक्ष्यन्ति.

१. शास्त्रानु°. २. विमर्षेत्यादिरपि पाठः.

किञ्चिदस्ति. यद्यपि तेन रसो न पीतस्तथापि मुखे सन्दर्शनादन्यार्थत्वेपि भोजनं करोतीति लक्ष्यते. पुरुषस्य तद्भोजनं सर्वथासम्भावितमन्यथा भगवतैव भुक्तं स्यादतः स्त्रीणामेतद् भोग्यम्. तदाह गोपिकानामिति, अधरसुधा गोपिकानां सम्बन्धिनी. बहुवचनेन समुदायरूपा लक्ष्मीरप्यनेन सूचिता तदंशाश्च तथैव समागताः; नान्यत्र तद्भोगो लोके प्रसिद्धः. तादृशस्य वस्तुनो भोक्ता पुरुष एव न भवति किम्पुनर्योन्यन्तर्गतो जीवस्तत्रापि वेणुः! आधिदैविकस्य चेतनत्वं सूचयन्त्य आहुः सर्वा एव आधिदैविक्य इति स्वगोष्ठ्यां तस्यापि विचारो घटते. सर्वं धर्मफलमिति वैदिकसिद्धान्तोऽतः कारणभूतं धर्मं विचारयति किमाचरदिति. धर्मः सर्वोपि वेदसिद्धो वेदरूपाश्च वयमतोऽस्मदज्ञातः कथं धर्मो

प्रकाशः

अपि तद्भोक्तृत्वात् कथं गोपिकामात्रसम्बन्धित्वमित्याकाङ्क्षायां तामपि स्वान्तरा-
हुर्बहुवचनेनेत्यादि. तत्रापि वेणुरिति स्थावरः^१ सदंशः. आहुरिति भोजनमाहु-
लेखः

तथा च सुधाया अपिशब्देन गौणत्वसूचनान्नादस्यैव मुख्यत्वेन तन्निरूपणमेव
वाक्यार्थ इति भावः. तथा चाधिदैविकतासम्पादकं सुधासहितमित्यर्थः. गोप्य
इत्यत्र पूर्वसेति कामरसस्येत्यर्थः. अत्रेति आधिदैविकतासम्पादकसुधासाहित्ये
इत्यर्थः, सर्वानुभवसाक्षिकत्वादिति भावः. तादृशकुशलाचरणे किमित्यनेनाश्वर्थ-
कथने हेतुमाहुः पुरुषस्येति. गोपिकापदकथने लक्ष्म्याः सम्बन्धित्वं न स्यात्
तस्यां गोपभार्यात्वाभावादित्यत आहुर्बहुवचनेनेति. अनेन बहुवचनेन सापि
सम्बन्धित्वेन सूचिता. तत्र हेतुः समुदायरूपेति, समुदाये रूपं स्वरूपं यस्याः
आवेशेनेति भावः. नन्वेवमपि गौणत्वं स्यादित्यत आहुस्तदंशाश्चेति. चस्त्वर्थः
तदंशा एतास्तु तथैव हेतुभूतया सुधासम्बन्धे समागतास्तद्योग्या जाताः
अतस्तस्यास्तु कैमुत्येन मुख्य एव सम्बन्धः सूचित इति भावः. तत्रापि
स्थावरत्वेपि वेणुर्नीरसो न त्वाम्रादिवत् सरस इत्यर्थः. आधिदैविकस्येति
अधरसम्बन्धस्येत्यर्थः. आधिदैविक्य इति अधरसम्बन्धिन्य इत्यर्थः. सर्वमिति
साधनानां सर्वेषां मनोनिग्रहपर्यवसायित्वस्योक्तत्वाद् धर्मस्य च चित्तशोधकत्वादि-
त्यर्थः, साधनविचारे एवमेव, अनुग्रहविचारस्तु भिन्न इति वैदिक इत्युक्तम्. वयं
जाता इति, तादृशो धर्मः सम्भवेदिति शेषः. तत्रापि अस्मास्वपीत्यर्थः.

१. स्थावरः सन् अंशो वंशखण्डः.

भवति येन धर्मेण वयं जाताः! परं तत्रापि मर्यादान्यायेन साधनविरोधाभाव-
स्ततोऽस्मासु स्त्रीत्वं वेणौ तु तदभावस्ततः सन्देहः फलस्य दृष्टत्वाच्च. सम्मत्यर्थं
च गोपिकासम्बोधनम्. अयमिति पुल्लिङ्गनिर्देशश्च बाधकः स्मेति प्रसिद्धिश्च.
वस्तुतस्तु न^१ तस्य फलं, तदुपपादितम्. तर्ह्यन्यतराबाधे कर्तव्ये साधनबलनिश्चयेन
फलाभावः पूर्वपक्षः फलबलविचारेण साधनाभावाभावः सिद्धान्तः. तदाह
वेणुपदेन, वश्च इश्च वयौ तावणुकृतौ येनेति. लोकेभ्यस्तथासुखदानाद् धर्मोस्तीति
निश्चीयते, अधरसम्बन्धादेव तथात्वमित्यनिश्चयोपि. तथापि साधनं स्वयमेवेति
निश्चयः. पुष्टिबलमाश्रित्य तस्य सिद्धिरिति ज्ञापयितुं मर्यादायां हीनतामाह

टिप्पणी

हीनतामिति. हीनतां साधनहीनतां, न्यूनतामिति यावत्. नादं भुङ्क्त इत्यत्र
प्रकाशः

रित्यर्थः. येनेति विचाररूपेण. साधनविरोधाभाव इति, स्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः.
तथोपपादितमिति "बर्हापीडे"त्यत्रोपपादितम्. वैदिकविचारत्वादधिकरणरीत्याहु-
स्तर्हीत्यादि. अत्र वेणुकृतभोगो विषयः, स सम्भवति न वेतिसंशयः. सङ्गतिः
प्रसङ्गः, भुज्यमानस्य स्वीयत्वेन तद्विचारस्योपेक्षानर्हत्वादिति ज्ञेयम्. साधनेत्यादि,
स्वरूपयोग्यतासम्पादकं साधनबलं ज्ञेयम्. निश्चीयत इति स्वरूपयोग्यताभावेपि
सोऽनुमीयत इत्यर्थः. उभयसमाधानार्थं सिद्धान्तमाहुस्तथापीत्यादि. तर्हि तत्रापि
किं साधनं येन स्वयं तथेत्यत आहुः पुष्टीत्यादि. हीनतापदस्यार्थं टिप्पण्या-
लेखः

विरोधाभावं विवृण्वन्ति तत इति, धर्मादित्यर्थः. पुल्लिङ्गनिर्देशश्चेति, स्थावरत्वात्
स्त्रीत्वाभावो बाधक उक्तः पुंस्त्वं च बाधकमिति चकारः. प्रसिद्धिश्चेति, अधर-
सुधाभोगो रहस्येवानुभवसिद्धोऽतः प्रसिद्धिरपि भोगे बाधिकेत्यर्थः. रस-
योजना

गोप्यः किमाचरदित्यत्र येन धर्मेणेत्यादि. योऽस्माभिर्धर्मः कृतः स एव
वेणुना कृत इति ज्ञायते, सुधारूपैकफललाभादित्यर्थः. तर्हि कः सन्देह इति चेत्
तत्राहुः परं तत्रापित्यादि. अस्मत्कृते साधने विरोधो नास्ति, आधिदैविक-
स्त्रीरूपप्राप्तेः; वेणौ तु विरोधोस्ति तादृशविग्रहाप्राप्तेरित्याहुस्ततोऽस्मास्वित्यादिना.

१. लुप्तम्. २. साधनम्.